

Nederlandse blikken op Parijs 1820-1858

verschillen en overeenkomsten tussen
mannelijke & vrouwelijke reizigers

Ninon Mosselman 305485
ninon.mosselman@outlook.com

Master Thesis
Cultuurgeschiedenis

Academisch jaar
2022/2023

Docent
prof. dr. Gijsbert Oonk

Tweede lezer
dr. Lara Green

Erasmus School of History, Culture and Communication

Travelling—it leaves you speechless, then turns you into a storyteller.

~ Ibn Battuta

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1. Inleiding.....	5
1.1. Introductie.....	5
1.2. Hoofd- en deelvragen	8
1.3. Theoretische concepten	11
1.3.1. Othering	11
1.3.2. De toeristische blik	12
1.4. Historiografie en literatuuroverzicht	13
1.4.1 Reisverslagen	13
1.4.2. Het reisverslag als bron.....	15
1.4.3. Reisverslagen en gender	19
1.5. Methodologie en bronnen.....	25
1.6. Hoofdstukindeling	27
Hoofdstuk 2: De reizigers	29
2.1. Zes reizigers één bestemming.....	29
2.1.1 Dyonisia Catharina Temminck-Cau (1779-1828).....	30
2.1.2 Johannes Andreas Boymans (1788-1832).....	34
2.1.3 Anna Maria Kruseman-Ross (1808-1877)	36
2.1.4 Hermann Schlegel (1804-1884)	40
2.1.5 Mark Prager Lindo (1819-1877)	43
2.1.6 Elise van Calcar-Schiotling (1822-1904).....	47
2.1.7 Connecties en gedeelde kringen.....	56
2.2. Reismotivatie & verwachtingen	56
2.3. Conclusie	60
Hoofdstuk 3: Nederlandse blikken op Parijs 1820-1858	62
3.1. Roerige tijden	62
3.1.1 Frankrijk 1820-1858.....	63
3.1.2 Koninkrijk der Nederlanden 1820-1858	65
3.2. Reis & Verblijf	66
3.2.1 Parijs 1820, door de ogen van Dionysia Catharina Temminck-Cau	68
3.2.2 Parijs 1823, door de ogen van Johannes Andreas Boymans	75
3.2.3 Parijs 1832, door de ogen van Anna Maria Kruseman-Ross	81
3.2.4 Parijs 1835, door de ogen van Hermann Schlegel	89
3.2.5 Parijs 1852, door de ogen van Mark Prager Lindo	101
3.2.6 Parijs 1858, door de ogen van Elise van Calcar-Schiotling	111

3.3	Conclusie	126
Hoofdstuk 4. Reisverslagen en Gender		129
4.1	Gendernormen	129
4.1.1	1820 Moord en mirakel.....	130
4.1.2	Mijn reisverhaal en dagboek.....	131
4.1.3	Wat Parijs mij te zien en te denken gaf.....	134
4.1.4	Bijzonderheden op eene reize van Brussel naar Parijs, van April-Julij 1823.....	136
4.1.5	Opmerkingen over Parijs	138
4.1.6	Losse schetsen in en om Parijs in den zomer van 1852.....	140
4.2	Conclusie	142
Hoofdstuk 5: Conclusie		144
5.1	Overeenkomsten en verschillen.....	144
5.2	Reflectie op het onderzoek en aanbevelingen voor verder onderzoek	150
Bibliografie.....		152
Primaire bronnen		152
Literatuur		152
Internetbronnen.....		156
Afbeeldingen		161
Archiefbronnen.....		165
Kranten		167
Bijlage I: Waarnemingsinstrument.....		169

Hoofstuk 1. Inleiding

1.1. Introductie

Het benadrukken van verschillen tussen mannen en vrouwen is zo oud als de mensheid zelf en vindt haar oorsprong in de westerse christelijke traditie. Adam en Eva zijn hier het schoolvoorbeeld van. Hoewel Adam en Eva in principe gelijk zijn is het Adam die door God als eerste geschapen werd. Eva volgde als zijn metgezel en hulpje. Hiermee werd de basis gelegd voor onze patriarchale samenleving waarin de taakverdeling tussen mannen en vrouwen gebaseerd is op traditionele rolpatronen en de vermeende verschillen tussen de seksen.¹ De focus op de verschillen tussen mannen en vrouwen waarbij vrouwen over het algemeen als het ‘zwakke geslacht’ naar voren komen vindt nog steeds plaats in alle facetten van de samenleving.² De literaire wereld vormt hierop geen uitzondering. Literatuur geschreven door vrouwen wordt steeds vaker als een afzonderlijke categorie aangeprezen. De bundel *Echte vrouwen reizen anders* waarin de reisverhalen van zeven vrouwen zijn opgenomen is één van de vele voorbeelden waarbij reisliteratuur geschreven door vrouwen nadrukkelijk als een apart genre aangeboden wordt.³ Hiervoor zijn verschillende factoren aan te wijzen. Een belangrijke factor is de gangbare feministische benadering waarbij reisliteratuur geschreven door vrouwen vanuit het verschilperspectief bekeken wordt. Uitgangspunt hierbij is een wezenlijk verschil tussen de manier waarop mannen en vrouwen reizen en schrijven en een herwaardering van de vrouwelijke eigenheid. Ook het marketingsucces van de verzameledities met reisverhalen geschreven door vrouwen kan aangewezen worden als een mogelijke factor. De in Nederland verschenen bloemlezingen van vrouwelijke reisschrijvers bleken zeer populair te zijn met als gevolg een uitbreiding van het nieuwverworven genre.⁴ Niet in de laatste plaats dragen de stereotype ideeën binnen de

¹ “De Bijbel: een mannenboek?,” Protestantse Theologische Universiteit, geraadpleegd op 18 november, 2022, <https://www.pthu.nl/bijbelblog/2018/06/de-bijbel-een-mannenboek/>.

² “Verschildenken man en vrouw lijkt onverminderd populair,” Het Parool, geraadpleegd op 18 november, 2022, <https://www.parool.nl/columns-opinie/verschildenken-man-en-vrouw-likt-onverminderd-populair~b31b8645/>.

³ Boudewijn Richel, *Echte vrouwen reizen anders* (Amsterdam: Muntinga Rainbow Pocketboeken, 2000); Andere voorbeelden zijn: Wolf Kielich, *Vrouwen op ontdekkingsreis: avonturiersters uit de negentiende eeuw* (Amsterdam: Elsevier, 1986); Rudi Wester, *Rusteloze vrouwen: reisverhalen van Nederlandse en Vlaamse schrijfsters* (Amsterdam: Pandora, 1996); Esther Bakker, *Een reis kan alles veranderen: Historische reisverhalen van Nederlandse vrouwen* (Amsterdam: Prometheus, 2006). Enkele Angelsaksische voorbeelden zijn: Jane Robinson, *Unsuitable for Ladies: An anthology of women travellers* (Oxford: Oxford University Press, 1996); Karen R. Lawrence, *Penelope voyages: women and travel in the British Literary tradition* (New York: Cornell University Press, 1994) Shirley Foster en Sara Mills, *An anthology of women's travel writing* (Manchester: Manchester University Press, 2002).

⁴ Sarah De Mul, “Ik heb geen talent voor verwantschap’ Vrouwelijke reisliteratuur opnieuw bekeken aan de hand van Wie goed bedoelt van Ellen Ombre,” *Tijdschrift voor Genderstudies*, 2005, 3-4.

literaire wereld, over vrouwen en vrouwelijkheid en mannen en mannelijkheid, bij aan de nadruk die er gelegd wordt op het verschilperspectief.⁵

‘Iris Hannema schrijft als een vent’ Dit was de conclusie van reisjournalist en tekstschrijver Harri Theirlynck na het lezen van Hannema’s reisboek *Het bitterzoete paradijs* wat in 2016 verscheen. Theirlynck prijst Hannema om haar stevige, beeldrijke, onafhankelijke en kritische teksten.⁶ De eigenschappen die Theirlynck aan Hannema’s werk toedicht beschouwt hij dus als mannelijk. Met deze opmerking zegt Theirlynck niet alleen dat mannen anders schrijven dan vrouwen maar ook dat zij beter schrijven dan vrouwen. Theirlynck is niet de eerste man die deze mening is toegedaan. De Britse reisschrijver V.S Naipaul had eveneens een uitgesproken mening over de kwaliteit van het werk van vrouwelijke schrijvers. In een interview uit 2011 met de Londense *Royal Geographic Society* zei Naipaul dat vrouwen niet kunnen schrijven omdat ze een beperkte blik op de wereld hebben. De schrijver beweerde vervolgens dat hij na twee alinea’s kon zeggen of een tekst geschreven was door een man of een vrouw.⁷

De discussie over de aard en kwaliteit van het schrijverschap van vrouwen gaat veel verder terug. In de zeventiende eeuw werd vrouwelijk schrijverschap als aanstootgevend en grensoverschrijdend beschouwd.⁸ Een schrijvende vrouw zou haar huishoudelijke verplichtingen verwaarlozen bovendien werd zij door het publiceren van haar werk een publiek figuur wat in strijd was met de conventies van vrouwelijke bescheidenheid.⁹ Deze visie is nauw verbonden met de overtuiging dat de vrouw zowel geestelijk als lichamelijk ondergeschikt is aan de man.¹⁰ Onder invloed van het werk van de Franse filosoof Jean Jacques Rousseau bleef dit ook in de negentiende eeuw de heersende opinie. Op basis van de

⁵ “Heren en damesromans,” De Groene Amsterdammer, geraadpleegd op 10 november, 2022, <https://www.groene.nl/artikel/heren-en-damesromans>.

⁶ “Daarom is Iris Hannema de beste reisschrijver van Nederland: ‘Wie op reis niet goed voor lul heeft gestaan, is ergens niet werkelijk geweest.” Cultuurpers, geraadpleegd op 21 februari, 2022, <https://cultureelpersbureau.nl/2018/04/daarom-is-iris-hannema-de-beste-reisschrijver-van-nederland-wie-op-reis-niet-goed-voor-lul-heeft-gestaan-is-ergens-niet-werkelijk-geweest/#:~:text=Jawel%2C%20Iris%20Hannema%20is%20een,breken%20over%20haar%20onwelgevallige%20wereldbewoners>.

⁷ “Veel vrouwen kunnen niet schrijven, veel mannen ook niet,” Trouw, geraadpleegd op 21 februari, 2022, <https://www.trouw.nl/nieuws/veel-vrouwen-kunnen-niet-schrijven-veel-mannen-ook-niet~b2d110fc/>.

⁸ Toos Streng, *Geschapen om te scheppen: Opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland 1815-1860* (Amsterdam: University Press, 1997), 5.

⁹ James van Horn Melton, *The Rise of the Public in enlightenment Europe* (New York: Cambridge University Press, 2001), 146-147.

¹⁰ Kristi Siegel, “Women’s Travel and the Rhetoric of Peril: It is Suicide to be Abroad,” in *Gender, Genre, & Identity in Women’s Travel Writing*, ed. Kristi Siegel (New York: Peter Lang Publishing inc., 2004), 61-62.

geslachtskaraktertheorie propageerde Rousseau een natuurlijke ongelijkheid tussen de seksen.¹¹

De vrouwen die ondanks de heersende opinie reisverslagen schreven en hun werk publiceerden begingen een dubbele *faux pas* door zichzelf als reiziger en als auteur in de publieke sfeer te begeven en zo op de voorgrond te treden. Vanaf de achttiende eeuw leverden deze vrouwen met hun reisverslagen een bescheiden, maar baanbrekende bijdrage aan het populaire genre reisliteratuur.¹²

Reisverslagen zijn zo oud als de mensheid zelf. Mensen hebben vermoedelijk altijd verhalen vertelt over hun reizen of de reizen van hun voorouders. Deze verhalen dienden niet alleen als entertainment maar ook om vitale kennis, die onderdeel was van het collectieve geheugen van een volk, door te geven en te behouden voor toekomstige generaties.¹³ Reisverslagen werden onder andere gebruikt als informatiebron voor andere reizigers voor het verkrijgen van informatie over reisroutes, talen en gebruiken, accommodaties en bezienswaardigheden.¹⁴ Ook handel en de bijbehorende handelsbetrekkingen zorgden voor de productie van reisverslagen. Handel is altijd een drijfveer geweest om te reizen omdat het van groot belang was voor het realiseren van economische groei en het vergroten van politieke macht.¹⁵ Vanaf de late middeleeuwen waren handels- en ontdekkingsreizigers voortdurend op zoek naar informatie om nieuwe handelsmogelijkheden te verkennen en nieuwe expedities mogelijk te maken. De reisverslagen die zij schreven waren van belang voor de ontwikkeling en groei van de internationale handel.¹⁶ In de negentiende eeuw hadden reisverslagen en andere reis gerelateerde teksten zich ontwikkeld tot een populair genre wat werd geaccepteerd als bron van intellectuele informatie en maatschappelijke kennis.¹⁷

In deze periode was reizen vooral een activiteit voor mannen die niet geschikt werd geacht voor vrouwen. Reizen werd en wordt geassocieerd met vrijheid, avontuurlijkheid en rusteloosheid. Deze associaties worden in de westerse cultuur van oudsher gezien als mannelijke eigenschappen. Volgens de patriarchale ideologie van gescheiden omgevingen voor man en vrouw is de plaats van de vrouw in de huiselijke sfeer en heeft zij een passieve

¹¹ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 7-10.

¹² Katherine Turner, *British Travel Writers in Europe 1750-1800: Authorship, gender and national identity* (Aldershot: Ashgate Publishing Limited, 2001), 130.

¹³ Carl Thompson, *Travel Writing* (London: Routledge, 2011), 34-35.

¹⁴ Thompson, *Travel Writing*, 63.

¹⁵ Eric Zuelow, *A history of modern tourism* (London: Palgrave, 2015), 2.

¹⁶ Thompson, *Travel Writing*, 40-41.

¹⁷ Ibid, 79

rol. Deze ideologie werpt barrières op voor reizende vrouwen.¹⁸ Dit verklaart mede waarom de meerderheid van de bewaard gebleven reisverslagen uit de negentiende eeuw geschreven is door mannen.¹⁹ Vrouwelijke reisschrijvers, die ondanks de maatschappelijke bezwaren, hun werk publiceerden kregen te maken met allerlei informele restricties en gendernormen. Zo mochten vrouwen niet over ‘mannelijke’ onderwerpen, zoals politiek, wetenschap en geschiedenis, schrijven. Daarnaast werd van vrouwen eerder een subjectieve schrijfstijl verwacht omdat zij niet in staat zouden zijn tot een objectieve en intellectuele visie. Deze normen hadden niet alleen invloed op de vrouwelijke- maar ook op de mannelijke reisschrijvers omdat van mannen werd verwacht dat zij met hun reisverslagen een nuttige bijdrage leverden aan commerciële, intellectuele of strategische belangen.²⁰ De bijvoeglijke naamwoorden ‘mannelijk’ en ‘vrouwelijk’ verwijzen taalkundig gezien, naar kenmerken waarvan wordt aangenomen dat ze bij een bepaalde sekse horen. In dit onderzoek worden ‘mannelijk’ en ‘vrouwelijk’ gebruikt om de sekse van de auteurs aan te duiden, niet de kenmerken die hierbij zouden horen. Met mannelijke en vrouwelijke reisschrijvers wordt in dit onderzoek verwezen naar mannen en vrouwen die op reis gingen en verslag deden van hun reis. Met deze thesis wordt onderzocht in hoeverre gender invloed heeft op reizen en reisverslagen aan de hand van een vergelijkende analyse tussen mannelijke en vrouwelijke reisschrijvers.

1.2. Hoofd- en deelvragen

Het onderzoeksveld naar reizen en toerisme wordt gedomineerd door Britse voorbeelden. Dit komt omdat de toeristische industrie en infrastructuur zich, onder invloed van een vroege industrialisatie, als eerste in Groot-Brittannië kon ontwikkelen.²¹ In de Angelsaksische wereld wordt uitvoerig onderzoek gedaan naar reisverslagen en andere reis gerelateerde teksten. Ook in Frankrijk en Duitsland is een behoorlijke historiografie rondom het genre reisverslagen opgebouwd. Daarbij is steeds meer aandacht gekomen voor de invloed van gender.²² In Nederland is het onderzoek naar reisverslagen van vrouwelijke reisschrijvers een relatief nieuw onderzoeksveld. Het onderzoek naar negentiende -eeuws toerisme richt zich in de eerste plaats op de ontwikkeling van spa's en kuuroorden in Engeland en de wisselwerking

¹⁸ Ibid, 169

¹⁹ Anna P.H. Geurts “Reizen En Schrijven Door Noord-Nederlanders: Een Overzicht.” *Negentiende Eeuw* 37, no.4 (2013): 278-280.

²⁰ Thompson, *Travel Writing*, 182-185.

²¹ Zuelow, *A history of modern tourism*, 181.

²² Thompson, *Travel Writing*, 170-173.

tussen toerisme en natuurbeleving. Het grootstedelijk onderzoek daarentegen is achtergebleven.²³ Mijn onderzoek beoogt een bijdrage te leveren aan het debat rondom het grootstedelijk toerisme in de negentiende eeuw vanuit Nederlands perspectief en aan het onderzoek naar vrouwelijke reisverslagen en de invloed van gender op reizen en reisverslagen.

In dit onderzoek staat de volgende vraag centraal:

Welke verschillen en overeenkomsten zijn er in de reismotivatie, reisbeleving en reisverslagen van Nederlandse mannen en vrouwen die tussen 1820 -1858 naar Parijs gingen?

Parijs was, mede door de talrijke mythes over de stad, een populaire reisbestemming in de negentiende eeuw. De Franse hoofdstad was in die periode één van de grootste metropolissen van Europa. Vergeleken met Parijs waren Den Haag en Amsterdam kleine provinciestadjes. De beroemde uitgaansgelegenheden en bezienswaardigheden zoals de *Comédie-Française* het *Palais-Royal* en het *Louvre* hadden in combinatie met de beeldende kunst, mode en wetenschappelijke ontwikkelingen een grote aantrekkingskracht op buitenlandse bezoekers waaronder veel Nederlanders.²⁴ Daarnaast had Nederland nauwe economische betrekkingen met de Franse handel en industrie met Parijs als middelpunt.²⁵ De relatieve nabijheid van de Franse hoofdstad en de beeldvorming speelden waarschijnlijk ook een rol bij de keuze voor Parijs als reisbestemming.²⁶

De hoofdvraag is opgedeeld in vijf deelvragen. De eerste deelvraag is: *Welke reismotivatie hadden de reizigers?* We kunnen hierbij denken aan educatieve, beroepsmatige, recreatieve- en gezondheidsmotieven, of aan een combinatie van deze motieven. Als gevolg van de Industriële Revolutie werd reizen in de loop van de negentiende eeuw, sneller, veiliger en comfortabeler. Het stoomtijdperk en de uitbreiding van de Europese infrastructuur waren belangrijke elementen in deze ontwikkeling. Op den duur zorgde de Industriële Revolutie voor een stijgende levensstandaard waardoor korte reisjes binnen het bereik van de middengroepen kwamen.²⁷ De technologische en maatschappelijke ontwikkelingen brachten niet alleen een verandering teweeg in het reispubliek maar ook in de reismotivatie. Door de relatieve veiligheid, het toegenomen comfort en het reistempo werd reizen een sociale praktijk

²³ Gerrit Verhoeven, 'Vaut le voyage?! Nieuwe tendensen in het historisch onderzoek naar toerisme (1750-1950)', *Stadsgeschiedenis* 4 (2009), 67.

²⁴ Mayke Jonkman, *Nederlanders in Parijs 1789-1914* (Bussum: Uitgeverij THOTH, 2018), 12-19.

²⁵ Willem Frijhoff "De Natie Op Stap: Nederlanders in Parijs in Koning Lodewijks Tijd." *De Negentiende Eeuw* 30 (2006):259`.

²⁶ Melanie van der Linden, "'Et in arcadia ego!' Ontwikkelingen in reisgedrag en reisbeleving van Nederlanders naar Parijs inde negentiende eeuw" (Masterthesis Erasmus Universiteit Rotterdam 2013), 29.

²⁷ Verhoeven, 'Vaut le voyage!?', 62-63.

waaraan ook vrouwen, kinderen en ouderen konden deelnemen. De reiscultuur werd nog steeds gedomineerd door mannen maar langzamerhand verwierven ook vrouwen hun plekje.²⁸ Ontspanning en vermaak gingen een grotere rol spelen als vrijetijdsbesteding en er werd niet langer uitsluitend vanuit educatieve motieven gereisd.²⁹ Door de handelsbetrekkingen tussen Nederland en Frankrijk bleven de beroepsmatige reizen, vooral naar Parijs, bestaan.³⁰

De tweede deelvraag is: *Welke verwachtingen hadden de reizigers van hun verblijf in Parijs en waar zijn deze verwachtingen op gebaseerd?* We kunnen hierbij denken aan: de verwachtingen die de reizigers hadden van de Parijse bevolking, hun verwachtingen over de architectuur en stedenbouw, hun verwachtingen over de accommodatie, het eten en de gebruiken, hun verwachtingen over de kunst en cultuur en hun verwachtingen over politiek en wetenschap. Waar waren hun verwachtingen op gebaseerd? Waren deze verwachtingen gebaseerd op eerder bezoek aan Parijs, informatie van familie en vrienden of informatie uit reisgidsen? En tot slot: Zijn de verwachtingen van de reizigers uitgekomen?

De derde deelvraag is: *Welke (toeristische)activiteiten ondernamen de reizigers?* Vragen die hierop volgen zijn: Bezochten de reizigers de ‘reguliere’ toeristische bezienswaardigheden? Hadden de reizigers een lijst met *must sees*? Lieten de reizigers zich leiden door reisgidsen? Bleven de reizigers op de gebaande paden?

De vierde deelvraag is: *Is er in de reisverslagen sprake van othering?*³¹ Het concept *othering* van Edward Said wordt in paragraaf 2.1 uitgelegd. Vragen die hierop volgen zijn: Is er sprake van *othering* in de eerste of de tweede betekenis? Zijn er verschillen waarneembaar tussen de mannen en vrouwen bij de toepassing van *othering*?

De vijfde en de laatste deelvraag is: *Welke aanwijzingen zijn er in de reisverslagen van de opgelegde gendernormen?* Voorbeelden hiervan zijn: de aanwezigheid van een verontschuldiging in de reisverslagen, schrijven vrouwen uitsluitend over ‘vrouwelijke’ onderwerpen en mannen over ‘mannelijke’ onderwerpen? Is er sprake van een subjectieve ‘vrouwelijke’ schrijfstijl of een ‘mannelijke’ objectieve schrijfstijl?

De vijf deelvragen zijn geformuleerd om in de analyse de mogelijke overeenkomsten en verschillen tussen de mannelijke en vrouwelijke reizigers te benoemen en daarmee te bepalen wat de invloed van gender is op reizen en reisverslagen.

²⁸ Gerrit Verhoeven, *Anders Reizen?: evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750)* (Hilversum: Verloren, 2009), 35.

²⁹ Verhoeven, *Anders Reizen?*, 20.

³⁰ Frijhoff, “De natie op stap,” 272.

³¹ *Othering* is het proces waarbij cultuurverschillen herkent en benadrukt worden. Hierbij is er over het algemeen sprake van een duidelijke machtspositie.

1.3. Theoretische concepten

1.3.1. Othering

Eén van de theoretische concepten in dit onderzoek is *othering*. In Nederlandse wetenschappelijke teksten wordt het begrip niet vertaald in tegenstelling tot het begrip *the Other* wat vertaald wordt naar ‘de Ander.’ In dit onderzoek zal de oorspronkelijke Engelstalige term gebruikt worden. Het concept *othering* werd eind jaren zeventig geïntroduceerd door Edward Said maar het begrip gaat veel verder terug in de filosofische traditie van Hegel.³² Hegel gebruikt het begrip *othering* als een generalisatie van zijn meester-knecht dialectiek, waarmee hij de ongelijke relatie tussen mensen benoemt.³³ In zijn boek *Orientalism* stelt Said de stereotyperende westerse weergave van de culturen van het midden- en verre oosten aan de kaak.³⁴ Said concludeerde dat de beeldvorming over de Oriënt een westerse constructie is waarmee het ‘Westen’ zich als een superieure eenheid onderscheid. Dit was het begin van een discours over de gecreëerde beeldvorming van het ‘Westen’ ten opzichte van de Oriënt wat in de eenentwintigste eeuw nog steeds relevant is.

Othering wordt veelal toegepast in studies die betrekking hebben op de relatie tussen kolonialisme en representatie. In het koloniale tijdperk waren reisverslagen bepalend voor het beeld en de kennis die men in Nederland had van de niet-westerse wereld.³⁵ De narratieven in deze reisverslagen kunnen beschouwd worden als een vorm van koloniaal discours wat gebruikt werd om de westerse superioriteit aan te tonen maar ook om het koloniale beleid te verantwoorden en te promoten. Said's baanbrekende studie gaf zowel het wetenschappelijke onderzoek naar reisverslagen als het genre zelf een impuls.³⁶

Ondanks het succes en brede erkenning van het werk van Said is er ook kritiek op zijn opvattingen. Zo wordt zijn standpunt dat Oriëntalisme een onveranderlijk deel van de Westerse cultuur is kritisch bevraagd. Het ontbreken van de relatie tussen koloniale expansie en kapitalistische motieven in Said's koloniale ideologie is ook een punt van kritiek. Door de materialistische motieven buiten beschouwen te laten suggereert hij een causaal verband tussen *Orientalism* en kolonisatie terwijl *Orientalism* door kolonisatoren gebruikt werd als

³² George Wilhelm Friedrich Hegel, *Fenomenologie van de geest* (Amsterdam: Boom, 2013), paragraaf 190-192.

³³ De meester-knecht dialectiek, Verken je geest, Geraadpleegd op 24 januari, 2022, <https://verkenjegeest.com/de-meester-knechtdialectiek-van-hegel/>.

³⁴ Edward Said, *Orientalism* (New York: Pantheon Books, 1978).

³⁵ Siegfried Huigen, ‘Reisliteratuur tussen representatie en identiteit.’ *Neerlandistiek* (2007): 2.

³⁶ Thompson, *Travel Writing*, 61.

een rechtvaardiging voor koloniale overheersing.³⁷ Vanuit feministische hoek wordt Said gewezen op het gebrek aan implementatie van genderrollen in zijn analyse.³⁸

Othering heeft een tweeledige betekenis; de term verwijst allereerst naar het proces waarbij leden van een cultuur de verschillen met een andere cultuur herkennen en benadrukken. In de tweede betekenis wordt de onbekende cultuur niet alleen als anders herkent maar ook als inferieur ten opzichte van de eigen cultuur geportretteerd. Dit kan bestaande vooroordelen versterken.³⁹ Zowel in de hegeliaanse traditie als in de postkoloniale context van Said is er bij de toepassing van het begrip *othering* sprake van een duidelijke machtspositie, van de meester ten opzichte van de knecht en van de koloniale overheerser ten opzichte van het koloniaal subject. In de context van dit onderzoek is er geen sprake van een duidelijke machtspositie maar is er wel sprake van *othering*. *Othering* is onmiskenbaar onderdeel van elk reisverslag, in de eerste of tweede betekenis, omdat er tijdens een reis altijd een ontmoeting is met een andere cultuur die vanuit het eigen cultureel dominante discours beschreven wordt.⁴⁰ Dit kan als een machtsverschil opgevat worden omdat ‘de Ander’ geen stem heeft in dit discours. In dit onderzoek zal bij de analyse van de zes reisverslagen gekeken worden in welke betekenis *othering* wordt toegepast en of gender van invloed is op deze uitingen.

1.3.2. De toeristische blik

De Britse socioloog John Urry houdt zich bezig met hoe en waarom mensen ervoor kiezen hun dagelijkse omgeving voor kortere of langere tijd te verlaten om goederen en diensten te consumeren die niet van vitaal belang zijn. De goederen en diensten die zij consumeren geven invulling aan hun vrijetijdsbesteding en wijken af van de normale dagelijkse ervaringen. Deze onderbreking van de dagelijkse routine en praktijken met als doel ontmoetingen met het onalledaagse en het bijzondere wordt toerisme genoemd. In moderne samenlevingen is toerisme een aparte georganiseerde sfeer. Anders dan bij een handelsreiziger gaat het bij de toerist nadrukkelijk om vrijetijdsbesteding. Als mensen in hun vrije tijd bewust een onalledaagse omgeving opzoeken zullen ze deze omgeving met aandacht en nieuwsgierigheid waarnemen. De onbekende omgeving roept een bepaalde waardering, interesse en

³⁷ “Orientalism and its Afterlives,” Catalyst, geraadpleegd op 24 februari, 2022, <https://catalyst-journal.com/2020/12/orientalism-and-its-afterlives>.

³⁸ Françoise Lionnet, “Counterpoint and double critique in Edward Said and Abdelkader Khatabi: A transcolonial Comparison,” in *A Companion to Comparative Literature*, First Edition, ed. Ali Behdad en Dominic Thomas (Chichester, West Sussex: Wiley Blackwell, 2011), 395.

³⁹ Thompson, *Travel Writing*, 133.

⁴⁰ Ibid.

verwachting op. Deze uitingen zijn sociaal en systematisch georganiseerd. De blik waarmee toeristen het onalledaagse bekijken noemt Urry de *tourist gaze*. Het begrip de *tourist gaze* wordt in de meeste Nederlandse wetenschappelijke teksten niet vertaald. In dit onderzoek wordt wel de Nederlandse vertaling ‘de toeristische blik’ gebruikt omdat deze vertaling de lading volledig dekt. De toeristische blik is gelinkt aan zowel de reismotivatie; wat willen de reizigers in Parijs gaan zien, de verwachtingen; welke verwachtingen hebben ze van hetgeen ze gaan zien? En de reisbeleving; zijn deze verwachtingen wel of niet uitgekomen? De toeristische blik is altijd een tegenstelling die wordt gevormd in relatie tot zijn tegenpool; de alledaagse sociale omgeving. Urry benadrukt het contrast tussen het dagelijkse en het bijzondere.

De toeristische blik wordt georganiseerd en opgelegd door de toeristische industrie en media invloeden die toeristen dicteren wat ze waar, in welke volgorde moeten bekijken. Er is geen universele toeristische blik. De blik varieert per sociale groep, samenleving en historische periode. Deze elementen zijn van invloed op de ontwikkeling en de verandering van de toeristische blik door de tijd heen. Door te onderzoeken hoe de toeristische blik van een samenleving of sociale groep is opgebouwd krijgt men informatie over wat er gaande is in het dagelijkse bestaan van deze samenlevingen of groepen omdat de toeristische blik in contrast staat met de alledaagse sociale omgeving.⁴¹

1.4. Historiografie en literatuuroverzicht

1.4.1 Reisverslagen

Aan de basis van elk reisverslag ligt een reiservaring. ‘Wat wordt er onder reizen verstaan?’ Van Dale omschrijft reizen als ‘het trekken van één plaats naar een andere.’⁴² De Vlaamse historicus Gerrit Verhoeven voegt hier een belangrijk element aan toe, namelijk de confrontatie met het buitengewone. Hij omschrijft reizen als een verplaatsing naar een plek buiten de eigen leefomgeving.⁴³ Net als Urry benoemt Verhoeven het contrast tussen de dagelijkse leefomgeving en het onalledaagse als een wezenlijk aspect van reizen.⁴⁴ De Britse historicus Carl Thompson legt de nadruk op het innerlijke aspect van reizen. Hij hanteert de volgende definitie ‘*the negotioation between self and other that is brought about by movement in space*’ Die confrontatie met het onbekende is vaak de drijfveer voor het

⁴¹ John Urry, *The tourist gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies* (London: SAGE Publications Ltd, 1990), 1-4.

⁴² <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/reizen#.Yfre7v7MJPY>.

⁴³ Verhoeven, *Anders Reizen?*, 14-16.

⁴⁴ Urry, *The tourist gaze*, 1-4.

schrijven van een reisverslag.⁴⁵ Ondanks dat de term reisverslag voor zichzelf lijkt te spreken is er geen eenduidigheid over de definitie. Dit heeft te maken met de grote diversiteit binnen het genre. Reisverslagen zijn er in vele verschijningsvormen. Sommige reisverslagen zijn niet meer dan wat losse aantekeningen op enkele velletjes. Anderen bestaan uit honderden pagina's minutieus bijgehouden dagboekantekeningen. Reisverslagen verschillen niet alleen in vorm en lengte maar ook in stijl en inhoud.⁴⁶ Zo hebben sommige reisverslagen een meer literair karakter dan anderen. Veel reizigers hielden een reisdagboek bij zowel voor hun eigen herinnering als voor het thuisfront, terwijl anderen een groter publiek voor ogen hadden en hun reisverslagen publiceerden.

Peter Hulme, de Britse literair-historicus, stelt het non-fictionele aspect van een reistekst als voorwaarde om als reisverslag beschouwd te worden.⁴⁷ De Amerikaanse historicus Paul Fussell scherpt deze definitie verder aan. Hij rekent alleen literaire reisverslagen die in de eerste persoon zijn geschreven tot het genre. Bovendien moeten deze teksten op ware gebeurtenissen gebaseerd zijn.⁴⁸ Fussells definitie wordt door andere historici als beperkend ervaren omdat deze reisgidsen en deels fictieve reisverslagen uitsluit van het genre. De Duitse literatuurwetenschapper Jan Borm sluit zich gedeeltelijk aan bij Fussells definitie maar ziet het literaire aspect niet als voorwaarde om een reistekst als reisverslag te kwalificeren. In de praktijk zijn de grenzen niet zo duidelijk afgebakend. De overlapping met andere genres is en blijft onvermijdelijk, immers zowel een autobiografie als een reisgids kan een waargebeurde reisbeschrijving in de eerste persoon bevatten.⁴⁹ Thompson maakt een duidelijk onderscheid tussen gepubliceerde en ongepubliceerde reisverslagen. Zo zouden uitgegeven reisverslagen meer literaire stijlmiddelen bevatten om de lezer te vermaken waardoor deze reisverslagen minder authentiek en representatief zijn. Auteurs van ongepubliceerde reisverslagen hadden geen commerciële belangen en waren vooral gericht op het vertellen van hun verhaal. Er zijn gepubliceerde reisverhalen uit de negentiende eeuw bekend die deels of volledig verzonnen zijn. Dit wil niet zeggen dat ongepubliceerde reisverslagen geen fictieve elementen bevatten.⁵⁰ Ondanks deze beperkingen zijn

⁴⁵ Thompson, *Travel Writing*, 9.

⁴⁶ Rudolf Dekker, "Van Grand Tour tot treur-en sukkelreis, Nederlandse reisverslagen van de 16^e tot begin 19^e eeuw," *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 4 (1994), 12.

⁴⁷ Peter Hulme en Tim Youngs, *Talking about travel writing : a conversation between Peter Hulme and Tim Youngs* (Leicester: English Association, University of Leicester, 2007), 3.

⁴⁸ Paul Fussell, *The Norton Book of Travel* (New York: W.W. Norton & Co), 15.

⁴⁹ Thompson, *Travel Writing*, 13-22.

⁵⁰ *Ibid*, 30.

reisverslagen nuttige bronnen voor de reconstructie van de belevingswereld en persoonlijke waarheid van de reiziger.⁵¹ Bij het onderscheid tussen fictie en non-fictie moet ook een kanttekening gemaakt worden. Een reisverslag is net als elke andere tekst een narratief. De auteur zet zijn reiservaring om in tekst en selecteert welke gebeurtenissen beschreven worden. Elk reisverhaal is een constructie van de werkelijkheid die niet simpelweg als een objectieve blik op de wereld beschouwd kan worden.⁵² Als een tekst achteraf geschreven wordt moet ook de betrouwbaarheid van het geheugen als factor worden meegewogen. De Amerikaanse historicus Hayden White omschrijft reisverhalen als '*fictions of factual representation*.'

Een reisverslag is niet alleen een weergave van een andere omgeving en cultuur maar zegt ook iets over de cultuur van de schrijver. De waarden, vooronderstellingen en aannames van de schrijver worden weerspiegeld in het reisverslag. We zien de wereld letterlijk door diens ogen.⁵³ In dit onderzoek wordt de definitie van Borm gehanteerd. De zes geanalyseerde reisverslagen zijn allen non- literair, gebaseerd op een waargebeurde reis en geschreven in de eerste persoon.

1.4.2. Het reisverslag als bron

Reisverslagen worden sinds mensenheugenis al beschouwd als belangrijke bronnen van kennis. Zowel in de Oudheid als in de Middeleeuwen ligt de nadruk in reisverslagen niet op de persoonlijke reiservaring van de reiziger maar op de bezochte locaties. Europese lezers waren vooral gefascineerd door informatie over exotische plekken in Afrika en Azië. Vanaf de late middeleeuwen werd bij het schrijven van reisverslagen, in navolging van de Italiaanse ontdekkingsreiziger Christopher Columbus (1451-1506), de nadruk gelegd op het ooggetuigenverslag. Informatie verkregen door eigen waarneming werd beschouwd als de manier om betrouwbare data te verzamelen in plaats van te vertrouwen op informatie in bestaande literatuur. De vele ontdekkingsreizen die daarop volgden stimuleerden een golf van reisverslagen en andere reis gerelateerde documenten die onder de noemer *voyages and travels* werden verspreid over Europa. Door de invoering van de drukpers gebeurde dit op grote schaal. Niet zelden waren hier commerciële of koloniale ambities mee gemoeid. Het genre *voyages and travels* kreeg een belangrijke positie omdat handelsreizigers, politici en cartografen voortdurend op zoek waren naar nuttige informatie om toekomstige expedities

⁵¹ Arianne Baggerman, Rudolf Dekker, 'De gevaarlijkste van alle bronnen', in Arianne Baggerman, Rudolf Dekker, *Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven* (Amsterdam 2004) 9.

⁵² Thompson, *Travel Writing*, 30.

⁵³ Ibid, 10.

mogelijk te maken.⁵⁴ Als gevolg van deze ontwikkelingen kende het genre vanaf de achttiende eeuw een sterke groei.

Onder invloed van de wetenschapsfilosofie bleef de empirie ook in de zeventiende en achttiende eeuw de leidende methode voor het verzamelen van primaire data. Het uitgangspunt was dat ‘ware’ informatie alleen verkregen kon worden door nauwkeurige objectieve observaties. Deze observaties uit de eerste hand werden gebruikt voor het verkrijgen van wetenschappelijke feiten.⁵⁵ Van reisschrijvers werd verwacht dat zij zich hielden aan bepaalde richtlijnen zoals het nauwkeurig bijhouden van een dagboek en objectieve methoden van dataverzameling. Het genre won hiermee aan betrouwbaarheid en werd geaccepteerd als bron voor intellectuele informatie en wetenschappelijke kennis.⁵⁶

Het schrijven over ontdekkingen bleef gedurende de negentiende eeuw zeer populair binnen het genre. Deze reisverslagen leverden een overvloed aan bruikbare informatie en de ontdekkingsreizigers spraken tot de verbeelding van velen. Zij belichaamden het ideaaltipe van imperialistische mannelijkheid.⁵⁷ Door de technische ontwikkelingen in die periode konden meer mensen sneller en verder reizen. Het genre bloeide op en de term *voyages and travels* maakte halverwege de twintigste eeuw plaats voor het modernere *Travel Writing*. *Travel Writing* werd in de Angelsaksische wereld, de verzamelnaam voor de literaire en journalistieke uitingen op het gebied van reizen. Net als *voyages and travels* is *Travel Writing* een overkoepelende naam voor reis gerelateerde documenten waarbinnen geen onderscheid wordt gemaakt tussen literaire (fictieve) en persoonlijke reisverhalen. De wetenschappelijke reisverhalen werden steeds meer het domein van professionele wetenschappers die zich nadrukkelijk van het genre *Travel Writing* wilden distantiëren. Deze tweedeling tussen wetenschap en literatuur ging ten koste van de intellectuele status en het culturele prestige van het genre.⁵⁸

Het gebruik van egodocumenten als historische bronnen is niet onomstreden. Tot halverwege de negentiende eeuw werden egodocumenten in de geschiedschrijving als waardevolle bronnen beschouwd. Rond 1800 stond vooral de politieke geschiedenis in het voetlicht waarbij de ‘grote’ mannelijke hoofdrolspelers de meeste aandacht genereerden. Vanuit de bronnenkritiek gezien was het ooggetuigenverslag de meest betrouwbare van alle

⁵⁴ Ibid, 37-43.

⁵⁵ Judith Adler, ‘Origins of sightseeing’, *Annals of Tourism Research* 16 (1989)16-18.

⁵⁶ Thompson, *Travel Writing*, 74-79.

⁵⁷ Ibid, 52-53.

⁵⁸ Ibid, 61.

bronnen. Daarom beschouwde men de egodocumenten van deze hoofdpersonages als de meest deugdelijke bronnen. Het enige nadeel van deze gewilde bronnen was de schaarste.

Tegen het einde van de negentiende eeuw werden autobiografieën door historici steeds kritischer bekeken door de realisatie dat deze en andere egodocumenten ontegenzeggelijk een onjuiste weergave van de werkelijkheid waren. De meeste auteurs gaven hun eigen versie van de werkelijkheid weer en hun penneroerselen hadden vaak een verontschuldigend karakter. Hierdoor raakten egodocumenten binnen de politieke geschiedenis in diskrediet.⁵⁹ Ook in de twintigste eeuw bleef deze aanname bestaan.

Egodocument is een overkoepelende term voor teksten waarin de auteur uitdrukkelijk schrijft over het eigen handelen en de eigen belevingswereld. De Nederlandse historicus Jacques Presser bedacht de term egodocument halverwege de twintigste eeuw, om autobiografieën, dagboeken, reisverslagen, brieven en andere persoonlijke geschriften te benoemen. Collega-historici, waaronder Jan Romein, waren erg sceptisch over het onderzoek naar egodocumenten vanwege het eerdergenoemde subjectieve karakter. Zij gaven de voorkeur aan archivalische bronnen die als betrouwbaar en objectief beschouwd werden.⁶⁰ Zowel binnen de traditionele politieke geschiedschrijving als binnen de opkomende sociaaleconomische geschiedenis was geen ruimte meer voor dergelijke bronnen.⁶¹ In een historische handboek uit 1982 werd nadrukkelijk gewaarschuwd dat egodocumenten alleen als aanvullende en secundaire bronnen gebruikt dienden te worden.⁶² De opkomst van de mentaliteitsgeschiedenis, eind jaren tachtig heeft ervoor gezorgd dat egodocumenten, waaronder reisverhalen, meer in de belangstelling zijn komen te staan.⁶³ Deze bronnen kunnen dienen als aanvulling op de archiefbronnen die voorheen voornamelijk gebruikt werden.⁶⁴

De Italiaanse historicus Carlo Ginzburg ontwikkelde in de jaren tachtig de *micro-storia*. Aan de hand van autobiografische documenten bestudeerde hij de denkwereld van de zestiende- -eeuwse molenaar Menocchio. In Nederland onderzocht historicus Roelof van Gelder aan de hand van reisverslagen en autobiografieën de belevingswereld van Duitsers

⁵⁹ "Wat zijn egodocumenten?" DBNL: Indische Letteren. Jaargang 8 (1993), geraadpleegd op 15 januari, 2022, https://www.dbnl.org/tekst/_ind004199301_01/_ind004199301_01_0017.php.

⁶⁰ Ruud Lindeman, Yvonne Scherf, en Rudolf Dekker. *Egodocumenten Van Noord-Nederlanders Van De Zestiende Tot Begin Negentiende Eeuw : Een Chronologische Lijst*. Rotterdam: Erasmus Universiteit, Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen, 1993, 7.

⁶¹ Baggerman, en Dekker, 'De gevaarlijkste van alle bronnen,' 8.

⁶² Lindeman, Scherf en Dekker, 'Egodocumenten van Noord-Nederlanders', 7.

⁶³ Baggerman, Dekker, 'De gevaarlijkste van alle bronnen', 8

⁶⁴ Verhoeven, 'Vaut le voyage!?', 69.

binnen de VOC. In dezelfde periode ging een onderzoeksproject van start onder leiding van de Nederlandse historicus Rudolf Dekker. Het doel was egodocumenten uit de periode 1500-1814 in Nederland te inventariseren om deze overgeleverde bronnen toegankelijker te maken voor historisch onderzoek. Bij deze inventarisatie uit Nederlandse bibliotheken en archieven zijn ook persoonlijke reisverslagen opgenomen. Deze 490 reisverslagen geven een goed beeld van de ontwikkeling in reisgedrag van Nederlanders in deze periode en van de manier waarop verslag werd gedaan van de reizen.⁶⁵ Tien jaar later werd het project voortgezet met de inventarisatie van egodocumenten uit de periode 1814-1918. Deze inventarisatie leverde 1729 reisverslagen op.⁶⁶ Het repertorium moet gezien worden als een voorlopige lijst omdat er zich waarschijnlijk nog veel manuscripten in privébezit bevinden.⁶⁷ Dekker pleit voor een actief regionaal acquisitiebeleid naar Fries voorbeeld waar de Provinciale Bibliotheek en de Fryske Akademy samenwerken om meer egodocumenten toegankelijk te maken en te zorgen dat dit culturele erfgoed niet verloren gaat.⁶⁸

Sinds de jaren negentig zijn er in Nederland een aantal publicaties verschenen met als doel een beter beeld te schetsen van de reismotieven en reisbeleving van Nederlanders door middel van de analyse van reisverslagen. Zo brachten letterkundige Marita Mathijssen en journalist Geert Mak de binnenlandse voettochten van jongelui in de vroege negentiende eeuw onder de aandacht met hun hertaling van de voettocht van Jacob van Lennep en Dirk van Hoogendorp. Cultuurhistorica Marleen Brock analyseerde de reisverslagen van Groningse studenten die in 1810 naar Duitsland reisden om inzicht te krijgen in de emoties van de reizigers. Het onderzoek van historica Anna Geurts geeft inzicht in de manier waarop Nederlandse reizigers gedurende hun reis een thuisgevoel creëerden door middel van de inrichting van hun hotelkamers.⁶⁹ Willemijn Koning, Melanie van der Linden en Martijn Schoolenberg focussen met hun onderzoeken op de ontwikkelingen in reisgedrag en de stedelijke reisbeleving van Nederlandse reizigers gedurende de negentiende eeuw.⁷⁰

⁶⁵ Dekker, "Van Grand Tour", 8.

⁶⁶ Lindeman, Scherf en Dekker, 'Egodocumenten van Noord-Nederlanders', 7.

⁶⁷ "Egodocumenten tot 1814," Onderzoeksinstituut Egodocument en Geschiedenis, geraadpleegd op 15 januari, 2022,

<http://www.egodocument.net/egodocumententot1814.html>.

⁶⁸ Lindeman, Scherf en Dekker, 'Egodocumenten van Noord-Nederlanders', 13.

⁶⁹ Jan Hein Furnée en Leonieke Vermeer, "Op reis in de negentiende eeuw: inleiding", in Furnée en Vermeer (eds.), *De Negentiende Eeuw* (2013) 260-261.

⁷⁰ Willemijn Koning, "'Wij gingen op reis!' Reismotivatie en reisbeleving van de jonge Amsterdamse en Utrechtse elite in West-Europese steden, 1824-1863" (Masterthesis, Universiteit van Amsterdam, 2011); Melanie van der Linden, "'Et in Arcadia Ego!' Ontwikkelingen in reisgedrag en reisbeleving van Nederlandse reizigers naar Parijs in de negentiende eeuw" (Masterthesis, Erasmus Universiteit Rotterdam, 2013); Martijn

De oprichting van de *International Society for Travel Writing* en het daaraan gelinkte wetenschappelijke tijdschrift *Studies in Travel Writing* eind jaren negentig bevestigen de opkomst van het reisverhaal als historische bron. Beide instanties stimuleren verder onderzoek naar reisverslagen en de publicatie van artikelen.⁷¹

Onder invloed van het postmodernisme is er een kritischer houding ten aanzien van teksten ontstaan. Het uitgangspunt van deze benadering is dat er van elke tekst meerdere lezingen mogelijk zijn. Presser beschreef egodocumenten, waaronder reisverslagen, als ‘die documenten waarin een ego zich opzettelijk of onopzettelijk onthult- of verbergt’⁷² In deze definitie komt de meerduidigheid van reisverslagen naar voren. Door deze meerduidigheid zijn reisverslagen interessante bronnen voor historisch onderzoek in de postmoderne benadering. Door het toepassen van verschillende vormen van tekstanalyse worden reisverslagen niet langer beschouwd als feitelijke bronnen maar ook als bron waarmee de belevingswereld en het culturele klimaat van de desbetreffende auteur kan worden geconstrueerd.⁷³

1.4.3. Reisverslagen en gender

Binnen de Westerse literaire traditie wordt de Odyssee beschouwd als de moeder der reisverhalen. Als één van de eerste geschreven reisteksten heeft het verhaal een aanzienlijke invloed gehad op het genre. Zowel de structuur als de behandelde thema's van de Odyssee worden veelvuldig gekopieerd in fictionele en non-fictionele reisverhalen. Een ander element uit de Odyssee wat terugkomt in de Westerse reisliteratuur is de rol van de vrouw.⁷⁴ Terwijl Odysseus op avontuur gaat wacht zijn vrouw Penelope thuis passief zijn terugkeer af. Reizen en ontberingen staan gelijk aan mannelijkheid en moed terwijl vrouwelijkheid wordt geassocieerd met huiselijkheid en immobiliteit. Deze rolverdeling is nog altijd stevig ingebed in de Westerse cultuur.⁷⁵ Dit verklaart waarom de meeste auteurs van reisverslagen in de negentiende eeuw mannen waren. Vrouwen hadden een kleiner aandeel in de schriftelijke cultuur en gingen minder vaak op reis. Het verschil tussen de geletterdheid van mannen en vrouwen was dat mannen meer tijd en gelegenheid hadden om te lezen en schrijven. Mannen leerden meer talen, konden zich meer boeken veroorloven en zij waren bovendien

Schoonenberg, “‘Het hoofdtooneel van zoo veele belangrijke gebeurtenissen,’ De beelden van acht Nederlandse reizigers over Parijs, 1800-1808” (Masterthesis, Erasmus Universiteit Rotterdam, 2017).

⁷¹ Linden, van der, “Et Arcadia Ego!”, 13.

⁷² Jacques Presser, M.C. Brands en M.E.H.N. Mout, *Uit het werk van dr. J. Presser: Literair wetenschappelijke serie* (Amsterdam: Athenaeum-Plak & van Gennep, 1969), 277.

⁷³ Baggerman en Dekker, ‘De gevaarlijkste van alle bronnen’, 9.

⁷⁴ Thompson, *Travel Writing*, 35.

⁷⁵ Karen R. Lawrence, *Penelope voyages: Women and travel in the British literary tradition* (New York: University Press, 1994), IX-X.

verantwoordelijk voor de documentatie van de familiegeschiedenis. Vrouwen werden geacht hun geletterdheid te gebruiken om zakelijke- en familierelaties te onderhouden via correspondentie. In de negentiende eeuw werden er voornamelijk praktische bezwaren aangevoerd waarom vrouwen minder konden reizen dan mannen zoals de zorg voor kleine of zieke kinderen. Moeders met oudere kinderen die wel op reis gingen namen, in tegenstelling tot de vaders, bijna allemaal hun kinderen mee.⁷⁶ Dit illustreert de ongelijke arbeidsverdeling en bewegingsvrijheid zowel thuis als op reis. Deze ongelijke arbeidsverdeling is onderdeel van een ideologie waarin aan vrouwen en mannen verschillende waarden en taken werd toegeschreven.⁷⁷

Voor het stoomtijdperk was reizen in de negentiende eeuw een moeizame en niet ongevaarlijke bezigheid, veroorzaakt door de slechte wegen, criminaliteit en besmettelijke ziekten zoals cholera en malaria.⁷⁸ Het bedwingen van obstakels en gevaar tijdens het reizen werd bij mannen gezien als een afspiegeling van moed en een bevestiging van mannelijkheid. Voor vrouwen gold een andere standaard. De gedachte dat zij op reis met seksueel geweld te maken konden krijgen was sociaal onacceptabel. De kleinste aanwijzing van seksuele molestatie was voldoende om onherstelbare schade toe te brengen aan de reputatie van een vrouw.⁷⁹ De overtuiging dat vrouwen alleen in het openbaar niet veilig zijn was in de negentiende eeuw algemeen geaccepteerd. De opvoeding van meisjes was volledig gericht op het huiselijke leven. Een vrouw die zich alleen op straat begaf liep het gevaar te worden aangezien voor een prostituee omdat beschaafde dames nou eenmaal niet zonder chaperonne in het openbaar konden verschijnen.⁸⁰ Deze maatschappelijke norm werd op verschillende manieren gereflecteerd, onder andere door de vele etiquetteboeken die voorschreven hoe een dame zich diende te gedragen.⁸¹ Ook andere culturele uitingen zoals volksverhalen en sprookjes weerspiegelen hoe er in een samenleving over vrouwen wordt gedacht. Het sprookje Roodkapje, wat begin negentiende eeuw werd herschreven door de Gebroeders Grimm, vertelt ons dat vrouwen alleen niet veilig zijn, omdat zij ongehoorzaam en makkelijk afgeleid zijn. De moraal van dit verhaal is dat vrouwen de gebaande paden niet mogen verlaten omdat dit slecht kan aflopen tenzij ze gered worden door een man. Deze normen en

⁷⁶ Geurts, 'Reizen en schrijven,' 278-280.

⁷⁷ Thompson, *Travel Writing*, 176.

⁷⁸ Zuelow, *A history of modern tourism*, 45-46.

⁷⁹ Thompson, *Travel Writing*, 176.

⁸⁰ Pieter Stokvis, *Het intieme burgerleven: Huishouden, huwelijk en gezin in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam: Bakker, 2005), 49.

⁸¹ Ibid, 151.

restricties golden voor vrouwen uit de hogere klasse. Aan de zeden en reputatie van vrouwen uit de arbeidersklasse werd minder belang gehecht.⁸²

Behalve de praktische bezwaren ontbrak, vanuit negentiende -eeuws perspectief, eenvoudigweg de noodzaak voor vrouwen om op reis te gaan. Reizen werd onder andere, gezien als een investering in de algemene ontwikkeling en beroepsmogelijkheden. Omdat de status en financiële positie van een familie voornamelijk afhankelijk waren van de opleiding en betrekking van de man was deze investering in tijd en geld voorbehouden aan mannen.⁸³

Ondanks de maatschappelijk opgelegde reisbeperkingen hebben vrouwen altijd gereisd. Vaak onder begeleiding van hun echtgenoten, vaders of broers maar ook tijdens oorlogen als verpleegkundigen of begeleiders en zelfs als soldaten en zeelui. De meeste van deze reisbewegingen zijn niet vastgelegd.⁸⁴ Vanaf de late zeventiende eeuw zijn er bronnen bekend van vrouwelijke reisschrijvers. Deze brieven en dagboeken waren in eerste instantie bedoeld voor privégebruik en niet voor publicatie. Een van de eerste vrouwelijke reisschrijvers die hun reisverslagen eind achttiende eeuw publiceerden waren Mary Wollstonecraft en Ann Radcliffe. Zij waren de bekende uitzondering op de regel. De schatting is dat er voor 1800 slechts twintig reisverslagen geschreven door vrouwen gepubliceerd zijn.⁸⁵

Begin negentiende eeuw namen voor vrouwen de mogelijkheden om te reizen toe door technologische ontwikkelingen op het gebied van vervoer. Binnen de relatief veilige toeristische infrastructuur van Europa konden vrouwen zelfs zonder mannelijke chaperonne reizen. Tegen het einde van de negentiende eeuw maakten ook bestemmingen in Egypte, het Midden-Oosten en de Verenigde Staten deel uit van de toeristische infrastructuur. Ondanks deze geografische beperkingen waren er ook vrouwen die zich buiten de gebaande paden waagden.⁸⁶ Als gevolg van deze ontwikkelingen nam zowel het aantal vrouwelijke reisschrijvers als het aantal gepubliceerde reisverslagen van deze groep toe. Dit waren voornamelijk Amerikaanse en Engelse schrijfsters.⁸⁷

De terughoudendheid van vrouwen om zichzelf als auteur te presenteren is de reden dat veel vrouwelijke reisschrijvers hun reisverslag begonnen met een verontschuldiging. In de introductie van hun reisverslag verontschuldigden ze zich onder andere voor het lastigvallen van de lezer met hun triviale ontboezemingen en voor het schrijven in de eerste persoon. Ook

⁸² Siegel, "Women's Travel," 55-60.

⁸³ Geurts, 'Reizen en schrijven,' 280-281.

⁸⁴ Thompson, *Travel Writing*, 169.

⁸⁵ Thompson, *Travel Writing*, 48

⁸⁶ Ibid, 170-171.

⁸⁷ Ibid, 49.

volgde er meestal een verklaring dat de lezer geen geleerde uiteenzetting hoefde te verwachten.⁸⁸ Van vrouwelijke reisschrijvers werd verwacht dat zij hun innerlijke beleving naar voren lieten komen in hun werk om hun vrouwelijke natuur niet te verloochenen.⁸⁹ Daarnaast dienden mannelijke onderwerpen zoals wetenschap, geschiedenis en politiek vermeden te worden. Algemeen werd aangenomen dat vrouwen niet in staat waren tot logica omdat zij niet universitair geschoold waren en dus geen expertise konden hebben over ‘mannelijke’ onderwerpen.⁹⁰

Hoewel er in de achttiende eeuw al vrouwelijke reisschrijvers publiceerden werd hun werk pas in de loop van negentiende eeuw doelwit van felle vrouwonvriendelijke kritieken en opgelegde gendernormen. Het is aannemelijk dat de aanzienlijke toename van het aantal vrouwelijke reisschrijvers, en daarmee hun zichtbaarheid in de samenleving, de oorzaak was van deze omslag.⁹¹ De meeste vrouwelijke reisschrijvers kozen er noodgedwongen voor om zich binnen de geldende gendernormen te bewegen om hun werk gepubliceerd te krijgen en vijandige kritieken te vermijden. Zij schreven over de toegestane ‘vrouwelijke’ onderwerpen en beschreven meningen van hun echtgenoten of andere mannen om indirect hun eigen standpunt duidelijk te maken. Dit verklaart de subjectieve invalshoek van veel vrouwelijke reisschrijvers in hun reisverslagen.⁹² De opgelegde gendernormen hadden niet alleen invloed op de vrouwelijke reisschrijvers maar ook op de mannen. Van mannelijke reisschrijvers werd verwacht dat zij een bijdrage leverden aan commerciële, strategische of intellectuele belangen. Reisschrijvers die niet voldeden aan de gestelde gendernormen werd frivoliteit en trivialiteit verweten. Eigenschappen die beschouwd werden als typisch vrouwelijk.⁹³

De opkomst van vrouwelijke reisschrijvers is de laatste jaren veelvuldig onderwerp van onderzoek geweest vanuit Angelsaksisch perspectief. Vanaf de jaren tachtig werd er aandacht besteed aan deze vrouwelijke literaire traditie.⁹⁴ De Britse letterkundige Sara Mills is verantwoordelijk voor een van de eerste studies naar de invloed van gender op reizen en reisverslagen. Volgens haar streefden mannen naar een objectieve manier van schrijven

⁸⁸ Kristi Siegel, “Intersections: Women’s Travel and Theory,” in *Gender, Genre and Identity in Women’s Travel Writing*, ed. Kristi Siegel (New York: Peter Lang Publishing, 2004), 3- 5.

⁸⁹ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 5-6.

⁹⁰ Thompson, *Travel Writing*, 184.

⁹¹ Carl Thompson, “Journeys to Authority: Reassessing Women’s Early Travel Writing, 1763-1862.” *Women’s Writing* 24:2(2017): 133.

⁹² Thompson, *Travel Writing*, 181-185.

⁹³ Ibid 172-175.

⁹⁴ Thompson, ‘Journeys to authority’, 131

gericht op feiten terwijl de teksten van vrouwen een meer subjectief karakter hebben.⁹⁵ De Amerikaanse literatuurwetenschappers Mary Louise Pratt en Maria Frawley leverden vanaf de jaren negentig ook een bijdrage aan het literair kritische debat en de theoretisering van dit vraagstuk. Pratt benoemt de verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke reisschrijvers die schreven vanuit een koloniaal perspectief. Zij concludeerde dat de vrouwelijke blik eerder gericht is op de huiselijke sfeer en de mannelijke blik op de publieke sfeer. Frawley stelt dat de publicaties van vrouwelijke reisschrijvers mogelijkheden creëerde voor vrouwen om zich persoonlijk en professioneel te ontplooiën.⁹⁶ Net als Frawley onderstreept Thompson het belang van het genre voor de ontwikkeling van de acceptatie van vrouwen als culturele en intellectuele autoriteit.⁹⁷ Want ondanks de beperkingen waar vrouwelijke reisschrijvers mee te maken hadden heeft het reisschrijven bijgedragen aan het empowerment en de zichtbaarheid van vrouwen. Vrouwen kregen hierdoor de kans om hun ideeën en gedachten te presenteren aan het lezerspubliek.⁹⁸

Sinds het nieuwe millennium zijn veel overgeleverde bronnen van vrouwelijke reisschrijvers uit de achttiende en negentiende eeuw digitaal beschikbaar gemaakt via Google Books en (ECCO) *Eighteenth Century Collections Online* om de bronnen die niet verschenen zijn in print ook toegankelijker te maken.⁹⁹ De Amerikaanse literatuurwetenschapper Benjamin Colbert lanceerde in 2014 de online *Database of Women's Travel Writing* (DWTW). Deze is ontwikkeld om de vrouwelijke reisschrijvers uit deze periode zichtbaar te maken en hun werk beschikbaar te stellen voor onderzoek. De DWTW maakt deel uit van een overkoepelend project met als doel een volledige database samen te stellen van reisverslagen en andere reis gerelateerde teksten gepubliceerd in Groot-Brittannië en Ierland tussen 1780-1840.¹⁰⁰

De Amerikaanse reisschrijver en criticus Mary Morris stelt dat vrouwen zich op een andere manier door de wereld manoeuvreren dan mannen. Volgens Morris zijn vrouwen meer gericht op de innerlijke belevingswereld dan mannen.¹⁰¹ Ook Thompson beweert dat er wel

⁹⁵ Sara Mills, *Discourses of Difference: An analysis of Women's Travel Writing and Colonialism* (Londen: Routledge, 1991)

⁹⁶ Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation* (Londen: Routledge, 1992); Maria Frawley, *a Wider Range: Travel Writing by Women in Victorian England* (Londen: Associated UP, 1994).

⁹⁷ Thompson 'Journeys to authority', 136.

⁹⁸ Thompson, *Travel Writing*, 189.

⁹⁹ Thompson, 'Journeys to authority', 131.

¹⁰⁰ "British Travel Writing: Women's Travel Writing 1780-1840," University of Wolverhampton, geraadpleegd op 15 januari, 2022,

<https://btw.wlv.ac.uk/>.

¹⁰¹ Mary Morris en Larry O'Connor, *The illustrated Virago Book of Women Travellers* (Londen: Virago, 2000), 9.

degelijk kenmerken van vrouwelijke reisschrijvers te benoemen zijn. Hij stelt dat vrouwen meer aandacht hebben voor de huishoudelijke aspecten binnen andere culturen. Hij verbindt deze focus aan de interesse voor de wettelijke, sociale en politieke status van andere vrouwen. Vrouwen krijgen in tegenstelling tot mannen sneller toegang tot de huiselijke sfeer van andere vrouwen en hebben zo inzage in onderdelen van een cultuur die onbereikbaar zijn voor mannen.¹⁰² Thompson wijst ook op de overeenkomsten tussen mannelijke en vrouwelijke reizigers uit de achttiende en negentiende eeuw. Zij waren voornamelijk afkomstig uit de elite en konden het zich veroorloven om voor langere tijd op reis te gaan voor studie, werk of plezier.¹⁰³

De Britse literatuurwetenschapper Shirley Foster en Mills beargumenteren een meer kritische benadering ten aanzien van het vraagstuk wat de impact is van gender op reisschrijven. Hoewel gender ontegenzeggelijk van invloed is geldt dit volgens hen ook voor andere variabelen zoals ras, leeftijd en klasse.¹⁰⁴ In *Gender, Genre & Identity in Women's Travel Writing* gaat de Amerikaanse literatuurwetenschapper Kristi Siegel in op de complexiteit van het onderzoek naar de invloed van gender op reisschrijven. Siegel waarschuwt de individualiteit van de vrouwelijke reisschrijvers niet uit het oog te verliezen want net als mannelijke reizigers zijn niet alle vrouwelijke reizigers hetzelfde. Zij sluit zich aan bij Foster en Mills die vooral het belang van de context benadrukken.¹⁰⁵

Een van de vraagstukken binnen het debat over de invloed van gender op reisschrijven is de visie van vrouwelijke reisschrijvers op kolonialisme. Vermoed werd dat vrouwen door hun ondergeschikte positie ten opzichte van mannen meer affiniteit zouden hebben met de gekoloniseerde volkeren. Zij waren immers *colonized by gender but colonizers by race*. Volgens Mills komt in reisverslagen van vrouwen meer interactie met leden van andere culturen naar voren en beschrijven vrouwen deze personen als individuen en niet als onderdeel van een culturele groep.¹⁰⁶ Aan de ander kant maakten vrouwen evengoed als mannen gebruik van het imperialistische systeem om te kunnen reizen en leverden zij met hun reisverslagen een bijdrage aan het koloniale discours.¹⁰⁷

De toenemende aandacht voor de vroegmoderne vrouwelijke reisschrijver leverde meer kennis en een aantal nuanceringen op. Zo werd het stereotype van de vroegmoderne

¹⁰² Thompson, *Travel Writing*, 186.

¹⁰³ Thompson, 'Journeys to authority', 132.

¹⁰⁴ Shirley Foster en Sara Mills, *An Anthology of Women's Travel Writing* (Manchester: Manchester University Press, 2002), 1.

¹⁰⁵ Siegel, *Gender, Genre and Identity*, 1-2.

¹⁰⁶ Mills, *Discourses of Difference*, 99.

¹⁰⁷ Thompson, *Travel Writing*, 191-192.

vrouwelijke reisschrijver herzien en werd de aanname dat vrouwen per definitie ander reizen en schrijven dan mannen weerlegt. De manier waarop een individu zich uitdrukt wordt niet alleen bepaald door gender. Ras, leeftijd, sociale klasse en opleiding zijn belangrijke factoren. Maar de opgelegde culturele beperkingen hadden wel degelijk invloed op de schrijfstijl van vrouwen.¹⁰⁸

Het onderzoek naar reisverslagen van vrouwelijke auteurs staat in Nederland nog in de kinderschoenen. Een van de schaarse voorbeelden is de analyse van het reisverslag van de Nederlandse pedagoge en schrijfster, Elise van Calcar- Schiotling door Charlotte Baveco. In dit onderzoek ligt de nadruk op de rol van Van Calcar-Schiotling als schrijfster, pedagoge en feministe. Baveco concludeert dat Van Calcar-Schiotling haar reisverslag gebruikte om haar, voor die tijd controversiële, ideeën te delen met het publiek.¹⁰⁹ Een ander voorbeeld is de studie van Alberta Maria van Lynden- De Bruïne . Zij onderzocht en publiceerde de reisverslagen van haar overgrootmoeder, Dionysia Catharina Temmick- Cau (Caatje). Dit cultuurhistorische portret van Caatje geeft een kijkje in het leven van de wetenschappelijke elite in Europa gedurende de Napoleontische jaren.¹¹⁰

1.5 Methodologie en bronnen

Om de onderzoeksvraag en bijbehorende deelvragen te beantwoorden wordt er een kwalitatieve inhoudsanalyse uitgevoerd aan de hand van zes reisverslagen van Nederlandse mannen en vrouwen die tussen 1820-1858 naar Parijs gingen. Door middel van deze analyse wordt gekeken naar de verschillen en overeenkomsten tussen mannelijke en vrouwelijke reizigers wat betreft reismotivatie en reisbeleving en de invloed van gender op reizen en reisverslagen. De analyse wordt uitgevoerd aan de hand van een waarnemingsinstrument wat een uitwerking is van de hoofd- en deelvragen uit paragraaf 1.2. De reisverslagen worden op de volgende aspecten geanalyseerd: reismotivatie, verwachtingen, reisbeleving, schrijfstijl en invloed van gendernormen.

De zes reisverslagen zijn geselecteerd uit het repertorium van gedrukte egodocumenten. Het repertorium is tot stand gekomen door de in paragraaf 2.2.2 genoemde inventarisatie van egodocumenten uit Nederlandse openbare archieven en bibliotheken onder

¹⁰⁸ Thompson, 'Journeys to Authority', 131–133.

¹⁰⁹ Charlotte Baveco, "Wat Parijs Elise van Calcar- Schiotling (1822-1905) te denken gaf" (Masterthesis, Erasmus Universiteit Rotterdam, 2019).

¹¹⁰ A.M. van Lynden-de Bruïne, *In vogelvlucht door Europa: De reisjournalen van Dionysia Catharina Temminck-Cau [1807-1824]* (Zutphen :Walburg Pers, 2001).

leiding van Rudolf Dekker.¹¹¹ Deze database bevat bijna vijfduizend gedrukte teksten en kan op meerdere manieren worden doorzocht. Er is voor selectie uit deze database gekozen deze omdat er binnen het bestand nauwkeurig gezocht kan worden op bijvoorbeeld geslacht, geografische bestemming, auteursnaam en periode. Ook is er, indien beschikbaar, aanvullende informatie over de auteurs te vinden zoals geboorteplaats, geboorte -en sterfjaar en beroep. Daarnaast is het bestand online beschikbaar en dus altijd toegankelijk, wat een groot voordeel is. Tijdens de pandemie is het meerdere keren voorgekomen dat openbare archieven niet toegankelijk waren voor onderzoek, met als gevolg dat veel primaire bronnen niet beschikbaar waren. Kantekening bij deze database is dat deze niet volledig is en dit ook niet pretendeert te zijn. Het is onbekend hoeveel gedrukte reisverslagen er nog in omloop zijn in Nederland. Mogelijke aanvullingen en correcties op het bestand kunnen via een reactieformulier worden doorgegeven en worden door de beheerders verwerkt.¹¹² Omdat de analyse gericht is op een vergelijking tussen mannelijke en vrouwelijke reizigers zijn er drie reisverslagen van mannelijke reisschrijvers en drie reisverslagen van vrouwelijke reisschrijvers geselecteerd. Het aantal geselecteerde reisverslagen is gebaseerd op de beschikbaarheid van Nederlandstalige reisverslagen van vrouwelijke reisschrijvers in de negentiende eeuw met Parijs als geografische bestemming. Binnen de periode 1800-1900 zijn er in de database drie reisverslagen van vrouwelijke reisschrijvers gevonden die aan deze criteria voldeden. Deze reisverslagen zijn afkomstig uit de periode 1820-1858. Voor de selectie van de reisverslagen van mannelijke reisschrijvers is uitgegaan van dezelfde periode als de geselecteerde reisverslagen van de vrouwelijke reisschrijvers (1820-1858). In de geselecteerde periode zijn zes Nederlandstalige reisverslagen van mannelijke reisschrijvers gevonden met Parijs als geografische bestemming. Het volgende selectiecriteria was de duur van het verblijf in Parijs. De kortste verblijfsperiode in Parijs van de vrouwelijke reisschrijvers was vier weken. Deze minimumperiode is ook bij de selectie van de reisverslagen van mannelijke reisschrijvers aangehouden omdat de duur van het verblijf invloed heeft op de reisbeleving.¹¹³ Hierdoor is het aantal reisverslagen van mannelijke reizigers terug gebracht tot drie. De geselecteerde bronnen zijn weergegeven in tabel 1. De verwachte uitdaging in dit onderzoek is de uitvoering van de vergelijkende analyse. Omdat de bronnen elk een eigen karakter

¹¹¹ Dekker, *Van Grand Tour*, 8.

¹¹² "Gedrukte egodocumenten en reisverslagen 1813-1914," Onderzoeksinstituut Egodocument en Geschiedenis, geraadpleegd 15 januari 2022, <http://resources.huygens.knaw.nl/egodocumenten>.

¹¹³ Nancy L. Green, 'The comparative gaze. Travellers in France before the era of mass tourism', *French historical studies* 25 (2002) 437-438.

hebben en dus verschillen in nauwgezetheid, lengte en focus maakt dit het lastig om de reisverslagen met elkaar te vergelijken. Door te kiezen voor dezelfde periode en geografische bestemming zijn de reisverslagen beter te vergelijken omdat de verslagen geschreven zijn binnen dezelfde context waardoor de maatschappelijke omstandigheden grotendeels overeenkomen. De keuze voor de geografische bestemming en een vergelijkend onderzoek komt voort uit de eerdergenoemde lacunes in historiografische debat vanuit Nederlands perspectief; het negentiende -eeuwse grootstedelijk onderzoek, onderzoek naar reisverslagen van vrouwelijke reisschrijvers en de invloed van gender op reisverslagen.

1.6 Hoofdstukindeling

Deze thesis bestaat uit vijf hoofdstukken. In dit hoofdstuk is het onderwerp geïntroduceerd en de onderzoeksopzet uitgelegd. Daarnaast heb ik een literatuuroverzicht gegeven en de theoretische concepten besproken. In het tweede, derde en vierde hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de vijf deelvragen. In hoofdstuk twee worden de reizigers geïntroduceerd en wordt antwoord gegeven op deelvragen 1 en 2. Hoofdstuk drie is gewijd aan de reisbeleving van de reizigers. In dit hoofdstuk worden zowel de reis als het verblijf van de reizigers behandeld. Er wordt gekeken naar de aanwezigheid van *othering* in de reisverslagen, waarmee deelvragen 3 en 4 beantwoord worden. Het vierde hoofdstuk is gewijd aan de reisverslagen en de aanwezigheid van gendernormen (deelvraag 5). In het vijfde en laatste hoofdstuk breng ik de antwoorden op de deelvragen met elkaar in verband en beantwoord ik de hoofdvraag. Tot slot reflecteer ik op dit onderzoek en doe ik suggesties voor vervolgonderzoek.

Tabel 1. *Bronnenselectie*

Reiziger	Reisperiode	Reisduur	Titel reisverslag	Uitgeverij	Omvang
Dionysia Catharina Temminck-Cau [1779-1828]	10 januari 1820 - 7 mei 1820	± 4 maanden	<i>Moord en mirakel.</i>	Walburg Pers, Zutpen.	63 pagina's
Johannes Andreas Boymans [1788-1832]	April - juli 1823	± 4 maanden	<i>Bijzonderheden op eene Reize van Brussel naar Parijs, van April tot Junij 1823.</i>	Blussé en van Braam, Dordrecht.	121 pagina's
Anna Maria Kruseman-Ross [1808-1877]	15 november 1832 - 15 februari 1833	± 3 maanden	<i>Mijn reisverhaal en dagboek.</i>	J.L.C. Jacob, Rotterdam.	151 pagina's
Hermann Schlegel [1804-1884]	April – juli 1835	± 4 maanden	<i>Opmerkingen over Parijs.</i>	D. du Mortier en Zoon, Leiden.	107 pagina's
Mark Prager Lindo [1819-1877]	Zomer 1852	± 4 weken	<i>Losse schetsen in en om Parijs in den zomer van 1852.</i>	D.A. Thieme, Arnhem.	271 pagina's
Elise van Calcar-Schiotling [1822-1904]	September 1858	± 4 weken	<i>Wat Parijs mij te zien en te denken gaf.</i>	A.C. Kruseman, Haarlem.	421 pagina's

Hoofdstuk 2: De reizigers

2.1 Zes reizigers één bestemming

De zes auteurs van de geanalyseerde reisverslagen zijn allen Nederlandse mannen en vrouwen die de middelen hadden om tussen 1820-1858 minimaal vier weken in Parijs te verblijven. Zij beschikten niet alleen over de tijd maar ook over het geld om hun reis en verblijf te bekostigen. Dit betekent dat zij allen tot de (hogere) burgerij of aristocratie behoorden. Hoewel reizen in de negentiende eeuw door technologische ontwikkelingen sneller en goedkoper werd en meer mensen de mogelijkheid kregen om op reis te gaan bleef reizen een kostbare en tijdrovende bezigheid.¹¹⁴ Vakanties maar ook korte reisjes in eigen land bleven tot in de late negentiende eeuw voorbehouden aan de elite.¹¹⁵ Toerisme was in die tijd, allesbehalve een massafenomeen. Er was wel sprake van verbreding van het reispubliek binnen de hogere klasse. Ook vrouwen, kinderen en ouderen uit deze groepen kregen de mogelijkheid om op reis te gaan.¹¹⁶ Een logisch gevolg was dat de meeste auteurs van reisverslagen afkomstig waren uit de hogere klasse.

Schrijven was voor de elite een dagelijkse bezigheid en had meerdere functies. Vanaf de achttiende eeuw gebruikten deze auteurs egodocumenten voor het uiten van hun gevoelens en als vorm van zelfreflectie. Ook als zij op reis waren noteerden zij plichtsgetrouw hun dagelijkse belevenissen en maakten uitgebreide aantekeningen waarmee zij, eenmaal thuis aangekomen gedetailleerde reisverslagen konden schrijven.¹¹⁷ Deze auteurs afkomstig uit de elite reisden voor studie, plezier of ambtelijke verplichtingen.¹¹⁸ Mensen uit het ‘gewone volk’ waren meestal door hun dagelijkse bezigheden aan hun werkplek gebonden en hadden dus noch de gelegenheid noch de noodzaak om te reizen. Diegenen uit het ‘gewone volk’ die wel reisden voor hun werk zoals vissers, zeelieden, kooplieden, soldaten en huispersoneel hadden geen tijd, geen behoefte en onvoldoende opleiding om hun belevenissen op te schrijven. Hoewel de alfabetiseringsgraad in de Nederlanden hoog was, was het schrijven van een uitgebreide tekst voor velen te hoog gegrepen.¹¹⁹ Behalve de overeenkomst in sociale klasse zijn er ook verschillen tussen de zes auteurs. Verschillen in leeftijd, gender, beroep,

¹¹⁴ Zuelow, *A History*, 58-59.

¹¹⁵ Verhoeven, *Anders reizen?*, 15.

¹¹⁶ Zuelow, *A History*, 54-60.

¹¹⁷ Geurts, ‘Reizen en schrijven,’ 269.

¹¹⁸ Dekker, ‘Van “ Grand Tour” tot treur-en sukkelreis’, 13.

¹¹⁹ Geurts, ‘Reizen en schrijven,’ 273.

reismotivatatie en reisbeleving. Uit de analyse zal naar voren komen in welke opzichten de auteurs van elkaar verschillen en hoe deze verschillen in de reisverslagen naar voren komen. In dit hoofdstuk worden de zes reizigers geïntroduceerd en worden hun reismotivatatie en hun eventuele verwachtingen besproken.

2.1.1 Dyonisia Catharina Temminck-Cau (1779-1828)

Dionysia Catharina Cau (Caatje) werd in 1779 geboren in Delft. Zij was een telg uit een welgesteld Zeeuws patriciërs geslacht.¹²⁰ Cau werd vernoemd naar haar oma van haar moeders kant die Dionisia Catharina heette.¹²¹ De families van haar beide ouders hoorden door hun banden met de VOC tot de welgestelde kringen. Cau was de tweede dochter van mr. Iman Meinard Cau (1755-1791) en Geertuida Anna van der Burch (1754-1827) Over haar jeugd is weinig bekend. Cau trouwde op 3 april 1804 met Coenraad Jacob Temminck (1778-1858). Zij is dan 24 jaar.¹²² Temminck is net als Cau afkomstig uit een welgestelde familie van regenten.¹²³ Door de vooraanstaande rol die beide families generaties lang hebben gespeeld in de Nederlandse samenleving op het gebied van openbaar bestuur, rechtspraak en het bedrijfsleven zijn zowel de familie Cau als de familie Temminck opgenomen in het Nederlandse Patriciaat.¹²⁴

Afb. 2. *Familiewapen Cau*. Datering: onbekend
Maker: onbekend. Bron: CBG Familiewapens.
Registratiecode: HDATNL003784.

Afb. 3. *Familiewapen Temminck*. Datering: onbekend. Maker: onbekend. Bron: CBG Familiewapens. Registratiecode: HDATNL016793.

¹²⁰ Lynden-de Bruine, *In vogelvlucht door Europa*, 23.

¹²¹ "Dooop op 2 maart 1755 te Delft," Archief Delft geraadpleegd op 10 mei, 2022, <https://www.openarch.nl/ade:2432631c-4026-11e5-a41e-b7c80df87843>.

¹²² Lynden-de Bruine, *In vogelvlucht*, 23-26.

¹²³ Lynden-de Bruine, *In vogelvlucht*, 11.

¹²⁴ F. De Josselin de Jong, *Nederland's Patriciaat 40ste jaargang 1954* ('s-Gravenhage: Centraal Bureau voor Genalogie, 1954), 229-276.

Het echtpaar trekt na hun huwelijk in bij de ouders van Temminck aan de Herengracht 609 in Amsterdam. Het huwelijk bleef kinderloos.

Afb.4. *Portret Coenraad Jacob Temminck.*
Datering onbekend. Schilder: vermoedelijk Charles Howard Hodges. Bron: A.M. Lynden-de Bruïne, *In vogelvlucht door Europa: de reisjournalen Van Dionysia Catharina Temminck-Cau [1807-1824]* (Zutphen: Walburg Pers, 2001), 34.

Afb.5. *Portret Dionysia Catharina Cau.*
Datering onbekend. Schilder: vermoedelijk Charles Howard Hodges. Bron: A.M. Lynden-de Bruïne, *In vogelvlucht door Europa: de reisjournalen Van Dionysia Catharina Temminck-Cau [1807-1824]* (Zutphen: Walburg Pers, 2001), 35.

Van de periode na haar huwelijk is er wel informatie beschikbaar over Cau's levensloop dankzij de reisjournalen die zij gedurende zeventien jaar bijhield.

Coenraad Jacob Temminck ontwikkelde zich gedurende zijn werkende leven, van een amateur vogelverzamelaar tot een gerenommeerd ornitholoog. Hij was tevens medeoprichter en de eerste directeur van het Rijksmuseum van Natuurlijke historie in Leiden.¹²⁵ Door de internationale bekendheid die Temminck genoot is er veel bekend over zijn leven en werk.

Temminck kreeg rond 1800 het beheer over de vogelverzameling van zijn vader Jacob Temminck (1748-1822), die op dat moment al internationale belangstelling trok. Als Cau en

¹²⁵ Lynden-de Bruïne, *In vogelvlucht*, 7.

Temminck in 1806 hun eigen woning betrekken aan de Herengracht 400, verhuist de collectie mee en wordt de woning twee keer in de week als natuurhistorisch museum opengesteld voor publiek. Temminck zette zich in om de verzameling uit te breiden door het aankopen en ruilen met internationale natuuronderzoekers en wetenschappers. Om contact te leggen met zijn buitenlandse vakgenoten en zijn kennis te vergroten maakte hij, samen met zijn vrouw meerdere lange reizen door Europa.¹²⁶

Afb. 6. *Le Jardin des Plantes* 1820. Datering: 1820. Maker: onbekend. Bron: La France pittoresque Lieux d'Histoire.

Drie jaar na hun huwelijk begon het reizende bestaan. Tussen 1807 en 1824 reisde het echtpaar door Europa en deed Cau verslag van haar reiservaringen in kleine schriftjes.¹²⁷ In 1807 vertrekt het echtpaar via Parijs naar Zwitserland voor familiebezoek en ontmoetingen met vakgenoten van Temminck. Tijdens het korte verblijf in Parijs bezocht het echtpaar het *Jardin des Plantes*. Als zij in 1820 terugkeren naar Parijs voor een langer verblijf is het wetenschappelijke instituut het werkterrein van Temminck waar hij vele vakgenoten treft.¹²⁸ In 1811 reisden Cau en Temminck via Duitsland naar Zwitserland. In de jaren 1817-1818 doet het echtpaar naast Duitsland en Zwitserland ook Italië en Oostenrijk aan. Tenslotte

¹²⁶ Ibid, 17.

¹²⁷ Ibid, 1-2.

¹²⁸ Ibid, 31-32.

reisden Cau en Temminck tussen 1820-1824 viermaal naar Parijs waar zij telkens een aantal maanden verblijven.¹²⁹

Afb. 7. *Caatjes reisjournalen*. Datering: onbekend. Maker: onbekend. Bron: A.M. van Lynden de Bruïne, In vogelvlucht door Europa: De reisjournalen van Dionysia Catharina Temminck-Cau [1807-1824] (Zutphen: Walburg Pers, 2001), 38.

De reisverslagen van Cau waren oorspronkelijk niet voor publicatie bedoeld. Zij schreef haar reisverslagen vermoedelijk om de herinnering aan haar reizen levend te houden. Cau's schriftjes kwamen in handen van haar achter -achterkleindochter A.M van Lynde de Bruïne, die de reisverslagen bewerkte en in 2001 uitgaf onder de titel *'In vogelvlucht door Europa: De reisjournalen van Dionysia Catharina Temminck-Cau [1807-1824]*. Deze uitgave bevat alle reisverslagen die Cau tussen 1807 en 1824 schreef. Voor dit onderzoek wordt het reisverslag uit 1820, getiteld *Moord en Mirakel* geanalyseerd waarin Cau verslag deed van haar reis naar Parijs.¹³⁰ Cau overleed vier jaar na de laatste reis naar Parijs, op 19 november 1828 in Leiden. Zij was 48 jaar oud.¹³¹

¹²⁹ Ibid, 19.

¹³⁰ Van Lynden de Bruïne, *In vogelvlucht*, 9; "Overleden: A.M. barones van Lynden-de Bruïne," Adel in Nederland: Actualiteiten, anekdotes en historische informatie, geraadpleegd op 10 mei, 2022, <https://www.adelinnederland.nl/overleden-lynden-bruïne/>.

¹³¹ Lynden-de Bruïne, *In vogelvlucht*, 19.

2.1.2 Johannes Andreas Boymans (1788-1832)

In de archieven is weinig informatie over Jan André Boymans te vinden. De familie Boymans wordt vermeld in *Navorscher, het Nederlands archief voor genealogie en heraldiek*. De eerste vermelding in *Navorscher* van de naam Boijmans is uit 1684 en de laatste in het jaar 1766, een jaar voor de geboorte van Boymans vader Frans Jacob Otto. Het gedeelte over de familie Boymans wordt afgesloten met de volgende tekst: ‘Na dezen tijd vindt men niets meer aangetekend van de familie Boijmans, even min als voor 1684’¹³²

De volgende momenten in het leven van Boymans zijn wel vastgelegd: Zijn geboorte op 21 september 1788, De overdracht van zijn moeders bezit aan de minderjarige Jan André via meerdere notariële akten vanaf 1796, de publicatie van twee literaire werken in 1823 en 1824, zijn huwelijk op 6 maart 1828, en zijn overlijden op 4 mei 1832. Er zijn geen afbeeldingen van Boymans overgeleverd. Twee portretten van zijn ouders zijn wel bewaard gebleven. Deze maken deel uit van de collectie van museum Boijmans van Beuningen.¹³³

Afb. 8. Portret van Arnoudina Elisabeth van Westreenen
Echtgenote van de stichter van het museum Frans
Datering: 1788. Maker: Hendricus Johan
Antonius Baur. Bron: Museum Boijmans van Beuningen.

Afb.9. Portret van Frans Jacob Otto Boijmans
(1767-1847). Datering: 1788.
Maker: Henricus Johan Antonius Baur. Bron:
RKD Images.

¹³² “Geslacht Baymans, Boeymans of Boymans,” *Navorscher, Nederlands archief voor genealogie en heraldiek*, geraadpleegd op 20 juni, 2022,
<https://play.google.com/books/reader?id=8YBEAAAAcAAJ&pg=GBS.PA282&hl=nl>.

¹³³ “Portret van Arnoudina Elisabeth van Westreenen, echtgenote van de stichter van het museum Frans Boijmans,” Museum Boijmans van Beuningen, geraadpleegd op 20 juni, 2022,
<https://www.boijmans.nl/collectie/kunstwerken/135103/portret-van-arnoudina-elisabeth-van-westreenen-echtgenote-van-de-stichter-van-het-museum-frans-boijmans>.

Jan André Boymans werd op 21 september 1788 geboren als het enige kind van Frans Jacob Otto Boijmans (1767/74-1847) en jonkvrouwe Aernoudina Elisabeth van Westreenen (1768-1789).¹³⁴ Frans Jacob Otto Boijmans was kunstverzamelaar en tevens de naamgever en grondlegger van museum Boijmans van Beuningen in Rotterdam. Boymans moeder overleed in oktober 1789, een jaar na zijn geboorte.¹³⁵ Aernoudina Elisabeth van Westreenen liet na haar dood haar hele vermogen na aan haar enige kind Jan André. Zijn vader kon dit niet verkroppen en verstootte zijn enige zoon.¹³⁶ Over Boymans jeugd en opvoeding zijn er geen bronnen overgeleverd. In de notariële akten betreffende zijn moeders erfenis worden twee voogden vermeld. Het is niet bekend of zij ook belast waren met Boymans opvoeding of dat zij slechts beheerders waren van zijn geërfde kapitaal.¹³⁷

Boymans studeerde rechten in Utrecht waar hij in 1806 promoveerde. Tijdens zijn leven publiceerde hij twee literaire werken: *De Garde d'Honneur of de Episode der regering van Napoleon Bonaparte* (1824) en het reisverslag *Bijzonderheden op eene reize van Brussel naar Parijs van April-Juli 1823* wat in 1823 verscheen.¹³⁸ Boymans publiceerde beide werken onder de naam Johannes Andreas Boymans. Wellicht vond hij deze namen beter passen bij zijn literaire aspiraties.

Op 6 maart 1828 trouwde Boymans met Maria Clementina Augustina De Scressonnières. Het huwelijk vond plaats in Sint-Jans Molenbeek. Ten tijde van het huwelijk hoorde deze plaats bij de Zuidelijke Nederlanden wat tegenwoordig Belgisch grondgebied is.¹³⁹ Het huwelijk bleef kinderloos. Boymans overleed slechts vier jaar na zijn huwelijk op 4 mei 1832. Hij is dan drieënveertig jaar. In de overlijdensadvertentie werd naar hem verwezen als de ‘Weledele heer Mr. Jan Andreas Baron Boymans’.¹⁴⁰ Waarschijnlijk had Boymans de

¹³⁴ “Dooop op 28 september 1788 te Utrecht,” Het Utrechts Archief, geraadpleegd op 20 juni, 2022, <https://www.openarch.nl/hua:08977DAA-8192-7BDD-E053-4701000A4B62>.

¹³⁵ “De kunstverzameling van Boijmans,” Huizen aan het Janskerkhof, geraadpleegd op 20 juni, 2022, <https://www.huizenaanhetjanskerkhof.nl/kunstverzameling-boijmans/>.

¹³⁶ “Boothstraat 12,” Utrechts Geveltekenfonds, geraadpleegd op 20 juni, 2022, <https://ugtf.nl/wp/listing/boothstraat-wapen-van-westreenen/#>.

¹³⁷ “Notariële akte op 31 maart 1802,” Open archieven, geraadpleegd op 20 juni, 2022, <https://www.openarch.nl/hua:609C5BC1-1757-4642-E053-4701000A17FD>.

¹³⁸ “Biographisch woordenboek der Noord-en Zuidnederlandsche letterkunde: Johannes Andreas, Baron Boymans,” DBNL, geraadpleegd op 20 juni, 2022, https://www.dbnl.org/tekst/bran038biog01_01/bran038biog01_01_0564.php.

¹³⁹ “Huwelijk op 6 maart 1818 te Sint-Jans-Molenbeek (Belgie),” Rijksarchief België, geraadpleegd op 20 juni, 2022, <https://www.openarch.nl/abb:359040ce-d1d7-bc3b-0b0a-4e4965254aac>.

¹⁴⁰ “Vier mei 1832,” Oprechte Haarlemsche Courant 19-05-1832, geraadpleegd op 20 juni, 2022, <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?cql%5B%5D=%28date+ gte +%2201-01-1788%22%29&cql%5B%5D=%28date+ lte +%2225-12->

adellijke titel via zijn moeders familie verkregen. De mannelijke leden van de familie van Westreenen mochten sinds 1815 de titel Baron voeren.¹⁴¹

2.1.3 Anna Maria Kruseman-Ross (1808-1877)

Anna Maria Ross werd op 6 juni 1808 geboren in het Gelderse dorp Rheden waar zij zes dagen later gedoopt werd in de Nederduits-gereformeerde gemeente. Zij was het eerste kind van predikant Daniel Pieter Ross (1767-1853) en huisvrouw Helena Wilhelmina van Fokkenberg (1783-1832).¹⁴² Ross groeide op met drie zussen en vier broers.¹⁴³ Op 14 november 1824 trouwde zij in Batavia met Johannes Diederik Kruseman (1794-1861), directeur van 's-Lands middelen en domeinen te Batavia. Het leeftijdsverschil tussen hen beide was groot. Ross was zeventien jaar en Kruseman dertig. Voor Kruseman was het zijn derde huwelijk. Zijn twee eerdere echtgenoten waren beiden jong overleden.¹⁴⁴

[1847%22%29&query=Johannes+Andreas+boymans&coll=ddd&redirect=true&maxperpage=10&identifier=ddd:010516241:mpeg21:a0018&resultsidentifier=ddd:010516241:mpeg21:a0018&rowid=1.](https://www.geldersarchief.nl/bronnen/personen?mivast=37&miadt=37&mizig=128&miview=tbl&milang=nl&micols=1&mizk_alle=Helena%20Wilhelmina%20van%20Fokkenberg)

¹⁴¹ "Noord-Nederlandse adellijke families," Hoge Raad van Adel, geraadpleegd op 20 juni, 2022,

[https://www.hogeraadvanadel.nl/adel/nederlandse-adellijke-families/noord-nederlandse-adellijke-families.](https://www.hogeraadvanadel.nl/adel/nederlandse-adellijke-families/noord-nederlandse-adellijke-families)

¹⁴² "Doo Anna Maria Ross, 12-6-1808, toegangsnummer 0176," Gelders archief, geraadpleegd op 20 mei, 2022,

https://www.geldersarchief.nl/bronnen/personen?mivast=37&miadt=37&mizig=128&miview=tbl&milang=nl&micols=1&mizk_alle=Helena%20Wilhelmina%20van%20Fokkenberg

¹⁴³ "Helena Wilhelmina van Fokkenberg," Open archieven, geraadpleegd op 20 mei, 2022,

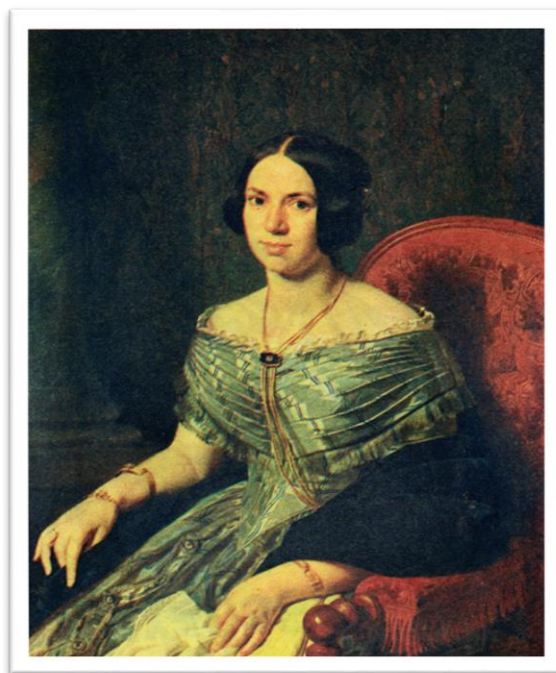
https://www.openarch.nl/search.php?top&name=Helena+Wilhelmina+van+Fokkenberg&number_show=10&sort=1&start=0

¹⁴⁴ "Stamboom Mollet, van de Pol, ea Johannes Diederik 'Johannes Diederik' Kruseman (1794-1861)," Genealogie Online, geraadpleegd op 20 mei, 2022,

[https://www.genealogieonline.nl/stamboom-mollet-van-de-pol/i329688.php.](https://www.genealogieonline.nl/stamboom-mollet-van-de-pol/i329688.php)

Afb.10. *Portret van Johannes Diederik Kruseman (1794-1861)*. Datering: 1855.
Schilder: Cornelis Kruseman. Bron: RKD Images.

Afb. 11. *Portret van Anna Maria Ross (1808-1877)*. Datering: 1855.
Schilder: Cornelis Kruseman. Bron: RKD Images.

De familie Kruseman, van oorsprong een Duitse familie, speelde vanaf de achttiende eeuw een belangrijke rol in de Nederlandse samenleving. Meerdere telgen van de familie maakten carrière als arts, apotheker of openbaar bestuurder. De familie Kruseman had ook veel creatieve nazaten zoals de actrice en schrijfster Mina Kruseman (1839-1922), de uitgever Arie Cornelis Kruseman (1818-1894) en meerdere kunstschilders waaronder Cornelis Kruseman (1779-1857) de oudere broer van Johannes Diederik. Ook Johannes Diederikus Kruseman (1828-1918) de oudste zoon van Anna Maria Ross en Johannes Diederik Kruseman was een bekende naam in de kunstwereld.¹⁴⁵ De familie Kruseman is opgenomen in de veertigste jaargang van het Nederlands Patriciaat.¹⁴⁶

¹⁴⁵ "Inventaris van het Archief van de Familie Kruseman," Gemeente Amsterdam Stadsarchief, geraadpleegd op 20 mei, 2022, <https://archief.amsterdam/inventarissen/details/807/keywords/kruseman/withscans/0/start/0/limit/25/flimit/5/section/fond/path/1>.

¹⁴⁶ F. De Josselin de Jong, *Nederland's Patriciaat 40ste jaargang 1954* ('s-Gravenhage: Centraal Bureau voor Genalogie, 1954), 229-276.

Afb. 12. *Familiewapen Kruseman*. Datering: onbekend. Maker: onbekend
Bron: CBG Familiewapens. Registratiecode: HDATNL010431.

Drie jaar na het huwelijk van Ross en Kruseman werd hun eerste kind, Johanna Cornelia Maria Kruseman (1827-1914) op 29 maart 1827 geboren in Batavia. In 1828 volgt het tweede kind Johannes Diederikus Kruseman. Hoewel Johannes Diederikus in het Drentse Beilervaat ter wereld kwam, wordt Kruseman in het doopregister nog steeds vermeld als directeur van 's-Lands middelen en domeinen te Batavia.¹⁴⁷ Wellicht verbleef hij beroepshalve nog steeds in Batavia. Het derde kind dat binnen het gezin geboren werd overleed zeventien dagen na haar geboorte op 10 juni 1831. Haar naam was Henrietta Augusta Kruseman.¹⁴⁸

Op 11 juni 1832 vertrok het gezin Kruseman-Ross met hun twee kinderen naar het kuuroord Baden in Duitsland waar Kruseman, vanwege gezondheidsklachten, een voorgeschreven badkuur onderging. Ross was waarschijnlijk nog in de rouw na het overlijden van haar zusje in februari van dat jaar. Zij werden op hun reis vergezeld door Helena, een

¹⁴⁷ "Johannes Didericus Kruseman, Doop op 14 september 1828 te Waalre," Open archieven, geraadpleegd op 20 mei, 2022,

<https://www.openarch.nl/bhi:e6308bfd-9b6a-a2cd-aa11-376f36948078>.

¹⁴⁸ "Overlijden (overlijdensakte) op 10 juni 1831 te Den Haag: Henrietta Augusta Kruseman," Open Archieven, geraadpleegd op 20 mei, 2022,

<https://www.openarch.nl/rzh:da6c94ec-660a-4215-bd17-17f3dec5e872>.

vriendin van het echtpaar.¹⁴⁹ Tijdens deze reis hield Ross een dagboek bij wat in 1834 gepubliceerd werd door de Rotterdamse uitgever J.L.C. Jacob, onder de titel *Mijn reisverhaal en dagboek*.¹⁵⁰ Dit was de eerste en laatste publicatie van haar hand. Vermoedelijk had Ross als moeder van vier kinderen geen gelegenheid meer om werk te publiceren.

Na het overlijden van haar pasgeboren dochter in 1831 kreeg Ross in de jaren die volgden nog meer persoonlijke verliezen te verwerken. Tussen 1832 en 1838 overleden één van haar zusjes en twee van haar broertjes op vrij jonge leeftijd. Zij waren zeventien, tweeëntwintig en drieëntwintig jaar oud.¹⁵¹ In diezelfde periode verloor het echtpaar Ross Kruseman zelf twee kinderen. Ross beviel op 12 maart 1835 van een doodgeboren meisje.¹⁵² Twee jaar later, op 25 januari 1837 overleed hun jongste zoon, Jeronimus Justinus Cornelis Kruseman, die tien dagen oud was.¹⁵³ Het gezin, dat inmiddels in Den Haag gevestigd was, werd ook uitgebreid met twee dochters: Henrietta Augusta Kruseman (1836-1865) en Maria Johanna Justina Kruseman (1837-1919).¹⁵⁴

Tijdens haar leven moest Ross vier van haar zeven kinderen begraven. In 1865 verloor zij ook haar één na jongste dochter, Henrietta Augusta Kruseman, die toen negenentwintig jaar was. Het meisje was vernoemd naar haar in 1831 overleden zusje. Kruseman heeft dit

¹⁴⁹ Anna Maria Kruseman-Ross, *Mijn reisverhaal en dagboek* (Rotterdam: J.L.C Jacob, 1834), 7-8; Volgens de geldende etiquette rouwde men voor grootouders, broers en zussen zes tot negen maanden.

¹⁵⁰ Kruseman Ross, *Mijn reisverhaal*, 1-151.

¹⁵¹ "Overlijden op 20 februari 1832 te Valkenswaard: Johanna Diderika Ross," Open Archieven, geraadpleegd op 20 mei, 2022,

<https://www.openarch.nl/bhi:2fd54d98-6885-ac9e-c91b-1492df609d19>;

"Overlijden op 30 oktober 1834 te s-Gravenhage: Otto Willem Johan Ross," Open Archieven, geraadpleegd op 20 mei, 2022,

<https://www.openarch.nl/gld:51965D25-230A-4736-BA91-6E3E1E3837E8>;

"Overlijden op 12 juni 1838 te Leiden: Jacob Hendrik Rofs," Open Archieven, geraadpleegd op 20 mei, 2022,

<https://www.openarch.nl/elo:17329133-50d4-3396-c330-a3f87a3c7c8d>;

De familienaam Ross komt in de Open Archieven meerdere keren voor in de onjuiste spelling 'Rofs'

¹⁵² "Overlijden (overlijdensakte) op 12 maart 1835 te Den Haag: doodgeboren kind Kruseman (vrouwelijk)," Open Archieven, geraadpleegd op 20 mei, 2022,

<https://www.openarch.nl/rzh:a2e1eaad-2e36-4a70-ad94-10f04ffa79d1>.

¹⁵³ "Overlijdensakte Jeronimus Justinus Cornelis Kruseman," Haags Gemeentearchief: archief Leidschendam-Voorburg, geraadpleegd op 20 mei, 2022,

<https://haagsgemeentearchief.nl/archieven-mais/overzicht?mizig=782&miadt=59&miaet=54&micode=0335-01.1226&minr=11461148&miview=ldt>.

¹⁵⁴ "Genealogie De Kanter; Henrietta Augusta Kruseman (1836-1865)," Genealogie Online, geraadpleegd op 20 mei, 2022,

<https://www.genealogieonline.nl/genealogie-de-kanter/l1617.php>;

"Genealogie De Kanter: Maria Johanna Justina Kruseman (1837-1919)," Genealogie Online, geraadpleegd op 20 mei, 2022,

<https://www.genealogieonline.nl/genealogie-de-kanter/l1594.php>.

laatste verlies niet meer meegemaakt. Hij overleed op 31 januari 1861 in Den Haag.¹⁵⁵ Door de manier waarop zij over elkaar schreven is het aannemelijk dat Ross en Kruseman een liefdevol huwelijk hadden. Na het overlijden van één van hun kinderen in 1835 plaatste Kruseman het volgende familiebericht:

‘Mijne geliefde echtgenoot, Anna Maria Ross, verloor den 5 dezer, zeer ontijdig, van eenen ZOON, die heden overleden is.’¹⁵⁶

In het overlijdensbericht van Kruseman sprak Ross haar genegenheid en droefheid uit na het overlijden van haar ‘hartelijk geliefde echtgenoot’¹⁵⁷ Ross bracht de laatste zestien jaar van haar leven door in Den Haag waar ze op 28 augustus 1877 overleed. Zij was toen negenenzestig jaar.¹⁵⁸

2.1.4 Hermann Schlegel (1804-1884)

De in Duitsland geboren Hermann Schlegel (1804-1884) werd in Nederland vooral bekend als conservator en museumdirecteur. Hij was de protégé en opvolger van Coenraad Jacob Temminck. Na Temmicks dood volgde hij hem op als mededirecteur van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie in Leiden.¹⁵⁹

Hermann Schlegel werd op 10 juni 1804 geboren in Altenberg in Duitsland. Hij was de oudste zoon van Johann David Schlegel (1769-1850) en Johanna Rosina Seiler (?-1869).

¹⁵⁵ “Overlijdensakte Johannes Diederik Kruseman,” Haags Gemeentearchief: archief Leidschendam-Voorburg, geraadpleegd op 20 mei, 2022, <https://haagsgemeentearchief.nl/archieven-mais/overzicht?mizig=782&miadt=59&miaet=54&micode=0335-01.1271&minr=6778904&miview=ldt>.

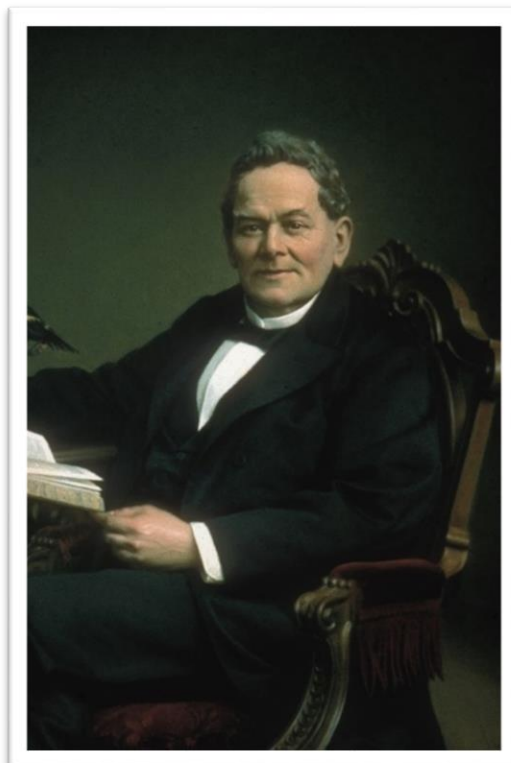
¹⁵⁶ “Nederlanden,” Dagblad van ‘s Gravenhage 9-12-1835, geraadpleegd op 20 mei, 2022, <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=%28anna+maria+kruseman%29&cql%5B%5D=%28date+gte+%2201-01-1808%22%29&cql%5B%5D=%28date+lte+%2231-12-1877%22%29&redirect=true&maxperpage=10&identifier=ddd:010055799:mpeg21:a0011&resultsidentifier=ddd:010055799:mpeg21:a0011&rowid=5>.

¹⁵⁷ “Advertentie,” Algemeen Handelsblad 17-1-1861, geraadpleegd op 20 mei, 2022, <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=%28johannes+Diederik+kruseman%29&cql%5B%5D=%28date+gte+%2213-01-1861%22%29&cql%5B%5D=%28date+lte+%2231-01-1861%22%29&redirect=true&maxperpage=10&identifier=ddd:010136608:mpeg21:a0113&resultsidentifier=ddd:010136608:mpeg21:a0113&rowid=1>.

¹⁵⁸ “Overlijdensakte Anna Maria Ross,” Haags Gemeentearchief: archief Leidschendam-Voorburg, geraadpleegd op 20 mei, 2022, <https://haagsgemeentearchief.nl/archieven-mais/overzicht?mizig=782&miadt=59&miaet=54&micode=0335-01.1322&minr=6885463&miview=ldt>.

¹⁵⁹ “Schlegel, Hermann,” NNBW geraadpleegd op 21 juni, 2022, http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nnbw/#source=4&page=622&view=imagePane&size=1368&accessor=accessor_index; Coenraad Jacob Temminck was de echtgenoot van Dionysia Catharina Temminck-Cau, de eerste reiziger in dit onderzoek.

Schlegel groeide op in een gezin met elf kinderen. Hij had op jonge leeftijd al interesse in ornithologie en wilde graag natuurhistorisch onderzoeker worden. Omdat zijn vader hier geen heil in zag ging Schlegel in zijn vaders messingwarenfabriek werken. Het werk in de fabriek was niet avontuurlijk genoeg voor Schlegel en hij besloot alsnog zijn hart te volgen. Schlegel vertrok in 1822 via Dresden naar Wenen waar hij, door de aanbeveling van de gerenommeerde ornitholoog Brehm, een functie in het Naturaliën Kabinett kreeg. Hoewel het werk in Wenen hem zeer goed beviel kwam hij als protestant niet in aanmerking voor een vaste aanstelling. Daarom besloot hij op uitnodiging van Temmick naar Leiden te vertrekken waar hij als conservator in het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie aan het werk ging. In Leiden volgde Schlegel colleges aan de universiteit om zijn natuurhistorische kennis te vergroten.¹⁶⁰ Aanvankelijk zou hij gaan reizen voor de Indische Natuurkundige Commissie waarvan Temmick de leiding had. Maar na het overlijden van de conservator Heinrich Boie (1794-1827) werd Schlegel in 1828 in zijn plaats aangesteld als conservator van het Leids Museum van Natuurlijke Historie.¹⁶¹

Afb. 13. *Portret van Hermann Schlegel*. Datering: 1842.

Maker: Johan Heinrich Neuman. Bron: Google Arts & Culture.

¹⁶⁰ "Hermann Schlegel (1804-1884) keldergraf 117B, vak B: Ornitholoog en directeur van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie," Artikel Hermann Schlegel, geraadpleegd op 21 juni 2022, https://www.begraafplaatsgroenesteeg.nl/N_B_personen/Artikel%20Hermann%20Schlegel.pdf.

¹⁶¹ NNBW, "Schlegel, Hermann."

In 1831 ontmoette Schlegel Cornelia Buddingh (1815-1864). Na een lange verloving trouwde het paar op 22 juni 1837. Zij kregen samen vier kinderen waarvan er twee op jonge leeftijd overleden. Schlegel ontwikkelde zich tot een gerespecteerd en internationaal erkend conservator en werd in wetenschappelijke kringen zeer gewaardeerd. Hij ontving in 1831 een eredoctoraat van de universiteit van Jena (Duitsland) en zijn inzending voor een prijsvraag van het Teylers Genootschap werd in 1846 met goud bekroond. Schlegel was lid van verschillende genootschappen zoals de koninklijke Academie van Wetenschappen, de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen, het Bataafs Genootschap en het Provinciaal Utrechtsch Genootschap.¹⁶² Schlegel publiceerde binnen zijn vakgebied meerdere belangrijke werken zoals *De zoogdieren geschetst* (1854) *De vogels van Nederland* (1854-1858) en *Gewervelde dieren* (1860-1862). Hij verleende ook zijn medewerking aan *Fauna Japonica* (1833) uitgebracht door Philippe Franz Von Siebold en verschillende natuurhistorische jaarboeken en tijdschriften.¹⁶³ Behalve natuurhistorische werken schreef Schlegel ook twee reisverslagen naar aanleiding van zijn reizen naar Parijs in 1835 en 1838. Deze reisverslagen werden in 1839 in één bundel gepubliceerd.¹⁶⁴ In dit onderzoek wordt het reisverslag uit 1835 geanalyseerd.

Afb.14. *Vogels PL 16*. Datering: 1854. Maker: Hermann Schlegel

Bron: Hermann Schlegel, *De vogels van Nederland: beschreven en afgebeeld door H. Schlegel* (Leiden: P.W.M. Trap, 1854).

¹⁶² Artikel Hermann Schlegel, "Hermann Schlegel (1808-1884)."

¹⁶³ NNBW, "Schlegel, Hermann."

¹⁶⁴ Hermann Schlegel, *Opmerkingen over Parijs* (Leiden: D. du Mortier en Zoon, 1839).

Nadat Temminck in 1858 overleed werd, tot Schlegels ongenoegen, hoogleraar Jan van der Hoeven hoofddirecteur van het Leids museum. Schlegel was verantwoordelijk voor de dagelijkse leiding. De samenwerking tussen Schlegel en van der Hoeven verliep moeizaam omdat zij beide een andere visie voor de toekomst van het museum hadden. Schlegel wilde van het museum een onafhankelijke Rijksinstantie maken en voelde zich door van der Hoeven belemmerd in zijn plannen. Toen van der Hoeven in 1860 ontslag nam kreeg Schlegel de volledige leiding en kon hij zijn plannen uitvoeren. Na het vertrek van Van der Hoeven reorganiseerde Schlegel de museumcollecties en verwierf belangrijke aanwinsten voor het museum. Als directeur van het Leids museum van natuurlijke historie publiceerde hij achtenzestig wetenschappelijke artikelen en ging een samenwerkingsverband aan met de Amsterdamse dierentuin Artis.

Privé kreeg Schlegel een tegenslag te verwerken toen op 2 december 1864 zijn echtgenote Cornelia overleed. In 1869 hertrouwde hij met Albertine Catharina Petronella Pfeiffer. Dit huwelijk bleef kinderloos. Na zijn tweede huwelijk ging Schlegels gezondheid achteruit. Hij had overgewicht, suikerziekte en staar. Ondanks zijn gezondheidsklachten bleef hij het museum zo lang mogelijk bezoeken. Schlegel overleed op 17 januari 1884. Hij was negenenzeventig jaar.¹⁶⁵

2.1.5 Mark Prager Lindo (1819-1877)

Mark Prager Lindo (1819-1877) werd in Nederland bekend als de oprichter van het literaire tijdschrift 'De Nederlandsche Spectator'. In navolging van Justus van Effen schreef Lindo over 'Hollandsche maatschappelijke toestanden' en 'over 'allerlei kwellingen en zegeningen van het huiselijk leven.'¹⁶⁶ Lindo was aanvankelijk leraar Engels aan het gymnasium in Arnhem. Nadat hij in 1853 de doctorsgraad behaalde werd hij benoemd tot docent moderne talen aan de Koninklijke Militaire Academie in Breda. Later in zijn carrière was hij inspecteur lager onderwijs in de provincie Zuid-Holland. Naast zijn werkzaamheden als docent en inspecteur was Lindo werkzaam als recensent, literair adviseur en vertaler van onder andere Charles Dickens, sir Walter Scott en William Makepeace Thackeray. Aan het begin van zijn

¹⁶⁵ Artikel Hermann Schlegel, "Hermann Schlegel (1808-1884)."

¹⁶⁶ "Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 3 (Lindo, Mark Prager)," DBNL, geraadpleegd op 20 juni, 2022, https://www.dbnl.org/tekst/molh003nieu03_01/molh003nieu03_01_1233.php.

literaire loopbaan schreef Lindo artikelen en kritieken voor de *Arnhemsche courant*, het *Algemeen letterlievend maandschrift* en *De recensent: algemeen letterlievend maandschrift*.¹⁶⁷ Lindo schreef vaak onder het pseudoniem ‘den ouden heer Smits.’ Daarnaast verschenen er ook werken onder zijn eigen naam waaronder het reisverslag ‘*Losse schetsen in en om Parijs in den zomer van 1852*’ wat in 1853 werd uitgegeven bij uitgeverij D.A. Thieme in Arnhem.¹⁶⁸

Afb.15. Portret van de letterkundige en rijksambtenaar Mark Prager Lindo met handtekening in facsimile. Datering: ca 1870. Maker: Dirk Jurriaan Sluyter.
Bron: Haags Gemeentearchief.

¹⁶⁷¹⁶⁷¹⁶⁷ ¹⁶⁷ “De corrigerende tik van een Engelse Nederlander: Over Mark Prager Lindo,” *Tijdschrift Filter: Over vertalen*, geraadpleegd op 31 mei, <https://www.tijdschrift-filter.nl/jaargangen/2007/143/de-corrigerende-tik-van-een-engelse-nederlander-76-87/>.

¹⁶⁸ Mark Prager Lindo, *Losse schetsen in en om Parijs in den zomer van 1852* (Arnhem: D.A. Thieme, 1853).

Mark Prager Lindo werd op 19 september 1819 in Londen geboren als zoon van David Alexander Lindo en Matilde Prager.¹⁶⁹ Hij bracht een gedeelte van zijn jeugd door in Frankrijk en Duitsland samen met zijn ouders en zijn jongere broer Philip Moravier Lindo (1822-1892).¹⁷⁰ In de novelle *De geschiedenis van een gentleman* (1862) beschreef Lindo de verschrikkingen die hij meemaakte op de Engelse kostschool die hij in Boulogne bezocht. Zijn tijd in Düsseldorf was de inspiratiebron voor zijn novelle *Le saltimbanque*. (1859) Lindo vestigde zich in 1838 in Arnhem waar hij Engelse en Duitse les gaf op een kostschool.¹⁷¹ Hij verbleef ook korte tijd in Amsterdam. Als Engelsman die vloeiend Frans en Duits sprak vond Lindo een betrekking bij een koopmanskantoor maar het eentonige kantoorwerk ging hem vervelen. Na een korte periode in Londen en Bonn keerde Lindo in 1841 terug naar Arnhem en vestigde zich definitief in Nederland waar hij vanaf 1842 werd aangesteld als docent op het Arnhems Gymnasium.¹⁷² Lindo werd een Nederlands staatsburger en ging in het Nederlands schrijven. Een van zijn eerste werken in 1844 is een bijdrage voor een verhalenbundel voor kinderen, *Herfst-en [Lentebloemen](#) voor de Nederlandsche jeugd*.¹⁷³ Op 7 juli 1844 trouwde Lindo in Arnhem met Johanna Nijhoff (1823-1900).¹⁷⁴ Het echtpaar kreeg samen vijf kinderen.¹⁷⁵ Er is verder weinig bekend over het privéleven van Lindo.¹⁷⁶

¹⁶⁹ "Huwelijk Johanna Nijhoff en Mark Prager Lindo, 24-07-1844," Gelders Archief: Burgerlijke stand Gelderland, geraadpleegd op 31 mei, 2022, https://www.geldersarchief.nl/bronnen/archieven?mizig=236&miadt=37&miaet=54&micode=0207_152&minr=5307086&miview=ldt.

¹⁷⁰ "Lindo (Philip Moravier)," Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, geraadpleegd op 31 mei, 2022, <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nnbw/#source=8&page=537&view=imagePane>.

¹⁷¹ "Lindo (Mark Prager)," Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, geraadpleegd op 31 mei, 2022, http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nnbw/#source=3&page=392&view=imagePane&accessor=accessor_index&size=1066.

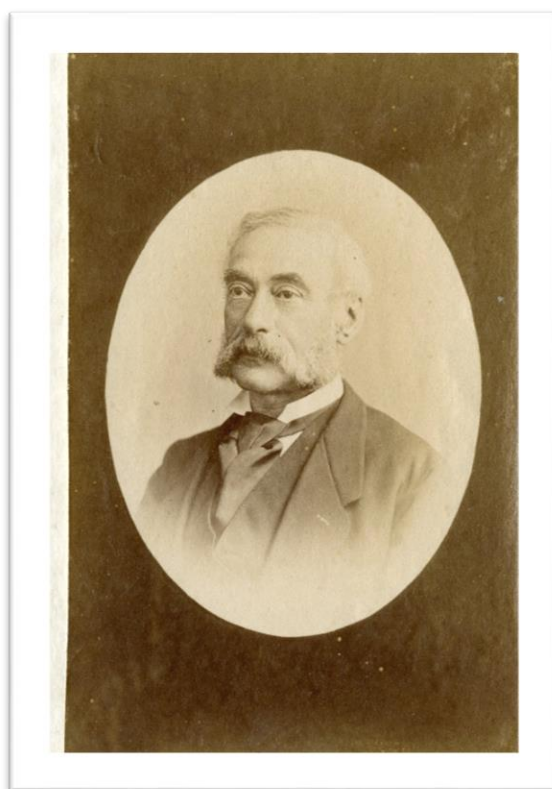
¹⁷² DBNL, "Geschiedenis."

¹⁷³ "Volledige werken van den ouden heer Smits. Deel 1 (1882) Mark Prager Lindo," DBNL, geraadpleegd op 20 juni, 2022, https://www.dbnl.org/tekst/lind033lmul01_01/lind033lmul01_01_0002.php.

¹⁷⁴ Gelders Archief, "Huwelijk Johanna Nijhof en Mark Prager Lindo."

¹⁷⁵ "Bevolkingsregister Princenhage 1850-1859 deel 1: Geregistreerde Mark Prager Lindo," Stadsarchief Breda, geraadpleegd op 1 juni, 2022, <https://stadsarchief.breda.nl/collectie/archief/genealogische-bronnen/persons?ss=%7B%22q%22:%22Mark%20Prager%20Lindo%22%7D>.

¹⁷⁶ DBNL. "Geschiedenis der Noord-Nederlandsche letteren in de XIXe eeuw."

Afb.16. *Mark Prager Lindo*. Datering: ca. 1900.

Maker: onbekend. Bron: Begraafplaats Groenesteeg.

Lindo was zeer kritisch op de vertalers uit zijn tijd. Om een betere kwaliteit van vertalingen te bewerkstelligen gaf hij kritiek en feedback en bracht andere vertalers de beginselen van de Engelse taal en het vertalen bij. Hij was ook adviseur van de gerenommeerde uitgever Arie Cornelis Kruseman. In zijn rol als adviseur kon Lindo meebeslissen over de selectie van Engelstalige boeken die in het Nederlands vertaald werden en invloed uitoefenen op de kwaliteit van de vertalingen. Lindo had een uitstekende reputatie als vertaler en kon zelf kiezen welke auteurs hij wilde vertalen. Hij koos voornamelijk voor werken met een moraliserend karakter. Lindo was erg geïnteresseerd in het menselijk karakter en de gebreken hierin. Hij wilde ook met zijn eigen werk de lezer verheffen door hem iets bijbrengen over het menselijk karakter. Tussen 1848-1873 vertaalde hij tweeëndertig Engelse romans en toneelstukken.¹⁷⁷ In 1853 behaalde Lindo de graad van Doctor in de letteren met zijn proefschrift over *Macbeth* van William Shakespeare. In datzelfde jaar werd hij benoemd tot hoogleraar aan de Koninklijke Militaire Academie in Breda. In 1865 verhuisde Lindo naar Den Haag waar hij als inspecteur van het Lager Onderwijs in Zuid-Holland de laatste jaren van

¹⁷⁷ Tijdschrift *Filter*, "Een corrigerende tik."

zijn werkzame leven doorbrengt.¹⁷⁸ Lindo overleed op 9 maart 1877 in Den Haag op 57-jarige leeftijd na een zwaar ziekbed.¹⁷⁹

2.1.6 Elise van Calcar-Schiotling (1822-1904)

Elise van Calcar-Schiotling was een van de belangrijkste schrijfsters van haar tijd.¹⁸⁰

Daarnaast stond ze bekend als feministe en pedagoge. Daarom is er veel bekend over haar leven en werk.¹⁸¹ Van Calcar-Schiotling beschreef haar jeugd en leven in haar eigen tijdschrift *Op de grenzen van twee werelden*.¹⁸² In 1921 verscheen er een biografie over van Calcar-Schiotlings leven geschreven door J.H. Sikemeier (1887-1958) die een vurig bewonderaar was van haar werk.¹⁸³ Van meer recente datum is de biografie van Annette Faber die in april 2022 gepubliceerd werd.¹⁸⁴

Ondanks haar succes als schrijfster had Van Calcar-Schiotling te maken met de heersende vooroordelen over schrijvende vrouwen. Zo schreef ze in 1851 in *Tilburgse mijmeringen* dat schrijfsters werden ‘aangestaard als een wonderdier op de kermis, als een wezen van vreemde natuur, dat bij ongeluk op deze planeet is verdwaald.’¹⁸⁵ Van Calcar-Schiotling probeerde deze vooroordelen te weerleggen door te benadrukken dat zij schreef vanuit haar hart en niet om ‘aanspraak te maken op geleerdheid.’ Zij benadrukte ook dat ze vanzelfsprekend schreef voor een vrouwelijke doelgroep.¹⁸⁶ Zo schreef zij in 1857 in een brief aan haar uitgever Arie Cornelis Kruseman: ‘Het spreekt vanzelf dat eene vrouw in de eerste plaats voor hare zusters werkt.’¹⁸⁷

Van Calcar-Schiotlings oeuvre bestaat uit meer dan vijftig boeken en vele tijdschriftartikelen. Naast maatschappelijke thema’s zoals armoede, opvoeding, huwelijk en

¹⁷⁸ “Dr. Mark Prager Lindo,” Zondagsblad van Het Nieuws van den Dag: kleine courant, zondag 18-maart 1877, geraadpleegd op 20 juni, 2022, <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=%28Mark+Prager+Lindo%29&page=1&maxperpage=10&cql%5B%5D=%28date+ gte +%2201-01-1841%22%29&cql%5B%5D=%28date+ lte +%2231-12-1877%22%29&coll=ddd&redirect=true&identifier=ddd:010060983:mpeg21:a0001&resultsidentifier=ddd:010060983:mpeg21:a0001&rowid=1>.

¹⁷⁹ Zondagsblad, “Dr. Mark Prager Lindo.”

¹⁸⁰ Marijke Huisman, *Publieke Levens: Autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt 1850-1918* (Zutphen: Walburg Pers, 2008), 255.

¹⁸¹ Jannie Poelstra, “De eerste vrouwelijke leden van de Maatschappij,” *Nieuw Letterkundig Magazijn* jaargang 18 (juni 2000), 17.

¹⁸² Elise van Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden: onderzoek en ervaring op het gebied van het hoogere leven* (Den Haag: H.C. van Calcar, 1877), 13.

¹⁸³ J.H. Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling: haar leven en omgeving, haar arbeid, haar geestesrichting* (Haarlem: H.d. Tjeenk Willink, 1921).

¹⁸⁴ Annette Faber, *Elise van Calcar 1822-1904: Een gedreven en begeesterd leven*, (Hilversum: Verloren, 2022).

¹⁸⁵ Elise van Calcar, *Tilburgse mijmeringen* (Den Bosch: Muller, 1851) 9.

¹⁸⁶ Jensen, *Bij uitsluiting*, 13.

¹⁸⁷ Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 13.

geluk schreef zij over religie en het opkomende Spiritisme. Ook schreef zij verhalen en poëzie voor kinderen, historische- en tendensromans, sprookjes en volksverhalen.¹⁸⁸ Als pedagoge en feministe zette van Calcar-Schiotling zich in voor de hervorming van onderwijs voor meisjes en jonge kinderen en de verspreiding van de pedagogische methode van de Duitse opvoedkundige Friedrich Fröbel (1782-1852).¹⁸⁹ Van Calcar-Schiotling zag het opvoeden van kinderen als de belangrijkste taak van vrouwen. Om die reden sprak zij zich uit voor beter onderwijs voor meisjes zodat zij de opgedane kennis en vaardigheden konden inzetten voor de opvoeding van hun kinderen.¹⁹⁰ In 1858 verbleef de schrijfster vier weken in Parijs. Naar aanleiding van deze reis schreef ze haar reisverslag *Wat Parijs mij te zien en te denken gaf*.¹⁹¹

Van Calcar-Schiotling leek na haar dood in de vergetelheid te zijn geraakt maar door de opkomst van de vrouwengeschiedenis is er de afgelopen decennia weer aandacht gekomen voor haar bijdrage aan de negentiende-eeuwse vrouwenbeweging en haar aandeel in de pedagogische ontwikkelingen in Nederland.¹⁹² In 2019 wijdde Charlotte Baveco haar Master thesis aan de veelzijdige schrijfster, waarbij de focus lag op de motieven van Van Calcar voor het schrijven en publiceren van haar reisverslag.¹⁹³ Op 29 april 2022 verscheen de eerder genoemde biografie *Elise van Calcar 1822-1904: Een gedreven en begeesterd leven* waarin historica Annette Faber van Calcars boeiende leven en indrukwekkende nalatenschap beschrijft.¹⁹⁴

¹⁸⁸ Nelleke Bakker, "E. van Calcar Schiotling (1822-1904): De gave van het woord," in *Vrouwelijke pedagogen in Nederland*, Redactie: Mineke van Essen en Mieke Lunenberg (Nijkerk: Intro, cop., 1991), 35.

¹⁸⁹ Bakker, "E. van Calcar Schiotling", 35.

¹⁹⁰ Elise van Calcar-Schotling, *Evangeline: Het vrouwelijke leven tweede deel* (Schoonhoven: S.E. van Nooten, 1854), 28.

¹⁹¹ Elise van Calcar-Schiotling *Wat Parijs mij te zien en te denken gaf* (Haarlem: A.C. Kruseman, 1859).

¹⁹² Bakker, "E. van Calcar Schiotling", 35.

¹⁹³ Baveco, "Wat Parijs Elise van Calcar-Schiotling."

¹⁹⁴ Faber, *Elise van Calcar 1822-1904*.

Afb. 17. *Portret van Elise van Calcar-Schiotling*. Datering: ca. 1853.
 Prentmaker: Adrianus Johannes Ehnle. Drukker: P. Blommers.
 Bron: Rijksmuseum, Amsterdam.

Eliza Carolina Ferdinanda Fleischacker kwam in 1822 ter wereld als het onechte kind van Anna Carolina Fleischhacker (?-1878). In 1828 trouwde haar moeder met haar vermoedelijke vader, Johannes Schiotling (1793-1844) en verandert Elises achternaam in Schiotling. Verschillende bronnen spreken elkaar tegen over de datum van het huwelijk van Elises ouders. Volgens het Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (NNBW) vindt het huwelijk tussen Elises ouders plaats in 1821, een jaar voor haar geboorte.¹⁹⁵ De huwelijksakte uit 1828 geeft uitsluitsel en vermeldt dat de bruidegom één kind aannam.¹⁹⁶ Het NNBW noemt Schiotlings biograaf, J. H. Sikemeier, als bron.¹⁹⁷ Vermoedelijk wilde Sikemeier, die

¹⁹⁵ "Schiotling," Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (NNBW) deel 7: 1108, geraadpleegd op 4 mei, 2022,

http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nnbw/#source=7&page=559&accessor=accessor_index.

¹⁹⁶ "Huwelijksakte Johannes Schiotling en Anna Carolina Fleisch Haker 28-02-1828, toegangsnummer 358.6-91," Archieven.nl, geraadpleegd op 4 mei, 2022,

<https://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&miadt=0&mizig=310&miview=tbl&milang=nl&micols=1&mip3=Schiotling&mip1=Johannes&mip5=Amsterdam&mibj=1793&miej=1844>

¹⁹⁷ NNBW, "Schiotling."

een groot bewonderaar was van Schiotling, de schrijfster en haar ouders niet in diskrediet brengen.

Schiotling groeide op als enig kind in een protestants gezin afkomstig uit de gegoede burgerij. Zij bracht haar jeugd grotendeels door in Amsterdam.¹⁹⁸ Schiotling had een zeer goede band met haar ouders. Zij bewonderde de innerlijke kracht en religieuze toewijding van haar moeder die haar in godsdienst onderwees.¹⁹⁹ Schiotlings moeder vertelde haar over het leven van Jezus. Als jong meisje leerde Elise Jezus kennen als een vriendelijke kindervriend en helper van de armen en hulpbehoevenden. Haar moeders gevoel voor naastenliefde uitte zich in veelvuldige bezoeken aan de armen en zieken waarbij Elise haar vaak vergezelde. Elise leerde hierdoor dankbaar te zijn voor haar eigen welvaart en gezondheid en mededogen te hebben met de minder gefortuneerden op de wereld. Hier werd de basis gelegd voor haar eigen geloofsbeleving.²⁰⁰ Van haar vader leerde Schiotling wetenschap en letteren, zonder dat dit ten koste ging van het leren over huishoudelijk bezigheden zoals ze zelf vermeldde in *Op de grenzen van twee werelden*.²⁰¹ Het gezin brengt een aantal jaar door in de landelijke omgeving van Barneveld waar Schiotlings waardering voor de natuur haar basis vindt.²⁰² Schiotling was als kind al geïnteresseerd in filosofie en godsdienst en wilde graag onderwijzeres worden. In die tijd was dit een van de weinige toegestane beroepen voor vrouwen die verder wilden en konden leren.²⁰³ Na haar opleiding aan de kweekschool in Amsterdam ging zij lesgeven en verder studeren om haar acte voor schoolhouderes te behalen. Gedurende die tijd werkt zij ook als gouvernante. In 1844 behaalde Schiotling haar acte als kostschoolhouderes. Dit was voor vrouwen in die tijd het hoogst haalbare op intellectueel gebied.²⁰⁴ In deze periode begon Schiotling met het schrijven van poëzie en verhalen voor kinderen voor het nieuwe vrouwenblad, *Maria en Martha. Lektuur voor christenvrouwen en moeders* (1844-1856).²⁰⁵ Toen in 1850 haar eerste roman *Hermine* uitkwam vestigde Schiotling haar naam als schrijfster en groeide zij uit tot een nationale bekendheid in Nederland.²⁰⁶

¹⁹⁸ Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 20-21.

¹⁹⁹ Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 12.

²⁰⁰ Ibid, 11.

²⁰¹ Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 27--36.

²⁰² Ibid, 20-21.

²⁰³ Dussen, *Met en zonder lauwerkrans*, 39.

²⁰⁴ Bakker, "E. van Calcar Schiotling", 37.

²⁰⁵ Lotte Jensen, 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt': vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw (Hilversum: Verloren, 2001), 163.

²⁰⁶ Bakker, "E. van Calcar Schiotling", 37.

In 1852 ontmoette de schrijfster haar toekomstige echtgenoot, Herman Carel van Calcar (1825-1905) die op dat moment onderwijzer is. Het stel trouwde op 6 mei 1853 in Amsterdam. Schiotling is dan dertig jaar. Na haar huwelijk stond de schrijfster bekend als Elise van Calcar-Schiotling. Het echtpaar verhuisde na hun huwelijk naar het dorpje Leur waar van Calcar een steenfabriek had gekocht. De onderneming was geen succes waardoor het echtpaar enige jaren afhankelijk is van de inkomsten die van Calcar-Schiotling genereerde als schrijfster. Als Herman van Calcar in 1859 tot burgemeester van Sommelsdijk benoemd wordt betekent dit zowel een verbetering in de financiële situatie als de maatschappelijke positie van het echtpaar.²⁰⁷ Tot groot verdriet van Van Calcar-Schiotling bleef het huwelijk kinderloos.²⁰⁸

Er is weinig bekend over het huwelijk van de schrijfster. Van Calcar-Schiotlings biograaf, Sikemeier, gaat in zijn 984 bladzijden tellende werk vooral in op haar werkzaamheden als schrijfster, pedagoge, voorvechtster van de vrouwenkwestie en spiritiste. Ook in de recente biografie van Annette Faber ligt de nadruk op het professionele leven van de schrijfster. Sikemeier vermeldt wel kort het zilveren en gouden huwelijksjubileum van het echtpaar in 1878 en 1903. Uit twee bewaard gebleven brieven van het echtpaar, die Sikemeier in zijn boek publiceerde, spreekt een wederzijdse genegenheid. Op 27 augustus 1857 schreef van Calcar-Schiotling een brief aan haar uitgever Kruseman naar aanleiding van het uitstellen van de uitgave van *Tijd en Toekomst*. Het echtpaar maakte financieel een moeilijke periode door als gevolg van de uitblijvende opbrengsten van de steenfabriek. Hierin schreef zij:

‘De affaire die mijn geliefde man nu bijna 5 jaren met zooveel activiteit gedreven heeft en die ons zoo lief is, om vele redenen, heeft slechts ééne schaduwzijde, te weten: dat ons bedrijfskapitaal van den beginne af te klein was. De moeilijkheden die daaruit voortspruiten, zult gij als man van zaken ineens overzien. Ik wil u dan ook wel onder geheimhouding zeggen, dat ons het vooruitzicht toelacht van eene betere betrekking, waarvan ik echter nog niet meer mag zeggen. Uwe bekende bescheidenheid en welwillendheid zij dit alles aanbevolen.’²⁰⁹

Ook de brief die Herman van Calcar op 13 juli 1904 (de dag dat zijn vrouw overleed) aan de familie van Holthe tot Echten schreef suggereert een liefdevolle band tussen hem en zijn echtgenote:

²⁰⁷ Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 261.

²⁰⁸ “Levensbericht van Mevr. Elise van Calcar,” DBNL Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1905, geraadpleegd op 8 mei, 2022, https://www.dbnl.org/tekst/jaa003190501_01/jaa003190501_01_0018.php.

²⁰⁹ Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 341.

‘Lieve vrienden,

De strijd is volstreden. Rustig en kalm ligt mijn goede trouwe Elise op de rustbank in de voorkamer-zachte ademhaling als van een sluimerend kind, geen enkele pijnlijke beweging- het oude vriendelijke gelaat komt allengs terug – buiten kennis- voeten reeds ijskoud, zichtbaar nadert het einde. Goddank dat het lijden voorbij is. Mocht zij nu nog een oogenblik tot bewustheid komen om ons vaarwel te zeggen, dan waren mijn gebeden verhoord.

Uw oude vriend H.C. van Calcar

Deel het mede aan vriend van Hoogstraten.²¹⁰

Afb.18. *De heer en mevrouw van Calcar op hun gouden huwelijksfeest, 6 mei 1903. Datering: 1903. Fotograaf: J.W. van der Hulst. Bron: J.H. Sikemeier, Elise van Calcar-Schiotling: haar leven en omgeving, haar arbeid, haar geestesrichting. (Haarlem: Tjeenk Willink, 1921), 869.*

²¹⁰ Ibid, 870.

Het geloof speelde al vroeg een belangrijke rol in het leven van de schrijfster en dit bleef een rode draad in haar leven en haar werk. Voor van Calcar-Schiotling was geloof een individuele beleving die uit het hart kwam. Het geloof stond voor haar gelijk aan hoop en liefde. Zij meende dat het Christendom centraal moest staan om het geluk van mens en maatschappij te verzekeren.²¹¹ Tijdens Van Calcar-Schiotlings jeugd was er sprake van veel religieuze verdeeldheid en afsplitsingen binnen het protestantisme waarbij verschillende nieuwe orthodoxe stromingen ontstonden.²¹² De schrijfster had een afkeer van de meningsverschillen en vijandigheid tussen de verschillende protestantse stromingen.²¹³ In *Op de grenzen van twee werelden* beschrijft zij haar religieuze zoektocht die haar bij de Hervormde Kerk bracht, waar zij haar geloofsbelijdenis aflegde. Van Calcar-Schiotling bleef gedurende haar leven zoeken naar de denkbeelden die volgens haar overeenkwamen met het authentieke Christendom maar kon dit bij geen enkele kerk vinden.²¹⁴ Zij sloot zich voor enige tijd aan bij de Afscheidenen en later bij de Réveilbeweging maar bij beiden stond de strenge dogmatiek haar tegen.²¹⁵ In haar werk behandelde ze kerkelijke en theologische vraagstukken en gaf openlijk kritiek op religieus fanatisme en dogmatiek. Haar roman *Hermine* (1850) gaat over de geloofsontwikkeling van een gouvernante die door dogmatische twisten het geloof bijna verliest. Ook bij de behandeling van andere thema's zoals opvoeding, de rol van vrouwen en armoede nam zij het geloof als uitgangspunt.²¹⁶ Van Calcar-Schiotling was een overtuigd antikatholiek. Ook dit kwam in haar werk naar voren. Zij keurde alles af wat niet bij de eenvoudige, vrome levenswijze hoorde die ze er zelf op na hield. In *Tilburgse Mijmeringen* (1851) bekritiseerde zij de Mariadienst, de verering van heiligen en het onderwijs op katholieke scholen.²¹⁷

²¹¹ Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 251.

²¹² Annemarie Houkes, *Christelijke Vaderlanders: Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)* (Amsterdam: Uitgeverij Wereldbibliotheek, 2009), 14-15.

²¹³ Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 28.

²¹⁴ Ibid, 26.

²¹⁵ Houkes, *Christelijke Vaderlanders*, 14-15; De Afscheidenen waren protestanten die zich rond 1834 van de Nederlands Hervormde kerk hadden los gemaakt. Zij waren tegen het liberale klimaat en het gebrek aan kerkelijke tucht bij vrijzinnige predikanten en maakten zich hard voor handhaving van de belijdenisgeschriften; Het Réveil was een internationale opwekkingsbeweging waarin de persoonlijke geloofsbeleving centraal werd gesteld in combinatie met sociaal werk en evangelisatie. Voor de aanhangers van deze beweging was filantropie geen uiting van goed burgerschap maar vooral een uitvloeisel van hun geloofsovertuiging. Het Réveil was rond 1815 in Zwitserland ontstaan en had zich vandaar uit verspreid over Europa. Vanaf 1820 ontwikkelde zich in Nederland een eigen versie van de opwekkingsbeweging geïnspireerd door het verlangen naar een puur persoonlijke beleving van het geloof en een opleving van de oude gereformeerde kerk. Bekering stond hierbij centraal.

²¹⁶ Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 251.

²¹⁷ Calcar-Schiotling, *Tilburgse Mijmeringen*, 31-32.

Van Calcar-Schiotling werd in Nederland vooral bekend als fervent aanhanger en verspreider van de pedagogische methode van Friedrich Fröbel. Na een ontmoeting met de Duitse barones Bertha von Marenholtz (1810-1893), die door Nederland reisde om de methode Fröbel te promoten was van Calcar-Schiotling zo onder de indruk dat ook zij zich ging toeleggen op de verspreiding ervan. Volgens de methode Fröbel moesten kinderen op natuurlijke wijze, spelenderwijs de wereld leren kennen. In de daarvoor ontwikkelde ‘Kindertuinen’ konden kinderen zich ontwikkelen zoals God het bedoeld had.²¹⁸ Fröbel was het prototype van een romantische pedagoog. Hij benadrukte dat de ontwikkelingsstadia van kinderen die niet verhinderd mochten worden door verwachtingen van opvoeders. Dit zou ten gunste komen van de spontane groei en individuele ontwikkeling. In de achttiende eeuw, tijdens het tijdperk van de Verlichting, stond de pedagogiek centraal vanwege het geloof in maakbaarheid van toekomstige burgers en het vermogen om de werkelijkheid te begrijpen door middel van de rede. Verlichtingsdenkers zagen het kind als een toekomstige volwassene terwijl de Romantici uitgingen van volwassenen als voormalige kinderen waarbij de kindertijd gezien werd als de bron van alle leven. Het Romantische denken, dat vanaf 1800 opkwam, nam afstand van de focus op kennis en de maakbaarheid van de mens en richtte zich vooral op de ontwikkeling van gevoel en intuïtie. Zowel de Verlichtingsidealen als het Romantische denken bleven gedurende de negentiende eeuw invloed uitoefenen op de pedagogiek.²¹⁹

²¹⁸ Brusse, ‘Elise van Calcar,’ 526-527.

²¹⁹ Bakker, Noordman en Rietveld-van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden*, 51-52.

Afb. 19. *Elise van Calcar op 64-jarige leeftijd*. Datering: 1886.

Fotograaf: Visser van Weeren. Bron: J.H. Sikemeier,

Elise van Calcar-Schiotling: haar leven en omgeving, haar arbeid, haar geestesrichting. (Haarlem: Tjeenk Willink, 1921), 490.

Tijdens een cursus in Brussel over de methode Fröbel, onderwezen door de barones von Marenholz, ontmoette van Calcar-Schiotling Henriette Breijmann. Breijmann was een nicht en oud-leerlinge van de Duitse pedagoog. De Kindertuinen van Fröbel waren in Brussel al opgezet en dienden als werkervaringsplaatsen om de methode onder de knie te krijgen. Van Calcar-Schiotling en Breijman besluiten ter plekke om de barones von Marenholz te vergezellen naar Parijs op haar promotietoer van de methode Fröbel. Na haar reis naar Parijs bleef van Calcar-Schiotling zich inzetten voor de verspreiding van de methode Fröbel. Ze gaf cursussen, richtte een tijdschrift op en gaf, als eerste vrouw in Nederland, een lezing waarin ze de methode behandelde. Hierna volgden verschillende voordrachten door het hele land.²²⁰

Vanaf het einde van de negentiende eeuw ging van Calcar-Schiotling zich samen met haar echtgenoot, intensief bezighouden met het Spiritisme, een christelijke stroming die de zoektocht naar een diepere betekenis van het leven begeleid.²²¹ Dit kwam voort vanuit haar interesse in de samenhang tussen de geestelijke en materiele wereld. De schrijfster organiseerde thuis seances en deed hier verslag van in *Op de grenzen van twee werelden*. Na de publicatie van haar autobiografie werd zij de spil van de spiritistische beweging in Nederland.²²² Van Calcar-Schiotling werd door veel van haar tijdgenoten hevig bekritiseerd voor het uitdragen van het Spiritisme. De Nederlandse theoloog en staatsman Abraham Kuyper (1837-1920) noemde de spiritistische seances ‘duivelskunstenarij en dodenbezwering’.²²³ Van Calcar-Schiotling bleef zich tot op hoge leeftijd uitspreken over het belang van de methode Fröbel, goed onderwijs voor meisjes en vrouwen en het Spiritisme. Zij overleed op 13 juli 1904 op 81-jarige leeftijd in Den Haag.²²⁴

²²⁰ Frieda van Essen, *Elise's Parijs 1858: Reisimpressies* (Arnhem: Drukkerij Coers & Roest, 2018), 135-138.

²²¹ “Schiotling, Eliza Carolina Fernanda (1822-1904),” Huygens ING, geraadpleegd op 7 mei, 2022, <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Fleischacker>; “Over NRSP,” Nederlandse raad voor het Spiritisme, geraadpleegd op 7 mei, 2022, <https://nrsp.nl/over-nrsp/>.

²²² Huisman, *Publieke levens*, 255.

²²³ Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 841.

²²⁴ Huygens ING, “Schiotling.”

2.1.7 Connecties en gedeelde kringen

De zes Nederlandse reizigers waren allen tijdgenoten van elkaar. Door hun gedeelde sociaal maatschappelijke achtergrond is het niet ondenkbaar dat zij elkaar kenden via familie of kennissen, professionele netwerken of via hun publicaties. Van een aantal reizigers is het aannemelijk dat ze elkaar ontmoet hebben.

Caatje en Johannes waren generatiegenoten. Zij overleden respectievelijk in 1828 en 1832. Zij hebben de publicaties van de andere vier reizigers niet meegemaakt. Mogelijk heeft Caatje kennisgenomen van Johannes' reisverslag. Zij schreven immers over hetzelfde onderwerp in dezelfde periode. Omdat Caatjes reisverslag postuum gepubliceerd werd heeft Johannes dit niet kunnen lezen. Er zijn geen aanwijzingen dat Caatje en Johannes elkaar persoonlijk kenden. Er is wel een connectie tussen Caatje en Hermann. Hermann was vanaf 1822 de protegé van Caatjes echtgenoot Coenraad Jacob Temminck. Het is niet onwaarschijnlijk dat Hermann de echtgenote van zijn mentor ontmoet heeft in de natuurwetenschappelijke kringen waarin zij beiden verkeerden. Hermann heeft mogelijkerwijs uit interesse voor het onderwerp kennisgenomen van de reisverslagen van Johannes, Maria, Mark en Elise.

Maria was een generatiegenoot van Hermann. Wellicht heeft zij de reisverslagen van Johannes, Hermann, Mark en Elise gelezen. Het is zeer waarschijnlijk dat Hermann en Maria bekend waren met het andere werk van zowel Mark als Elise. Mark genoot in Nederland grote bekendheid als vertaler en auteur en Elise was één van de bekendste schrijfsters van haar tijd.

Generatiegenoten Mark en Elise hadden beide zakelijke betrekkingen met de Haarlemse uitgever Arie Cornelis Kruseman, de achterneef van Maria's echtgenoot Johannes Diederik Kruseman. Mogelijke hebben Mark en Elise via Arie Cornelis Kruseman kennis gemaakt met andere leden van de bekende familie Kruseman zoals Maria en haar echtgenoot. Omdat Mark en Elise allebei in literaire kringen verkeerden is het aannemelijk dat zij elkaars werk kenden en elkaar ontmoet hebben in het literaire circuit. Wellicht hebben zij de reisverslagen van hun voorgangers Johannes, Maria en Hermann gelezen om zich voor te bereiden op hun reis naar Parijs.

2.2 Reismotivatie & verwachtingen

Naast handelsbelangen, expansiedrift en godsdienstige motieven was educatie lange tijd één van de belangrijkste motieven om te reizen. Dit kwam tot uiting in de Grand Tour die vanaf het einde van de zestiende eeuw sterk in opmars was. Bij deze educatieve reis voor jonge mannen uit de elite, lag de nadruk op zelfontwikkeling op verschillende gebieden.

Talenkennis, verschillende kunstvormen zoals dansen en schermen, politiek, goede manieren en militaire capaciteiten maakten deel uit van het curriculum.²²⁵ Gedurende enkele maanden tot jaren reisden de jongvolwassenen langs de belangrijkste universiteiten en culturele hoogtepunten van het continent.²²⁶ Hoewel de Grand Tour tot eind achttiende eeuw bleef bestaan kwam in de loop van de achttiende eeuw de nadruk steeds meer te liggen op recreatieve reizen. Het educatieve aspect speelde nog steeds een rol maar werd steeds vaker gecombineerd met amusement en culturele belangstelling.²²⁷ Ook de beroepsmatige reizen, van onder andere ambachtslieden, kooplieden, medici en natuurwetenschappers, bleven naast de educatieve en recreatieve reizen bestaan.²²⁸

Vanaf de achttiende eeuw werden kuurreizen populair bij de Engelse elite. Op het vasteland werd deze trend vanaf het begin van de negentiende eeuw ook opgepakt. Het kuren gebeurde op medisch advies bij bepaalde gezondheidsklachten. In de loop van de 19de eeuw verschenen er medische handboeken waarin aan verschillende soorten water specifieke heilzame effecten wordt toegeschreven.²²⁹ Steeds meer mensen raakten overtuigd van de helende kracht van water.²³⁰ De chique badplaatsen en kuuroorden in Engeland, Duitsland Frankrijk en Zwitserland fungeerden ook als ontmoetingsplaatsen voor de Europese elite.²³¹ Welke reismotivatatie of combinatie van reismotivaties hadden de zes Nederlandse reizigers voor hun reis naar Parijs?

Reizigers die een gebied bezochten hadden meestal een bepaalde verwachtingen van hun verblijf. Dit konden verwachtingen zijn over de bevolking, de architectuur, de accommodatie, de kunst en cultuur en de politiek en wetenschap. Wellicht gebaseerd op een eerder bezoek, informatie van familie en kennissen of andere informatiebronnen zoals reisverslagen, reisgidsen en catalogi. Ook voor het bepalen van de route en het reisprogramma waren reizigers afhankelijk van deze informatiebronnen.²³² Vermoedelijk hebben de zes Nederlandse reizigers voor aanvang van hun reis één of meerdere informatiebronnen geraadpleegd die hun verwachtingen hebben gevormd. Welke verwachtingen hadden zij van hun verblijf in Parijs en waar waren deze verwachtingen op gebaseerd?

²²⁵ Zuelow, *A History*, 17-19.

²²⁶ Verhoeven, *Anders reizen?*, 30-33.

²²⁷ Verhoeven, *Vaut le voyage*, 63

²²⁸ Frijhoff, "De natie op stap?" 261.

²²⁹ Janneke Budding, *Meneer de baron is op reis: Buitenlandse reizen van de adel, 1814-1914* (Zutphen: Walburg Pers), 74.

²³⁰ Zuelow, *A History*, 66.

²³¹ Budding, *Meneer de baron*, 71.

²³² Verhoeven, *Anders reizen?*, 335-337.

Op 10 januari 1820 verliet Dionysia Catharina Temminck-Cau (Caatje) samen met haar echtgenoot Coenraad Jacob Temminck haar woonplaats Amsterdam om afscheid te nemen van haar familie in Den Haag voordat zij naar Parijs zouden vertrekken voor een verblijf van ruim drie-en-een-halve maand.²³³ Sinds haar huwelijk had Caatje al vele reizen door Europa gemaakt met haar echtgenoot in verband met zijn werk. Omdat het huwelijk kinderloos bleef was Caatje niet aan huis gebonden. Hoewel het echtpaar eerder op doorreis in Parijs was geweest werd dit eerste keer dat zij daar langere tijd zouden verblijven. Caatje was op het moment van de reis veertig jaar. Het is niet bekend wat Caatjes verwachtingen waren van haar verblijf in Parijs. Als zij al bepaalde verwachtingen had werden deze niet aan haar reisverslag toevertrouwd. Eenmaal in Parijs schreef Caatje dat de hoge verwachtingen die zij had van het gerenommeerde restaurant *Aux Rocher de Cancales* ruimschoots waren uitgekomen.²³⁴

Van Brussel vertrokken over Mons. Voor en aleer Frankrijk in te gaan, verbleven wij eenige uren te Bossu, op één na het laatste dorp van de Nederlanden aan deze grenzen en namen aldaar het middagmaal.²³⁵

Met deze regels begon Johannes Andreas Boymans zijn reisverslag van de reis naar Parijs die hij van april tot juli 1823 maakte. Hij was toen vierendertig jaar oud en ongetrouwd. Johannes sprak zich niet uit over de motivatie en /of verwachtingen van zijn reis. Wellicht was zijn reis bedoeld als studiereis voor het werk *De Garde d'Honneur of de Episode der regering van Napoleon Bonaparte* wat hij in 1824 publiceerde. Hij reisde in een onbekend gezelschap.

Op 11 juni 1832 vertrok de vierentwintigjarige Anna Maria Kruseman- Ross (Maria) met haar hele gezin en vriendin Helena naar het kuuroord Baden in Duitsland waar zij vijf maanden zouden doorbrengen. Maria's echtgenoot Johannes Diederik Kruseman was geadviseerd een aantal badkuren te ondergaan vanwege zijn gezondheid. Omdat hij niet voor langere tijd van zijn vrouw en twee kinderen gescheiden wilde zijn besluiten ze de reis naar Baden gezamenlijk te maken.²³⁶

²³³ Lynden de Bruïne, *In vogelvlucht*, 218.

²³⁴ Ibid, 231.

²³⁵ Boymans, *Bijzonderheden op eene reize*, 3.

²³⁶ Krusemann-Ross, *Mijn reisverhaal en dagboek*, 7-8; Baden behoorde tot een van de beste kuuroorden in Europa. Het minerale water zou heilzaam zijn voor uiteenlopende klachten zoals jicht, zwaarlijvigheid, syfilis, bloedarmoede en reumatiek. Na de ochtendkuur was er tijd voor andere activiteiten zoals wandelen , rijtoertjes maken en muziek beluisteren. Bij een badkuur hoorde naast de dagelijkse baden ook een aangepast dieet. Het Zuid-Duitse kuuroord was populair bij de internationale elite vanwege de connecties met het

Omdat de overgang van de droge Duitse lucht naar de vochtige Nederlandse lucht niet bevorderlijk was voor Krusemans herstel besloot het gezelschap na afloop van Krusemans badkuren de wintermaanden op een meer zuidelijk gelegen plek door te brengen. Maria en Helena hadden beide de wens om een keer Parijs bezoeken en Kruseman ging hiermee akkoord. Hoewel Maria erg enthousiast was over het vooruitzicht om Parijs te bezoeken uitte zij vooraf geen concrete verwachtingen die zij had van het aanstaande bezoek of wat de reden was dat zij graag Parijs wilde bezoeken. Zij schreef in haar reisverslag: ‘Reeds lang had het bezoeken van Frankrijks hoofdstad het toppunt mijner wenschen uitgemaakt.’²³⁷ Eenmaal in Parijs schreef Maria, na een bezoek aan het Diorama, dat de aanblik van dit tafereel haar verwachting ver te boven ging. Dit was de eerste en de laatste keer dat zij zich in haar reisverslag uitsprak over haar verwachtingen.²³⁸

De eenendertigjarige Hermann Schegel maakte in 1835, twee jaar voor zijn eerste huwelijk, een dienstreis naar Parijs waar hij van april tot en met juni verbleef. Hermann sprak zich in zijn reisverslag niet uit over de verwachtingen die hij had van de Franse hoofdstad. Vermoedelijk was het bezoeken van het *Jardin des Plantes* zijn grootste motivatie maar ook hier sprak hij zich niet over uit.

Mark Prager Lindo maakte in de zomer van 1852 de reis naar Parijs op initiatief van één van zijn vrienden die ook deel uitmaakte van het reisgezelschap maar niet bij naam genoemd werd. Hij was toen tweeëndertig jaar oud. Mark liet zijn vrouw en drie kinderen in Nederland achter. Hij sprak zich noch in de inleiding noch in het reisverslag uit over de verwachtingen van zijn verblijf in Parijs.

De vijfendertigjarige Elise van Calcar-Schiotling vertrok begin september 1858 voor vier weken naar Parijs in gezelschap van Bertha von Marenholz en Henriette Breymann. Von Marenholz gaf een serie lezingen in Parijs over de methode Fröbel en had Elise en Henriette, die beiden beroepsmatig geïnteresseerd waren in de methode, uitgenodigd om haar te

Russische vorstenhuis. Ook de Nederlandse koningin Sophie, de Britse koningin Victoria de Franse keizerin Eugenie verbleven graag in Baden.²³⁶

²³⁷ Ibid, 28-29.

²³⁸ Een diorama is een schildering die door licht en geluidseffecten tot leven wordt gebracht. Bezoekers van het diorama hebben de illusie de geschilderde voorstelling daadwerkelijk te bezoeken. Maria bezocht in Parijs het Diorama wat in 1820 geschilderd was door Louis Daguerre met afbeeldingen van de Alpen en St. Helena waar Maria vier jaar eerder geweest was.

vergezellen.²³⁹ Elise was erg opgewonden bij het vooruitzicht Parijs te bezoeken. Ik haar reisverslag schreef zij:

‘Parijs te zien! – dat te zamen te zien! - wij die bij al ons verschil, in zoo menig opzigt elkander verstonden-en opmerken en zamen genieten zouden....dat denkbeeld lachte ons toe’²⁴⁰

Afgaande op Elises enthousiasme had zij hoge verwachtingen van het gezamenlijke verblijf in Parijs. Na een bezoek aan de *Notre- Dame* in Parijs schreef zij dat de kathedraal ondanks de prachtige façade niet aan haar verwachtingen voldeed.²⁴¹

2.3 Conclusie

De zes Nederlandse reizigers waren tijdgenoten van elkaar. Mogelijk hebben ze elkaars reisverslagen gelezen. Het is aannemelijk dat sommigen van hen elkaar ontmoet hebben omdat zij in dezelfde kringen verkeerden.

Dionysia Catharina Temminck-Cau (Caatje) reisde in 1820 met haar echtgenoot Coenraad Jacob Temminck naar Parijs omdat hij daar beroepshalve verplichtingen had. Caatje sprak zich in haar reisverslag vooraf niet uit over de eventuele verwachtingen die zij had van haar verblijf in Parijs.

Uit het reisverslag van Johannes Andreas Boymans die in 1823 naar Parijs reisde is geen reismotivatie af te leiden. De mogelijkheid bestaat dat het een studiereis was met het oog op zijn werk *De Garde d’Honneur of de Episode der regering van Napoleon Bonaparte* wat hij in 1824 publiceerde. Ook Johannes sprak geen verwachtingen uit over zijn verblijf in de Franse hoofdstad. Zijn reisgezelschap bleef anoniem.

Anna Maria Kruseman-Ross (Maria) reisde in 1832 met haar gezin en vriendin Helena naar het Duitse kuuroord Baden in verband met de gezondheid van haar echtgenoot. Na vijf maanden besloot het gezelschap verder zuidelijk te reizen omdat het vochtige Nederlandse klimaat niet heilzaam was voor Krusemans herstel. De keuze viel unaniem op Parijs. Hoewel Maria erg enthousiast was over het vooruitzicht om Parijs te bezoeken uitte zij geen specifieke verwachtingen die zij had van het aanstaande bezoek.

Hermann Schlegel maakte in 1835 een dienstreis naar Parijs. Deze reismotivatie komt in het reisverslag verder niet ter sprake. Vermoedelijk was een bezoek aan het *Jardin des Plantes* de belangrijkste reden dat hij Parijs bezocht. Hermann sprak zich niet uit over zijn

²³⁹ Calcar-Schiotling, *Wat Parijs*, 36-37.

²⁴⁰ Ibid, 36-37.

²⁴¹ Ibid, 220.

verwachtingen van de Franse hoofdstad. Net als Johannes Andreas Boymans gaf hij de identiteit van zijn reisgezelschap niet prijs.

Mark Prager Lindo besloot in 1853 op uitnodiging van een goede vriend de reis naar Parijs te maken. Het lijkt hier om een recreatieve reis te gaan. Mark sprak zich niet uit over de verwachtingen van zijn verblijf in Parijs. Ook het reisgezelschap van Mark bleef anoniem.

Elise van Calcar-Schiotling vertrok in 1858 naar Parijs. Zij vergezelde, samen met Henriette Breymann, Bertha von Marenholz die in Parijs een aantal lezingen over de methode Fröbel zou geven. De reis van Elise was enerzijds beroepsmatig door haar werk als pedagoge en anderzijds recreatief omdat ze zich verheugde om samen met haar reisgezelschap Parijs te bezoeken. Elise was erg opgewonden bij het vooruitzicht Parijs te bezoeken maar sprak vooraf geen specifieke verwachtingen uit.

Hoofdstuk 3: Nederlandse blikken op Parijs 1820-1858

3.1 Roerige tijden

De Franse Revolutie in 1789 was het startpunt geweest van een nieuw politiek tijdperk waarvan de gevolgen merkbaar waren in heel Europa. Het nieuwe staatsbestel in Frankrijk bleek niet in staat om de economische problemen in het land op te lossen. Er was sprake van veel geweld en grote armoede. Het land was vrijwel onbestuurbaar geworden. De Napoleontische tijd (1799-1815) bracht Frankrijk militair gewin en modernisering maar het land bleef sociaal economisch achtergesteld.²⁴² Met name door het verplaatsen van de het machtscentrum van Versailles naar Parijs werd de Franse hoofdstad het politiek en culturele middelpunt van het land.

In de negentiende eeuw transformeerde Parijs tot de mooiste en belangrijkste stad ter wereld. Parijse ideeën op het gebied van revolutie, literatuur, kunst, mode en gastronomie kregen wereldwijd enorme invloed. De status van deze wereldstad werd later in de negentiende eeuw verder vergroot door architectonische hoogstandjes en herinrichtingsprojecten.²⁴³ Parijs was niet alleen een stad van pracht en praal maar ook de stad waar na eeuwenlange bloedige conflicten de volksrevolutie tot leven kwam.²⁴⁴ De machtsomwentelingen die tijdens deze periode plaatsvonden gingen gepaard met veel geweld en bloedvergieten. De machtsstrijd tussen de Bourbons, de Orléans en de Bonapartes werd afgewisseld met perioden van republikeins bestuur.²⁴⁵

Tot 1850 leek het centrum van Parijs nog op een laatmiddeleeuwse stad met smalle kronkelige straten en een zeer hoge bevolkingsdichtheid. De verkeersdruk en het gebrek aan riolering en stadreiniging leverden een belangrijke bijdrage aan de stedelijke chaos. Dit nam zulke extreme vormen aan dat ingrijpen onvermijdelijk was. Vanaf 1853 kreeg Georges Eugène Haussmann (1809-1891), prefect van de Seine, de leiding over het stadsvernieuwingproject van Parijs. De werkzaamheden die boven-en ondergronds plaatsvonden veranderden Parijs in een reusachtige bouwput. Onder Haussmann's leiding werden er bijna dertigduizend panden gesloopt en raakten 350.000 mensen dakloos. De meerderheid van deze groep moest uitwijken naar de zogenaamde *petite banlieue*. Het stadsvernieuwingproject van Haussmann wat Parijs haar kenmerkende monumentale uiterlijk gaf duurde tot en met 1870. Tijdens de negentiende eeuw maakte Parijs een explosieve

²⁴² Bert Altena en Dick van Lente, *Vrijheid & Rede: Geschiedenis van Westerse Samenlevingen 1750-1989* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2011), 126-135.

²⁴³ Andrew Hussey, *Parijs: De verborgen geschiedenis* (Londen: Viking, 2006), 253-259.

²⁴⁴ Hussey, *Parijs: De verborgen geschiedenis*, 16.

²⁴⁵ Jonkman, *Nederlanders in Parijs*, 18.

bevolkingsgroei mee. Het bewonersaantal steeg van 547.000 in 1800 naar 2.630.000 in 1900.²⁴⁶

Onder invloed van de Franse revolutie en met Franse militaire steun kwam er in 1795 een einde aan de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en daarmee het stadhouderschap van Willem V. De Bataafse Republiek werd uitgeroepen. De Franse invloed nam toe en Lodewijk Napoleon, de broer van de Franse keizer, werd in 1806 de eerste Koning der Nederlanden. Tussen 1810-1813 werden de Nederlanden officieel ingelijfd bij Frankrijk. De nederlaag van Napoleon maakte een einde aan de Franse tijd en Willem I, de zoon van Willem V werd in 1813 gekroond tot koning van het Koninkrijk der Nederlanden.²⁴⁷

De periode tussen 1820-1858 was een roerige tijd in Europa. Politieke omwentelingen, sociale onrust en technologische vooruitgang gingen hand in hand. Tegen deze achtergrond ondernamen de zes Nederlandse reizigers de reis naar Parijs. In dit hoofdstuk staat de reisbeleving van de zes Nederlandse reizigers centraal. Eerst volgt een schets van de historische context in Frankrijk en Nederland met nadruk op de sociaaleconomische en politieke situatie. Vervolgens zal de reisbeleving van de reizigers bekeken worden. Hoe beleefden zij hun reis naar en het verblijf in Parijs? Hoe brachten zij hun tijd door? En welke toeristische activiteiten ondernamen zij?

3.1.1 Frankrijk 1820-1858

Tijdens die periode van de Restauratie (1814-1830) die volgde na de Napoleontische tijd kwam de Bourbon Dynastie weer aan de macht. Het herstel van de monarchie was mogelijk een reactie op de revolutionaire en napoleontische tijdperken. Ook tijdens deze periode bleef de politieke onvrede bestaan wat resulteerde in de moord op de hertog van Berry, de neef en kroonpretendent van koning Lodewijk XVIII. Na Lodewijks dood streefde zijn opvolger Karel X naar de monarchie van voor de revolutie. Dit streven in combinatie met een zware economische crisis mondde in juli 1830 uit in een nieuwe opstand geleid door de arbeiders. Deze zogenaamde julirevolutie was het begin van een nieuw tijdperk in de Franse geschiedenis; de Julimonarchie. Het volk had geen vertrouwen meer in het huis Bourbon. Karel X werd opgevolgd door Louis Philippe van het huis Orléans.²⁴⁸ Onder zijn bewind van verbeterde de kwaliteit van leven enigszins voor de middenklasse. Hij liet warenhuizen,

²⁴⁶ Michiel Wagenaar, *Stedenbouw en burgerlijke vrijheid: De contrasterende carrières van zes Europese hoofdsteden* (Bussum: Uitgeverij THOTH, 1998), 23-37.

²⁴⁷ Lieke Mulder, Anne Doedens en Yolande Kortlever, *Geschiedenis van Nederland: Van prehistorie tot heden* (Baarn: HB Uitgevers, 2008),

²⁴⁸ Hussey, *Parijs*, 269-274.

passages en woningen bouwen en faciliteerde de eerste vorm van openbaar vervoer in Parijs. Voor de groepen die hier geen profijt van hadden veranderde er niks. Parijs bleef vies, overbevolkt en onveilig. Rellen en muerijen waren aan de orde van de dag en eisten de levens van onschuldige omstanders. Het revolutionaire gedachtengoed bleef sluimeren. Louis Philippe probeerde de teugels strak te houden door de bevoegdheden van de politie uit te breiden en politieke bewegingen en de pers te censureren.²⁴⁹ De onvrede bleef toenemen mede door het gewelddadige conflict met Algerije wat vanaf 1843 werd voortgezet en veel geld en mensenlevens kostte.²⁵⁰ De spanningen namen toe door de hongersnood als gevolg van de slechte oogsten van 1846 en 1847. Begin 1848 braken er protesten uit tegen de regering van Louis Philippe. Deze februari revolutie betekende het einde van de heerschappij van Louis Philippe die het land ontvluchtte. In april 1848 werd er een nieuwe conservatieve regering gekozen met Lodewijk Napoleon Bonaparte, een neef van de voormalige keizer, als president.²⁵¹ Het volk had gekozen voor een middenweg tussen de conservatieve monarchistische regering en het rigoureuze revolutionaire bewind.²⁵² Op 2 december 1851, kort voor het aflopen van zijn ambtsperiode, pleegde de president een staatsgreep die hij rechtvaardigde met geruchten over een op handen zijnde revolutie. Leiders van socialistische en radicale groepen werden gevangengenomen en drukkerijen werden gecensureerd. De opstanden die volgden werden brutaal neergeslagen. Lodewijk Napoleon werd op nieuwjaarsdag 1852 geïnstalleerd als absoluut monarch.²⁵³ Dit was het begin van het tweede Franse keizerrijk wat tot de volgende opstand in 1870 zou duren. Net als zijn voorgangers had Lodewijk Napoleon weinig oog voor de ellende en armoede in zijn rijk. Het keizerlijke bewind was een herbeleving van de prerevolutionaire samenleving voor de teruggekeerden aristocraten. Er werden grote publieke evenementen en jachtpartijen georganiseerd en de mode en voedselindustrie floreerde. Ondertussen bleef het gewone volk hongerlijden en vervreemde steeds verder van de politiek.²⁵⁴

²⁴⁹ Ibid, 284.

²⁵⁰ Ibid, 286.

²⁵¹ Ibid, 302.

²⁵² Ibid, 308.

²⁵³ Ibid, 310.

²⁵⁴ Ibid, 327.

3.1.2 Koninkrijk der Nederlanden 1820-1858

Onder druk van de internationale politiek werd België in 1815 bij het Koninkrijk der Nederlanden ingelijfd. Dit zorgde voor veel onrust. De Belgische katholieke notabelen kwamen in opstand tegen de bemoeienis van de koning met het onderwijs van priesters, de persvrijheid en de gelijkstelling van godsdiensten. Koning Willem I omzeilde het parlement door beslissingen per koninklijk besluit te nemen over zowel de Noordelijke als de Zuidelijke Nederlanden. Zijn autocratische regeerstijl riep zowel in het Noorden als in het Zuiden weerstand op bij de bevolking. Dit leidde in de Zuidelijke Nederlanden (België) tot rellen en uiteindelijk tot een opstand in 1830. Willem I probeerde met een leger tevergeefs de opstand de kop in te drukken. Met hulp van de Franse koning wisten de Belgen het Nederlandse leger te verslaan en België werd onafhankelijk verklaard.²⁵⁵

Nederland was sterk verarmd door de Napoleontische oorlogen. Door voedseltekorten als gevolg van misoogsten waren er regelmatig rellen en plunderingen.²⁵⁶ Om de economie op gang te brengen stimuleerde Willem I de productie van consumptiegoederen en de internationale handel. Hij leverde een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van de infrastructuur in Nederland waaronder de aanleg van nieuwe wegen en kanalen om handelsroutes te verbeteren. Ook gaf hij het groene licht voor de aanleg van de eerste spoorlijn in Nederland die in 1839 geopend werd.²⁵⁷ Om de armoede te bestrijden richtte Willem I landbouwkolonies op waar arme gezinnen onder dwang, onontgonnen gebieden gingen bewerken.²⁵⁸ Willem I werd in 1840 opgevolgd door zijn zoon Willem II. Door de grote militaire uitgaven als gevolg van de oorlog met België liet Willem I niet alleen een lege staatskas achter maar ook een instabiel land waar armoede en voedseltekorten heersten.²⁵⁹

In navolging van de Februarirevolutie van 1848 in Parijs volgden er opstanden in meerdere Europese landen.²⁶⁰ In Nederland waren de oplopende voedseltekorten, als gevolg

²⁵⁵ Gerben Graddesz Hellinga, *Geschiedenis van Nederland: De CANON van ons Vaderlands verleden* (Zutphen: Walburg Pers, 2007), 114.

²⁵⁶ "Armoede, rangen, standen en armenzorg in Nederland in de 19^e eeuw," Groningen Toen, geraadpleegd op 5 juli, 2022, [https://www.groningentoen.nl/armoede-in-groningen/armoede-rangen-en-standen-en-bedeling-in-nederland-in-de-19e-eeuw/#:~:text=in%20Nederland%20in%20de%2019e%20eeuw&text=Na%20de%20Franse%20tijd%20\(1794,tot%2070%25%20van%20de%20bevolking..](https://www.groningentoen.nl/armoede-in-groningen/armoede-rangen-en-standen-en-bedeling-in-nederland-in-de-19e-eeuw/#:~:text=in%20Nederland%20in%20de%2019e%20eeuw&text=Na%20de%20Franse%20tijd%20(1794,tot%2070%25%20van%20de%20bevolking..)

²⁵⁷ "Leve de Koning!" NS, geraadpleegd op 5 juli, 2022, <https://www.ns.nl/over-ns/wie-zijn-wij/geschiedenis/leve-de-koning.html>.

²⁵⁸ Graddesz Hellinga, *Geschiedenis van Nederland*, 114.

²⁵⁹ "Drie Koningen van Oranje in de klas: Koning Willem II : 12:30," NPO start, geraadpleegd op 5 juli, 2022, https://www.npostart.nl/drie-koningen-van-oranje-in-de-klas/08-04-2014/NPS_1243744.

²⁶⁰ Altena, *Vrijheid en rede*, 150.

van mislukte aardappel-en graanoogsten aanleiding voor onlusten.²⁶¹ Onder druk van de revolutionaire dreiging in Europa ging Willem II akkoord met een nieuwe grondwet die de macht van de koning radicaal inperkte. Nederland werd een constitutionele monarchie. Uiteindelijk kwam het in Nederland niet tot een revolutie. Ondanks de voortdurende crisis was de armoede minder schrijdend dan elders in Europa.²⁶² Na zijn overlijden in 1849 werd Willem II opgevolgd door zijn oudste zoon Willem III.

Willem III had moeite met de inperking van de koninklijke macht wat resulteerde in aanhoudende conflicten met zijn kabinetten gedurende zijn gehele regeerperiode.²⁶³ Nederland begon eind jaren veertig langzaam uit het economische dal te kruipen na de invoering van het landelijke muntstelsel, de afschaffing van handelsrestricties en de opkomst van de industrie.²⁶⁴ Hoewel de ontwikkeling van de industrie ook problemen met zich meebracht zoals overbevolkte steden en sloppenwijken nam de welvaart van de gemiddelde Nederlander toe.²⁶⁵ Willem III had oog noch oor voor sociale kwesties in zijn land.²⁶⁶ Door het gebrek aan sociale voorzieningen waren de armen en hulpbehoevenden aangewezen op liefdadigheid.²⁶⁷

3.2 Reis & Verblijf

Aan het begin van de negentiende eeuw waren reizigers voor lange afstanden aangewezen op de postkoets of de *diligence*. Postkoetsen reden vaste routes tussen haltes die dienden als rustpunt voor reizigers, de wisseling en verzorging van de paarden en het laden en lossen van vracht. Het reizen op onverharde wegen, vaak niet meer dan een simpel karrespoor was een langdurige en oncomfortabele onderneming. Slechte weersomstandigheden en formaliteiten onderweg zoals douanecontroles zorgden voor ongewenst oponthoud. De Franse douaniers hadden een slechte reputatie. In veel reisverslagen werd geklaagd over corrupte en chagrijnige Franse douaniers die voor elke handeling een onderhands bedrag wilden ontvangen. Reizigers naar Parijs moesten de douaneprocedure twee keer doorlopen; eerst aan de landsgrenzen en

²⁶¹ Groningen Toen, “Armoede, rangen, standen en armenzorg.”

²⁶² Altena, *Vrijheid en rede*, 150.

²⁶³ Karin Braamhorst, *Nederland in de Negentiende Eeuw* (Arnhem: Terra, 2006), 293.

²⁶⁴ Gijs van der Ham, *Geschiedenis van Nederland* (Amsterdam: SUN, 2004), 127.

²⁶⁵ Braamhorst, *Nederland in de Negentiende Eeuw*, 136.

²⁶⁶ Jan Kuipers, *Willem III: De weerspannige koning* (Zutphen: Walburg Pers, 2017), 84.

²⁶⁷ Kuipers, *Willem III*, 154.

vervolgens bij de tolpoorten van Parijs.²⁶⁸ De ervaringen van de reizigers met de Franse douaniers was uiteenlopend afhankelijk van de stemming van de douaniers.²⁶⁹

De *diligence*, die in de loop van de achttiende eeuw in omloop kwam, was door de betere vering een aantrekkelijk alternatief. Plaatsten in de postkoets of *diligence* dienden voor vertrek gereserveerd te worden om verzekerd te zijn van een plek.²⁷⁰ De zeer welgestelden reisden met hun eigen koets waarvoor zogenaamde postpaarden gehuurd werden die bij de haltes op de route gewisseld werden.²⁷¹ Na de aanleg van de spoorlijn tussen Brussel en Parijs in 1846 waren Nederlandse reizigers voor het eerste traject naar Brussel nog altijd aangewezen op de postkoets of de *diligence*. Het Nederlandse treinnetwerk, wat in 1839 geopend werd, reed tot de jaren zestig van de negentiende eeuw een vrij beperkte binnenlandse route.²⁷²

Anders dan andere egodocumenten volgen reisverslagen uit het begin van de moderne tijd vaak een bepaald patroon met terugkerende elementen zoals informatie over het reisgezelschap, de route, overnachtingen, maaltijden, herbergen, bezienswaardigheden en uitgaven. Sommige manuscripten waren voorzien van afbeeldingen of prenten die onderweg of op de plaats van bestemming gekocht werden.²⁷³ Ook was er onder invloed van de Romantiek vanaf de achttiende eeuw steeds meer aandacht voor het landschap gedurende de reisroute. Dit bleef niet beperkt tot de esthetiek van ‘traditioneel aantrekkelijke’ landschappen zoals vruchtbare weilanden en symmetrische tuinen. Er was ook steeds meer waardering voor ruige, ongecultiveerde landschappen die de romantische denkbeelden omtrent de natuur onderschreven.²⁷⁴ Hoe beschreven en beleefden de zes Nederlandse reizigers de feitelijke reis naar Parijs?

²⁶⁸ Elise's Parijs, 89.

²⁶⁹ Linden van der, “*Et Arcadia*,” 34

²⁷⁰ Ibid, 324-328.

²⁷¹ “Geschiedenis van de koets tot 1914: Van luxe privérijtuig tot overvolle postkoets,” Historama rond 1900, geraadpleegd op 5 juli, 2022,

<https://www.historamarond1900.nl/leven/vervoer-en-reizen/koetsen>.

²⁷² Braamhorst, Nederland in de negentiende eeuw (Arnhem: Terra), 241.

²⁷³ Dekker, Van Grand Tour, 12*

²⁷⁴ Verhoeven, *Anders reizen?* 242.

3.2.1 Parijs 1820, door de ogen van Dionysia Catharina Temminck-Cau

‘Vertrokken den 10 januari 1820 uit Amsterdam naar ’s Hage om mijn familie nog een bezoek te geven en vaarwel te zeggen.’²⁷⁵ Met deze regels begon Dionysia Catharina-Cau (Caatje) haar reisverslag van de reis naar Parijs. Gedurende deze reis beschreef Caatje dagelijks uitvoerig de afgelegde route, de weersomstandigheden, de ongemakken onderweg en de verschillende logementen waar zij en haar echtgenoot onderweg verbleven.²⁷⁶

Het echtpaar Temminck- Cau vertrok hartje winter naar Parijs. Vanuit Amsterdam reisden ze met de postkoets via Den Haag, Leiden, Alphen en Woerden naar Utrecht. Door de aanhoudende vorst duurde het nog tot 15 januari voordat zij met hun eigen rijtuig en gehuurde paarden vanuit Utrecht richting Parijs konden vertrekken. Het traject kon niet helemaal via de weg afgelegd worden. Bij Vianen stak het hele gezelschap met rijtuig en paarden per pont de rivier over naar Gorcum. Omdat de rivier bevroren was werd eerst het ijs gebroken om de pont door te kunnen laten, kosten; zeventien gulden. In Gorcum vond de eerste overnachting plaats in logement *De Doelen*. Het logement en het eten bevielen Caatje zeer goed. Zij schreef:

Wij logeerden in de Doelen, daar wij bizonder goed waaren en een zeer lekker soupé kregen.²⁷⁷

De reis werd de volgende ochtend vroeg voortgezet en er volgde nog een oversteek met de pont over de bevroren rivier de Maas. De kosten voor de oversteek bedroegen ditmaal vier gulden. Via Raamsdonk, Breda en Oosterhout bereikte het gezelschap op de avond van 16 januari Antwerpen. Door de aanhoudende gladheid kwam het rijtuig twee keer vast te zitten bij de stadspoort waardoor zij te voet verder moesten. Het echtpaar overnachtte bij ‘Loots en Labourie; een bekend adres wat hen altijd goed bevallen is. De volgende ochtend vertrokken zij met ‘verse’ paarden naar Brussel. Caatje merkte op dat het weer nog steeds slecht was ondanks dat het was gaan dooien. Na een onrustige nacht in Brussel, door het af en aan rijden van rijtuigen bij hun logement, reisde het gezelschap via Mons naar Quevrain, de laatste plaats voor de Franse grens waar hun paspoorten gecontroleerd werden door de douane. Eenmaal op Frans grondgebied in Valenciennes volgde er nog een paspoortcontrole en na betaling van ‘een paar franke’ had het echtpaar toegang tot Frankrijk. Het weer bleef slecht;

²⁷⁵ Lynden de Bruïne van, *In vogelvlucht*, 217.

²⁷⁶ Ibid, 217-220.

²⁷⁷ Ibid, 217.

‘het regende bij stortvlagen’. ’s Avonds arriveerde Caatje en haar echtgenoot in Peronne. Zij waren doodmoe omdat het rijtuig continue heen en weer geschud werd door de grote keien op de weg. Ook de overnachting en de maaltijd bij *Au Grand Cerf* in Peronne bevielen niet goed. Caatje beschreef deze als: ’zeer duur en zeer slecht.’ Na een controle van het rijtuig, waarvan alleen een lantaren kapot bleek te zijn, vertrok het rijtuig de volgende ochtend voor de laatste etappe richting Parijs waar Caatje en haar echtgenoot op 21 januari na een reis van zes dagen aankwamen.²⁷⁸

Visites en Verschrikkingen

Gedurende de eerste dagen in Parijs voelde Caatje zich niet lekker. Mogelijk had dit te maken met de zware reis die zij net achter de rug had. Twee dagen na haar aankomst schreef zij:

Den 24 januari bevon ik mij niet wel en kreeg een verschrikkelijk zwerende vinger. Voordat ik van tafel ging kwam de heer Kul en Van Hasselt ons nog een visite doen, dog ik was geheel ongesteld en ging al om 7 uren na bed, want ik had de koorts van de pijn. Den 25 januari was ik nog geheel onpasselijk, dog om een uren stond ik op voor de baron de Loger, die mij wel en vriendelijk voorkwam. Temminck ging bij de heer Cuvier eten en ik liet een bouillon op mijn kamer komen. ’s Avonds kwam juffrouw le Fevre mij nog een geheel Hollands huishouden brengen. Ik ging weder zeer vroeg na mijn bed en had de geheele nagt de koorts.²⁷⁹

Caatje en haar echtgenoot verbleven in het hotel de France op loopafstand van de *Tuileries* en het *Palais Royal*. Twee plekken die Caatje vaak bezocht om te wandelen, boodschappen te doen en koffie te drinken. Behalve de *Tuileries* en het *Palais Royal* wandelde Caatje ook graag in andere stadsparken zoals het *Jardin de Tivoli*, het *Jardin des Plantes* en het *Jardin de Luxembourg*. Over het *Jardin de Tivoli*, wat zij samen met haar vriendin mevrouw de Présence bezocht, was Caatje zeer enthousiast:

Deze tuin is heerlijk en volgens mijn inzien de liefste in de environs van Parijs. Nimmer heb ik zoveel sering bij elkander gezien, heele, en zeer lieve zitplaatsjes waren in deze tuin. Wij brachten een paar uur hierin door. Men betaalt 1 franc per persoon met zeer veel genoeg.²⁸⁰

Het *Jardin de Luxembourg* haar denken aan de tuinen van paleis Charlottenburg in Berlijn. Caatje bezocht het *Jardin des Plantes* meerdere malen om te wandelen en de planten en dieren te zien maar ook om haar echtgenoot te bezoeken die daar zijn werkplek had. Tijdens

²⁷⁸ Ibid, 217-219.

²⁷⁹ Ibid, 220.

²⁸⁰ Ibid, 235-236.

haar eerste bezoek merkte zij op dat de collectie in tien jaar enorm was toegenomen. Omdat het erg regenachtig was bewaarde Caatje het bekijken van de beesten voor haar tweede en derde bezoek wat haar ‘zeer goed amuseerde.’²⁸¹

Een andere plek die Caatje meerdere malen bezocht was het *Bois de Boulogne*. Dit was een populaire locatie voor rijtoertjes. Door de continue drukte reden de vele rijtuigen via de *Champs Élysées* stapvoets naar het *Bois de Boulogne*:

We lieten ons na de Champs Elisée brengen, daar zeer veel mensen waren. Het was onbegrijpelijk vol in le Bois de Boulogne. Dit deed mij een ogenblik denken aan de Prater te Wenen.²⁸²

Afb. 20. *Horrible Assasinat de S.A.R.M.gr Le Duc de Berry*. Datering: onbekend. Maker: Louis-François Charon. Bron: Gallica, Bibliothèque Nationale de France. Collection de Vinck RESERVE QB-370 (&&)-FT4.

Op 13 februari 1820 werd Parijs opgeschrikt door een schokkende gebeurtenis waar Caatje erg van onder de indruk was. De hertog van Berry, de neef en troonopvolger van de Franse koning, werd neergeschoten terwijl hij samen met zijn vrouw de opera verliet. Hij overleed de volgende ochtend aan zijn verwondingen. Caatje die haar dagelijkse belevenissen gemiddeld

²⁸¹ Ibid, 231.

²⁸² Ibid, 222.

in zes tot zeven regels beschreef, schreef op 14 februari maar liefst vierentwintig regels waarin zij uitgebreid de omstandigheden rondom de politieke moord op de hertog verhaalde. Zij beschreef de stemming in Parijs als neerslachtig.

Daar het juist de eerste dag van het carnaval was, gaf het een verbazende sensatie in geheel Parijs. Alles werd afgezegd, geen masque mogt er meer op straat tevoorschijn komen. De schouwburgen alle gesloten en men hoorde van niets anders dan van dit afreus geval; overal was neerslagtigheid. Wij reden om twaalf uren na de heer en mevrouw Meybaum. Ik ging nog een boodschap bij mijn juwelier doen, dog alle mensen waren zo getroffen over het gebeurde en de entrave die dit gaf in de amusements, dat men er geen denkbeeld van kan maken. Om 3 uren gingen wij een wandeling in de Tuileries doen, daar zeer veel mensen waren, dog alle zeer droevig er uitzagen.²⁸³

Samen met haar echtgenoot bezocht Caatje op 19 februari het *Louvre* waar de hertog de Berry opgebaard lag voor een publiek afscheid. Ook deze gebeurtenis maakte veel indruk op Caatje. Zij beschreef zeer gedetailleerd de drukte in het *Louvre* en haar angst om verpletterd te worden door de menigte:

Eindelijk werd de menigte zo groot dat men 4 gens d'armes niet wilde respecteren en het gemeen doordrong. Dit was van gevolg dat het gedrang zo erg wierd, dat men bijna niet meer op de beene kon blijven staan en de vrees verpletterd te worden mij bekreep, dat ik veel berouw had van mij in de menigte te hebben gegeven.²⁸⁴

Ook de inrichting van de rouwzaal die was versierd met zwarte, witte en paarse decoraties met gouden kronen en lelies werd uitgebreid door Caatje beschreven. In totaal schreef ze die dag negenentwintig regels in haar reisdagboek. Ze eindigde met de volgende regels:

Het was half een toen ik t'huis kwam, dus hadden wij drie uren doorgebracht. Ik was geheel van mijn stuk en nam wat eau de carme toen ik bij mij zelve was.²⁸⁵

De twee dagen die hierop volgden schreef Caatje niet in haar reisdagboek. Vermoedelijk waren de drukte en de spanning haar te veel geworden.

Ruim twee maanden later bezocht Caatje het *Louvre* opnieuw. Ditmaal om de kunstcollectie te bekijken. Hoewel zij het interieur en de bouwstijl van het Louvre erg

²⁸³ Ibid, 224.

²⁸⁴ Ibid, 226.

²⁸⁵ Ibid, 226; Eau des Carmes: een geneeskrachtige likeur op basis van kruiden. Dit preparaat wat dateert uit de zeventiende eeuw werd als geneesmiddel voor uiteenlopende lichamelijke klachten gebruikt.

bewonderde ging haar voorkeur qua kunst uit naar de schilderijen die ze in het *Palais du Luxembourg* gezien had:

Den 25 april. Om 10 uren ging ik mevrouw de Présencé afhaalen. Wij reede na de Louvre. Het emplacement is heerlijk. Nimmer heb ik een gebouw gezien als de Louvre; meest in marmer met gecouleurde pilaaren die het ondersteunen, en overal komt het licht van boven, dat een heerlijk effect doet. Er waren verschijde ledige plaatsen en ik miste ook veele groote stukken die er voor deze gehangen hadden. De meeste waren nu bijbelsche historis en de zéehavens door Vernet, dog ik heb in de Luxembourg beter stukke gezien en ook waren aldaar meer kunstbeschouwers en ook teekenaars.²⁸⁶

Een ander gebouw waarover Caatje haar bewondering uitsprak was het *Panthéon*. Ondanks de zwakke fundamenteën en de staat waarin het *Panthéon* verkeerde vond Caatje het ‘een der schoonste gebouwen van Europa.’²⁸⁷ Ze vergeleek het met het *Panthéon* in Rome. Ook de begraafplaats *Père Lachaise* kon op lovende woorden rekenen. Caatje wijdde maar liefst zesentwintig regels aan de beschrijving van haar bezoek aan de begraafplaats waarbij ze schreef over de bijzondere monumenten, de prachtige natuur en haar reflecties op leven en dood. Tijdens haar bezoek aan de begraafplaats was zij getuige van een begrafenis:

Regt aandoenlijk was dit oogenblik. Wat is de mensch als hij daar even gelijk de dieren onder de aarde legt, niets dan stof, daar hij tot stof moet wederkeren. Wij vertoefden daar een uur of drie, want ik de inrigting zeer prijzenswaardig vond en geschikt om de levendigen ook dikmaals aan hun dood te late denken.²⁸⁸

De avonden brachten Caatje en haar echtgenoot door met theater of operabezoek, etentjes bij hun vaste restaurant *Grignon* of in gezelschap van Nederlandse of Franse kennissen. Vooral het theater en de opera waren een populaire tijdsbesteding van het echtpaar Temmick-Cau. Tijdens hun verblijf in Parijs bezochten zij maar liefst vijftien keer het theater. Over de theaterbezoeken was Caatje meestal erg uitgesproken. De waardering van voorstellingen liep uiteen van ‘zeer te onvreden’ tot ‘Nimmer heb ik een heerlijker tragedie zien spelen.’²⁸⁹

Een enkele keer ondernamen zij uitstapjes buiten Parijs. Zij bezochten *Versailles*, *St. Denis*, *St. Cloud* en *Sannois*. Tijdens Caatjes bezoek aan *Versailles* werd het paleis

²⁸⁶ Ibid, 235; Tijdens het bewind van Napoleon werden onder andere in Nederland en Frankrijk waardevolle kunstcollecties van de adel, de koninklijke familie en de katholieke kerk in beslag genomen. Deze collecties werden ondergebracht in het *Louvre*, de Nationale Bibliotheek en het *Jardin des Plantes*. Na de val van Napoleon in 1815 eisten de voormalige eigenaren hun bezittingen terug. Het gevolg was dat de collectie van het Louvre afnam en er meerdere lege plekken ontstonden op de plaats waar deze werken gehangen hadden.

²⁸⁷ Ibid, 232.

²⁸⁸ Ibid, 234.

²⁸⁹ Ibid, 220-228.

gerenoveerd. Ondanks alle werkzaamheden was ze positief over de inrichting van het paleis, en het uitzicht op het park. Het eerste bezoek van Caatje aan *St. Denis*, de begraafplaats van de koninklijke familie, stond in het teken van de hertog van Berry die na de periode in het *Louvre* aansluitend in de kapel van *St. Denis* opgebaard lag. De kerk was op dat moment gesloten wegens werkzaamheden. Bijna twee weken later bij een tweede bezoek kon Caatje de kerk van *St. Denis* wel bezoeken. In de rijkversierde kerk zag zij nogmaals het lijk van de hertog van Berry. Caatje was wederom onder de indruk van pracht en praal van de rouwversierselen en de geraamde kosten; ‘6 maal honderd duizend franc.’²⁹⁰

Het hoogtepunt van het bezoek aan het kasteel van *St. Cloud*, het buitenverblijf van de familie Orléans en later van Napoleon, was de mooie natuur. Over het kasteel zelf schreef zij niets:

Overschoon was dat gezigt daar alle de boomen in volle bloezem stonden. Wij zaten daar op een bank en bleven daar eenige tijd, in bewondering van alle het heerlijke in de natuur die haar eerste schoonheid was, bezigtigen.²⁹¹

In *Sannois* bezocht Caatje samen met haar echtgenoot en de heer Luden het kasteel waar Temminck en Luden in 1814 als legervrijwilligers in het leger van Napoleon gestationeerd waren. Caatje beschreef *Sannois* als ‘een klijn aakelig dorp, waar bijna niets te bekomen is’ Desondanks was ze zeer tevreden over de dag die ze daar doorbrachten dankzij de prachtige natuur en het goede diner.²⁹²

Na veertien weken komt er op 1 mei 1820 een einde aan Caatjes verblijf in Parijs. De dag ervoor deed ze nog éénmaal een rijtoertje naar het *Bois de Boulogne* en samen met haar echtgenoot legde zij afscheidsvisites af. Op de dag van vertrek ging Caatje om twaalf uur nog even wandelen in de *Tuileries* waar de jonge weduwe, de hertogin van Berry op het terras aan het ontbijten was. Om zes uur arriveerden de postpaarden en verlieten Caatje en haar echtgenoot Parijs.

Ook de reis terug naar Nederland werd door Caatje uitgebreid beschreven. Zo beschreef ze een overnachting op harde stromatrassen, de bezoeken aan vakgenoten van Temminck in Gent en Brussel, een angstig moment met een stomdronken postiljon, de barre weersomstandigheden en de slechte wegen bij aankomst in Nederland als gevolg van

²⁹⁰ Ibid, 229.

²⁹¹ Ibid, 234

²⁹² Ibid, 235

overstromingen. Op 6 mei 1820 arriveerden Caatje en Coenraad s 'avonds om negen uur in Utrecht.²⁹³ Hier eindigde Caatjes reisverslag. Haar laatste zinnen waren:

Het weder was zeer koud zo dat wij terstond vuur lieten aan leggen en ons soupé bestelden. Ik was zeer gefatigee en begaf mij spoedig naar bed. Den 7 mey. Het had de geheele nacht gereegend en was zeer tristig in Utrecht. Wij reeden om 3 uren per post naar Amsterdam.²⁹⁴

De toeristische blik van Caatje

Dionysia Catharina Temminck -Cau was het gewend om langere tijd in het buitenland te verblijven in verband met de werkzaamheden van haar echtgenoot. Haar verblijf in Parijs was geen vrijetijdsbesteding in een onalledaagse omgeving maar een voortzetting van haar dagelijkse bestaan binnen bekende sociale kringen. Waarschijnlijk verschilde haar leven in de Franse hoofdstad niet heel erg met haar leven in Amsterdam. In haar tijdelijke woonplaats onderbrak Caatje haar dagelijkse routine voor bijvoorbeeld een bezoek aan *Versailles* of het *Louvre*. Het contrast tussen het dagelijkse en het bijzondere was dus wel degelijk aanwezig. Uit het reisverslag Caatje komt duidelijk naar voren dat zij beïnvloed was door de eerdere reizen die zij maakte en de ervaringen die zij daar had opgedaan. Zo doet de drukte tijdens een rijtoer in het Bois de Boulogne haar denken aan het Prater in Wenen, een bezoek aan het *Jardin du Luxembourg* herinnerde Caatje aan de tuin van Charlottenburg in Berlijn, de bouwstijl van het Parijse *Pantheon* vergeleek zij met het *Pantheon* in Rome en het uitzicht vanaf de *Pont d'Austerlitz* bracht Caatje weer terug naar Wenen. De zaal van de grote opera in Parijs met wit met gouden balkons en een lichtblauw interieur deed Caatje denken aan de grote opera in Milaan die qua inrichting haar voorkeur had.²⁹⁵ Caatje bekeek Parijs niet alleen met een toeristische blik maar ook met de blik van een ervaren reiziger. Uit het reisverslag komt niet naar voren of Caatje voor of tijdens haar reis informatiemedia heeft geraadpleegd. Zij vermeldde wel dat het gerenommeerde restaurant *Aux Rocher de Cancales* aan haar verwachtingen voldeed.²⁹⁶ Mogelijk was zij door vrienden, kennissen of andere informatiemedia geïnformeerd over de kwaliteit van het restaurant. Voor de feitelijke informatie, jaartallen, bouwstijlen en afmetingen, had zij vermoedelijk een reisgids geraadpleegd.

²⁹³ Ibid, ; Postiljon: een ruiter die op één der voorste paarden van een post(koets) zit wanneer daar meer dan twee paarden voor gespannen zijn.

²⁹⁴ Lynden de Bruïne, *In vogelvlucht door Europa*, 237.

²⁹⁵ Ibid, 222-231.

²⁹⁶ Ibid, 231.

In Parijs bracht Caatje veel tijd door met zowel Nederlandse als Franse kennissen tijdens de vele wandelingen, rijtoertjes, dagjes uit, visites en etentjes.²⁹⁷ In Caatjes geval lijkt er geen noemenswaardige afstand te bestaan tussen de Nederlandse en de Franse cultuur. Zij sprak zich in haar reisverslag niet uit over de verschillen tussen de Nederlandse en de Franse cultuur en trok geen conclusies over de Franse bevolking of cultuur op basis van ontmoetingen en ervaringen tijdens haar verblijf in Parijs. Wellicht heeft dit te maken met het gegeven dat Caatje tijdens de Franse tijd in Nederland opgroeide en vertrouwd was met de Franse gewoonten in combinatie met haar aanpassingsvermogen als reiziger.

3.2.2 Parijs 1823, door de ogen van Johannes Andreas Boymans

Johannes Andreas Boymans reisde in april 1823 via Mons, Bossu, Valenciennes, Rijsel, Gambray en St. Quentin per rijtuig naar Parijs. Omdat het reisverslag geen datumaanduiding heeft is het niet duidelijk hoe lang deze reis geduurd heeft. Net als Caatje besteedde Johannes veel aandacht aan het beschrijven van zijn reis en de ontmoetingen die hij onderweg had. Eenmaal bij de Franse grens raakte Johannes verwikkeld in een discussie met corrupte Franse douaniers over het bedrag wat er aan tol betaald moest worden voor de koets. Vervolgens had hij over elke plaats die hij onderweg aandeed wel een historische wetenswaardigheid te melden. Zo beschreef hij niet alleen zijn bezoek aan een oud kasteel in de grensplaats Bossu maar ging uitgebreid in op de ontstaansgeschiedenis van dit kasteel wat stamt uit 1559. Ook beschreef hij vrij gedetailleerd een gesprek wat tijdens het middagmaal in Bossu plaatsvond. Het onderwerp van gesprek was de oorlogsdreiging tussen Frankrijk en Spanje. Naar aanleiding van dit gesprek vergeleek Johannes het politieke klimaat van Frankrijk met het politieke klimaat in Nederland en prees zichzelf gelukkig met zoveel vrijheid.²⁹⁸

In Valenciennes raakte Johannes in gesprek met dhr. Despinoy die hem vertelde over de zware periode van de Engelse bezetting in Frankrijk na de nederlaag van Napoleon in 1815. Johannes toonde empathie omdat hij zelf ten tijde van de Bataafse Republiek (1795-1806) had meegemaakt wat het betekende om als volk overheerst te worden.²⁹⁹ In het dorp Anzin, nabij Rijsel was Johannes getuige van een mijnramp die het hele dorp ontwrichtte.

²⁹⁷ Visites ontvangen en afleggen was aan strenge regels gebonden. Deze regels, die vastgelegd waren in etiquetteboeken, waren een bevestiging dat men bij een bepaalde sociale groep hoorde. Dames hadden, naar Frans voorbeeld, vaak een vaste ontvangstdag.

²⁹⁸ Boymans, *Bijzonderheden op eene reize*, 3-8.

²⁹⁹ Ibid, 10-17.

Hij was hier erg van onder de indruk. Bij de ramp vielen meer dan twintig doden voornamelijk minderjarigen.³⁰⁰ Johannes schreef:

Schrikkelijk was zulk een ramptoneel, en maakte een diepe indruk op de mensen aldaar tegenwoordig. Des avonds bij mijn vertrek lagen er reeds zeventien lijken onder dekens in de schuur.³⁰¹

In Gambray bezocht Johannes het gedenkteken wat opgericht is ter nagedachtenis aan de slag bij Denain in 1712 en in St. Quentin deelde hij zijn observaties over handelspotentie van deze stad door de gunstige ligging aan de Schelde.³⁰² Johannes sprak in zijn reisverslag vaak in de wij vorm als hij zijn reisbelevissen vertelde maar noch het aantal reisgenoten noch de identiteit van deze reisgenoot of reisgenoten wordt in de loop van zijn reisverslag prijsgegeven.

Ontmoetingen en oorlogen

Het reisverslag van Johannes Andreas Boymans is opgebouwd rondom de verschillende ontmoetingen die hij had tijdens zijn verblijf in Parijs. Uit deze ontmoetingen komen verhalen en anekdotes voort, voornamelijk over politieke en militaire gebeurtenissen uit de recente of minder recente geschiedenis. Johannes schreef ook over maatschappelijke kwesties die hem opvielen in Parijs zoals de opvallende aanwezigheid van de politie in het openbare leven. Johannes werd bij één van de publieke bals in Parijs geconfronteerd met de altijd aanwezige politiemacht:

Overall vond ik een troep gendarmes in de zaal, hetwelk een somber, akelig tooneel gaf, doch de Franschen schijnen hier eenigzins aan gewoon te zijn.³⁰³

Het openbare politieoptreden miste zijn uitwerking niet onder de Parijzenaren. Hoewel Johannes geen voorstander was van het schrikbewind had hij wel respect voor de Franse politie:

³⁰⁰ Ibid, 18-22.

³⁰¹ Ibid, 21.

³⁰² Ibid, 24-26.

³⁰³ Ibid, 34.

Terughoudendheid, vrees om zich in het minste uit te laten, zag ik overal onder de burgers en onder militairen; overal heerschte eene doodelijke stilte, en men moet de politie in Frankrijk de eer geven dat hare aanstrenging alomme krachtadige werking voortbrengt.³⁰⁴

Johannes vergeleek de Franse overheid met de Nederlandse en kwam tot de conclusie dat Nederlanders dankbaar moesten zijn voor de ‘toegevendheid en welwillendheid, waarmede ons Neerlands gouvernement te werk gaat.’³⁰⁵

Een ander opmerkelijk verschijnsel in de Franse samenleving waar Johannes bij stilstond in zijn reisverslag was het vervagen van de verschillen tussen de sociale klassen. Tijdens een ontmoeting met de bevriende graaf de P. kwam dit onderwerp ter sprake. Graaf de P. beklagde zich dat het Franse personeel niet langer onderdanig was omdat de revolutionaire geest hun hoofd op hol had gebracht waardoor de lagere klassen hun plaats niet meer kenden. Afgaande op de volgende opmerking van Johannes leek hij dezelfde mening toegedaan:

De verheffing van de burger-klasse boven haren staat is in Parijs regt te huis, en deze zucht heeft zich alomme door Europa sedert 1789 min of meer verspreid; niet alleen kent men de bazen onder de werklieden niet meer, wanneer deze *toilette* gemaakt hebben, maar de knechts, wanneer zij maar een goed daggeld verdienen, volgen dit voorbeeld.³⁰⁶

Een van de plekken die niet als decor voor een van Johannes’ ontmoetingen diende en waar hij wel een uitgebreide beschrijving van gaf was de begraafplaats *Père Lachaise*:

Het bestaat uit eenen met muren omgeven hof, bijna 80 morgen groot, op de Engelsche wijze met slingerlanen, aangename dreven en bloemstukken voorzien, waarin de dooden rusten. Gedenkzuilen, min of meer prachtig, zijn overal opgericht. Dan ziet men de grafnaald van een beroemd krijgsman, dan wederom die van een groot dichter of geleerde.³⁰⁷

Johannes was duidelijk gecharmeerd van de inrichting en de grafmonumenten van *Père Lachaise*. Hij greep dit bezoek aan om de oude manier van doden begraven in de kerk, zoals in de ‘Zuidelijke provincien’ van Nederland gebeurde, aan de kaak te stellen. In Frankrijk was het gebruik om de doden te begraven op begraafplaatsen buiten de stad na de omwenteling opgekomen:

³⁰⁴ Ibid, 36.

³⁰⁵ Ibid, 40.

³⁰⁶ Ibid, 41-42.

³⁰⁷ Ibid, 84.

Overal door geheel Frankrijk begraaft men de dooden op zekeren afstand van de steden op het veld. Dit gebruik is met de omwenteling opgekomen Voor dien tijd had men de walgelijke gewoonte van de dooden in de kerken te begraven. Moeijelijk ging men van het oude gebruik af, doch de bondige redenen, welke men voor deze heilzame verandering gaf, gepaard met krachtdadige ondersteuning der Regering, hebben thans dit vooroordeel geheel overwonnen. Hoe wenschelijk zoude het zijn, ook bij ons deze gewoonte te zien invoeren. Is er iets afkeeriger dan de dooden in de kerken te begraven? Het is waar, langdurig gebruik en gewoonte *maken onzin zelfs tot wijsheid*.³⁰⁸

Afb.21. *Paris daguerréotypé No 53, Le Palais Royal*. Datering: 1840. Maker: M. Ch. Philippon.
Bron: Paris et ses environs, reproduit par daguerréotype. BE_PRI_HEM287.

De eerste ontmoeting die Johannes beschreef was in het *Palais Royal* met de Gouverneur van Cette die hij in de diligence op weg naar Parijs ontmoet had. Deze ontmoeting is een uiteenzetting over de strijd die de protestanten die Frankrijk gevoerd hebben om hun geloof te mogen belijden. Onderdeel van deze uiteenzetting is een dialoog met de Gouverneur van Cette waarin hij zijn mening geeft over protestanten:

Ik heb lang met Protestanten verkeerd, zeide hij, en heb nergens braver menschen gevonden, ook genoten zij bescherming bij ieder verlichten burger, en het is te hopen dat het artikel der CONSTITUTIE dat uitdrukkelijk hunne vrijheid van denken waarborgt, stiptelijk bij het Gouvernement zal gehandhaafd worden.³⁰⁹

³⁰⁸ Ibid, 86-87.

³⁰⁹ Ibid, 28-29.

Uit de dialoog wordt niet duidelijk of Johannes dezelfde mening is toegedaan als de gouverneur.

Tijdens een wandeling in het *Jardin des Plantes* ontmoette Johannes een Spaanse vluchteling die in Parijs verbleef. Zij spraken over de Franse bezetting van Spanje (1807-1814), de politieke situatie in Spanje en de onafhankelijkheid van de Latijns-Amerikaanse gebieden. Volgens de Spanjaard was de Franse revolutie, ondanks de goede intenties, mislukt. Hij meende dat de verlichtingsidealen in Spanje niet tot bloei konden komen omdat het volk onwetend was. Johannes had veel belangstelling voor de politieke verhoudingen tussen Frankrijk en Spanje want hij schreef maar liefst twaalf pagina's over zijn ontmoeting en het gesprek wat hij had met de Spanjaard.³¹⁰ Ook uit deze dialoog werd niet duidelijk of Johannes de mening van de Spanjaard onderschreef.

Tijdens een tochtje buiten Parijs met een onbekende bestemming kwam de Spaans Franse oorlog weer ter sprake als Johannes in gesprek raakt met de Franse oud Kapitein Pedeau en oud wachtmeester Beutel die de veldtochten tussen 1808 -1814 hadden meegemaakt. Pedeau vertelde zes pagina's lang hoe de Spanjaarden niet opgewassen waren tegen de Franse legers en de glorieuze rol die hij speelde in de strijd. Het gesprek kwam uiteindelijk op de inval van de geallieerden in Parijs in 1814 en het militaire vertoon waar dit mee gepaard ging. Johannes vond het onderhoud met deze heren 'aangenaam en leerzaam.'³¹¹ Hij sprak zich niet uit over zijn eigen gedachten over deze kwestie.

Naast de lange uiteenzettingen over oorlog en politiek beschreef Johannes in zijn verslag ook een bezoek aan het huis *Bicêtre*, een krankzinnigen gesticht buiten Parijs, een avondje uit naar de 'Italiaansche Opera', wat hem zeer goed beviel en een bezoek aan de schilderijen galerij in het *Palais du Luxembourg*. Volgens Johannes waren de Fransen goede historieschilders maar blonken zij niet uit in landschappen en stillevens.³¹²

In zijn reisverslag sprong Johannes vaak van de hak op de tak. Het ene moment schreef hij over vreselijke Engelse, Franse en Spaanse reisgenoten die hij onderweg tegenkwam en de toename van de vele spiegels in Parijse etablissementen om vervolgens de hoge mate van belezenheid van de Franse lagere klasse en de zichtbare aanwezigheid van de koninklijke familie in en om het *Palais Royal* ter sprake te brengen.³¹³ Ook kaartte Johannes

³¹⁰ Ibid, 48-61.

³¹¹ Ibid, 64-74.

³¹² Ibid, 91-93.

³¹³ Ibid, 74-83.

de administratieve rompslomp aan waar hij als vreemdeling in Parijs mee te maken kreeg wat betreft de paspoort controle. Hij was niet te spreken over de kosten en de moeite die hiermee gepaard gingen.³¹⁴

Een ander bezoek waar Johannes uitgebreid verslag van deed was de Egyptische begraafplaats aan de *Boulevard des Italiens*. Hij beschreef niet alleen de afmetingen van het gebouw en de voornaamste objecten per zaal maar ook de cultuur van de oude Egyptenaren. Johannes benadrukte het belang van de Egyptische cultuur voor de ontwikkeling van de wetenschap en de rol van Napoleon hierin. Hij betreurde dat zoveel belangrijke geschiedkundige geschriften verloren zijn gegaan door omwentelingen en ‘blinde partijzucht.’³¹⁵ Maar zo schreef hij:

Thans zal de drukpers deze ongelukken voorkomen, doch wat verloren is, is onherstelbaar verloren.³¹⁶

Naar aanleiding van deze gedachte ging Johannes verder in op het belang van de boekdrukkunst voor de verspreiding van het protestantisme in de zestiende eeuw. Hij schreef:

Protestanten: gij hebt magtig op de verlichting gewerkt, en aan u hebben wij een groot gedeelte van de beschaving, die wij thans genieten, te danken. De kerkelijke omwenteling in de zestiende eeuw is in sommige opzichten nog belangrijker dan de Fransche staatsomwenteling in de achttiende, wegens de duurzame gevolgen die zij gehad heeft.³¹⁷

Johannes hoopte dat ‘de licht verspreidende drukpers’ ook de minder ontwikkelde gedeelten van de wereld zou bereiken zoals de landen in Latijns-Amerika die zich los hadden gemaakt van de Spaanse en Portugese overheersing. Met deze kritische noot richting de Spaanse en Portugese overheersers eindigde het reisverslag van Johannes Andreas Boymans vrij abrupt.³¹⁸ De terugreis werd niet beschreven.

De toeristische blik van Johannes

Johannes bekeek Parijs met een historische blik. Hij was vooral gericht op informatie over de politieke en militaire geschiedenis en de hedendaagse maatschappelijke omstandigheden als gevolg hiervan. Het zijn niet de plaatsen die hij bezocht die in het middelpunt staan maar de

³¹⁴ Ibid 45-47.

³¹⁵ Ibid, 99-115.

³¹⁶ Ibid, 115-116

³¹⁷ Ibid, 118.

³¹⁸ Ibid, 118-121.

ontmoetingen die hij had. Het reisverslag bevat dan ook weinig beschrijvingen van bezochte locaties. Bij de locaties die hij wel beschreef, zoals het *Palais du Luxembourg* en de begraafplaats *Père Lachaise* kwam duidelijk zijn Nederlandse referentiekader naar voren. Het is niet duidelijk of Johannes gebruik maakte van reisgidsen of andere informatiemedia om zijn verblijf in Parijs vorm te geven.

Als Nederlander keek hij met waardering naar de begraafplaats *Père Lachaise* vanwege de nieuwe manier van doden begraven buiten de stad en pleitte ervoor dit ook in Nederland door te voeren. In het *Palais du Luxembourg* was Johannes verwonderd zo weinig schilderijen van ‘landschappen en binnen-vertrekken’ en helemaal geen ‘zeegezichten’ aan te treffen. Ook hieruit blijkt zijn Nederlandse referentiekader. Het schilderen van zeegezichten was vooral een Nederlandse specialiteit. De Franse schilders daarentegen waren goede historieschilders.³¹⁹

Johannes benoemde in zijn reisverslag meerder malen de verschillen tussen de Nederlandse en de Franse cultuur en gaf hier ook een waardeoordeel over. Hij vergeleek de Franse overheid met de Nederlandse overheid en prees zichzelf gelukkig als Nederlander vanwege de gewapende machtshandhaving in Frankrijk en de opvallende aanwezigheid van de politiemacht in het openbare leven. Ook de Franse manier van paspoortcontrole van vreemdelingen en de administratieve rompslomp en kosten die hierbij kwamen kijken stond Johannes tegen. Er was ook een aspect van de Franse cultuur wat Johannes als positief en superieur aan de Nederlandse cultuur beoordeelde zoals de eerdergenoemde nieuwe manier van doden begraven buiten de stad.

3.2.3 Parijs 1832, door de ogen van Anna Maria Kruseman-Ross

Op vrijdag 15 november 1832 verlieten Maria, haar gezin en Helena Baden om per calèche via Straatsburg naar Parijs te reizen. De reis duurde drie dagen en nachten die zij grotendeels in de *diligence* doorbrachten. Helena en Maria kregen weinig slaap in de *diligence* met elk een kind op schoot waardoor de reis erg vermoeiend was. Tijdens deze reis stopten zij negen keer om te eten, te drinken en zich even op te frissen. Maria beschreef in haar reisverslag de weersomstandigheden, het landschap, reisgezelschap, de Franse douaniers die vriendelijker waren dan verwacht, en de dag die zij in Straatsburg doorbrachten.³²⁰ In Straatsburg bezocht Maria de ‘beroemde domkerk.’ waarvan zij erg onder de indruk was door de ‘statige bouwtrant’ en ‘de plegtige en eerbiedwekkende stilte’ In haar reisverslag schreef zij:

³¹⁹ Ibid, 93-94.

³²⁰ Krusemann-Ross, *Mijn reisverhaal en dagboek*, 33-38.

Niet ligt zal ik den indruk vergeten, welken dit trotsche gebouw met dien toren, die de wolken schijnt te boren, op mij gemaakt hebben.³²¹

Het gezelschap reisde via het heuvelachtige landschap van de Elzas waar Maria genoot van het uitzicht op ‘bergen, rotsen, valleien en bosschen.’ Ook de Champagnestreek trok Maria’s aandacht door het typische landschap en de steenachtige grond. Het gezelschap reed op de ochtend van 20 november 1832 Parijs binnen waar zij bijna drie maanden zouden verblijven.³²²

Weemoed en bewondering

Maria schreef bijna dagelijks in haar reisdagboek over haar belevenissen in Parijs en de weersomstandigheden. Zij was overweldigd door de eerste indruk van Parijs en zij vond het moeilijk om dit gevoel te verwoorden:

Ik zal niet trachte, onze gewaarwordingen mede te deelen, toen wij onze voeten op Parijschen bodem zettenden; voor ons vrouwen ten minsten was alles, wat wij dadelijk zagen en hoorden, vreemd en indrukmakend. Kruseman kon hierdoor minder verrast zijn, daar hij vroeger reeds deze wereldstad bezocht had.³²³

Hoewel zij net een zeer vermoeiende reis achter de rug had ging Maria er na haar aankomst in Parijs direct erop uit. Zij wandelde naar het *Palais Royal* en vervolgens langs de *Seine* en *Tuileries* terug naar het *Palais Royal* waar zij s ’middags aten. De eerste nacht verbleven Maria en haar gezelschap in hotel *Coquilière* wat hen door een kennis was aangeraden.

De volgende dag gingen Maria en haar echtgenoot op zoek naar een verblijf voor langere tijd en zij huurden een gemeubileerd appartement voor ‘100 franken per maand.’ De restauratie van het appartementencomplex beviel hun zo goed dat zij besloten hier hun dagelijkse maaltijden te gaan gebruiken.³²⁴ Vijf weken later verhuisden zij voor de laatste maal, binnen het complex, naar een groter appartement wat was vrijgekomen.³²⁵

Vijf dagen na hun aankomst in Parijs kregen zowel Maria, Helena als de kinderen de mazelen. Zij brachten maar liefst drie weken door in bed en werden in die periode verpleegd door ‘eene zeer geschikte ziekenverzorgster’³²⁶

³²¹ Ibid, 32.

³²² Ibid, 29-38.

³²³ Ibid, 39-40.

³²⁴ Ibid, 40-43.

³²⁵ Ibid, 72.

³²⁶ Ibid, 46-47.

Maria vulde haar dagen met wandelen, het bezoeken van liefdadigheidsinstellingen, musea en kerken. Zij wandelde vaak in de tuinen van het *Palais Royal*, de *Tuilerieën* en in *Montmartre* waar zij en haar gezin vaak de Nederlandse familie Bouwens bezochten.

's Avonds gingen Maria en haar echtgenoot vaak naar het theater waar zij zich zeer goed vermaakten. Een enkele keer waren de kinderen hierbij aanwezig. Hoewel Maria weinig schreef over haar twee kinderen waren de kinderen belangrijk voor haar. Uit de inleiding van haar reisverslag blijkt dat ze haar reisverslag schreef voor haar kinderen omdat zij nog te jong waren om zich de reis later te kunnen herinneren. Naar aanleiding van de theatervoorstelling op nieuwjaarsdag die zij met het hele gezin bezochten schreef zij:

We gingen voldaan naar huis, want wie zou zich niet in de ongeunstelde genoegens van zijn kroost verheugen.³²⁷

De avonden dat zij geen activiteiten ondernamen werden door Maria niet beschreven in haar reisverslag.

Tijdens één van haar wandelingen in Montmartre waren Maria en haar gezelschap getuige van de aankondiging van de capitulatie der citadel van Antwerpen waardoor de stemming zeer somber werd:

Het sprak van zelf dat zulks ons in geene aangename stemming bragt; bij ieder kanonschot dacht ik aan ons zo lang onderdrukte Vaderland, aan de brave verdedigers der citadel, en te midden van deze overpeinzingen zag ik mij omringd van menschen, wier broeders zoo vele mijner landgenooten ongelukkig hadden gemaakt, en tranen ontrolden mijne oogen.³²⁸

Deze gebeurtenis bleef Maria en haar echtgenoot bezighouden. Begin januari verbleef Johannes vijf dagen in *St. Omer en Aire* om de Hollandse krijgsgevangenen te bezoeken. Kruseman vertelde bij terugkomst dat de toestand van de Nederlandse krijgsgevangenen hem zeer aan het hart ging. Ook Maria was heel erg begaan met het lot van de militairen:

³²⁷ Ibid, 61.

³²⁸ Ibid, 48; Tijdens de Belgische Opstand vond tussen 15 november en 23 december 1832 het Beleg van Antwerpen plaats. De Belgen die zich wilden afscheiden van de Nederlanden kregen hulp van het Franse leger. Het regeringsleger van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, onder leiding van generaal Chassé, moest zich overgeven nadat de Franse troepen de citadel vierentwintig uur onder vuur nam. Hierbij kwamen honderden Nederlandse soldaten om het leven. Chassé en zijn troepen werden krijgsgevangenen genomen.

Wij waren diep bewogen met het lot onzer ongelukkige krijgslieden en wenschten van harte, dat aanvankelijk alles mogt worden in het werk gesteld, om hun hetzelfde dragelijk te maken, en dat zij daarna spoedig naar het lieve Vaderland, in de armen van hunne dierbare betrekkingen mogten terugkeeren.³²⁹

Maria schreef dat ze blij was dat haar echtgenoot weer thuis was. Deze opmerking was de enige uiting van genegenheid richting haar echtgenoot in het reisverslag. Tijdens de afwezigheid van haar echtgenoot wandelde Maria veel in de directe omgeving; het *Palais Royal* en de *Tuilerieën* en rangschikte haar dagboek. Zij en Helena ondernamen in die periode geen andere uitstapjes. Het lijkt erop dat de aanwezigheid van haar echtgenoot een voorwaarde was om de directe omgeving te verlaten.³³⁰

Bij onderwerpen die Maria aan het hart gingen, zoals de nederlaag van de Nederlandse soldaten en de toestand van de Nederlandse krijgsgevangenen liet ze haar emoties de vrije loop. Ook de bezoeken aan de verschillende liefdadigheidsinstanties raakten haar. Maria bezocht het hospitaal *Salpêtrière*, een opvanghuis voor hysterische vrouwen, waar zij een rondleiding kreeg door het gebouw hierover schreef zij:

Maar bij het zien van zoo veel ellende, gevoelt men toch de waarde van gestichten, als deze, in welke de diep gevallen mensch, berouw gevoelende over zijne zonde, nog, hoezeer spade, tot ernstig nadenken kan worden gebragt en eene gelukkige overgang tot een beter leven hebben. Wij verlieten met diepen weemoed deze verblijven van menschelijke ellende en wierpen bij het uitgaan nog eenen treurigen blik op eene krankzinnige vrouw, die aan het bureau werd ingeschreven.³³¹

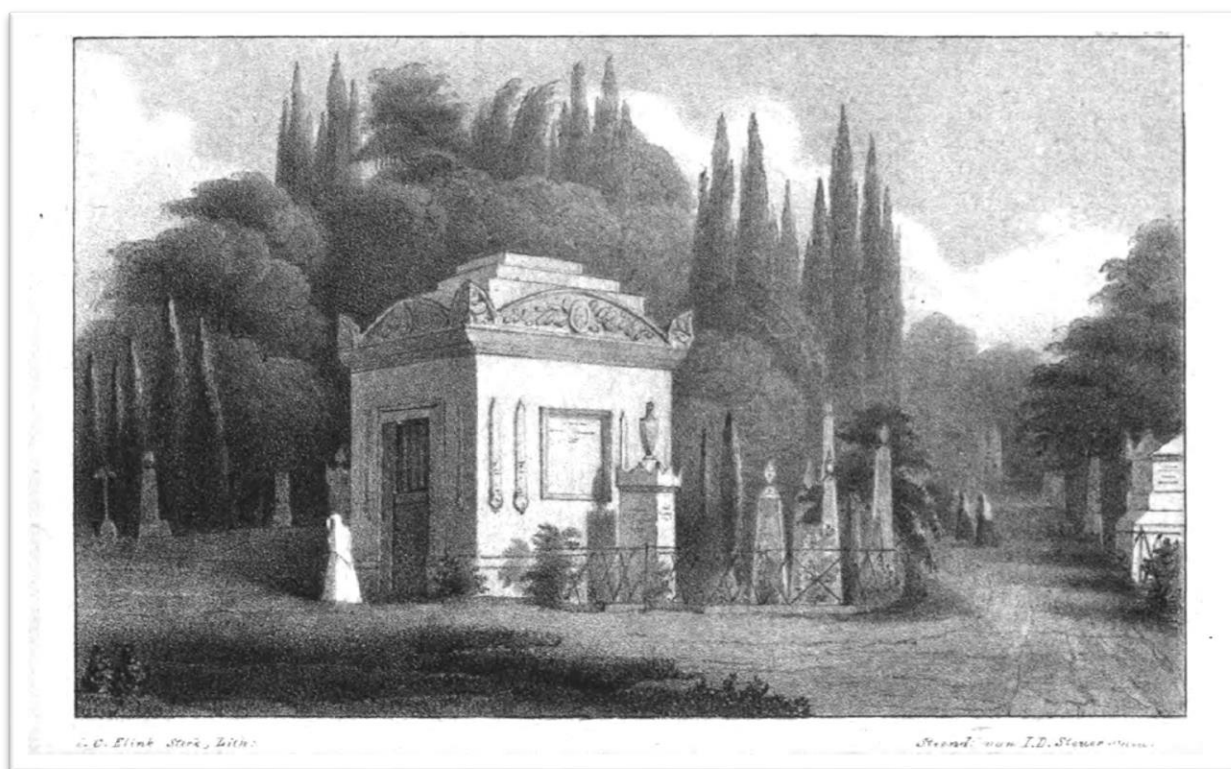
Ook het vondelingenhuis gesticht door St. Vincent De Paul en het *L'Institution Royale des jeunes aveugles* waar weeskinderen werden opgevangen werkten op Maria's gemoed.

Van alle plaatsen die Maria bezocht zoals het *Palais Royal*, *Het Louvre*, *Palais du Luxembourg*, *Jardin des Plantes*, *de Dome des Invalides*, *het Palais de Justice*, *Place Vendome*, het *Panthéon* en *Versailles* gaf ze een zeer gedetailleerde beschrijving. Ze beschreef de gebouwen inclusief de bouwstijl en afmetingen, de ontstaansgeschiedenis met jaartallen en oprichter en de gebruikte materialen. Over de liefdadigheidsinstanties vermeldde ze naast de informatie over het gebouw en de geschiedenis ook het aantal bewoners en de dagelijkse gang van zaken zoals het aantal maaltijden en lakens wat gebruikt werd.

³²⁹ Ibid, 81.

³³⁰ Ibid, 79.

³³¹ Ibid, 91.

Afb. 22: *Père Lachaise*. Datering: onbekend. Maker: onbekend. Bron: Maria Kruseman, *Mijn reisverhaal en dagboek* (Rotterdam: J.L.C. Jacob, 1834), III.

Vermoedelijk was Maria's bezoek aan de begraafplaats *Père Lachaise* voor haar één van de hoogtepunten van haar verblijf in Parijs. Zij genoot van het landschap en het prachtige uitzicht. Maria nam ruim de tijd om de verschillende grafmonumenten van vooraanstaande Fransen te bekijken. Na afloop van haar drie uur durende bezoek verzuchtte zij:

Hoe menigmaal zoude ik wanneer ik Parijs bewoonde, op het kerkhof van *Père La Chaise* ronddwalen en daar de treffende opschriften herlezen, die op de lijksteenen der ontslapenen uitgehouwen, den wandelaar de droefenis van naastbestaanden en vrienden verkondigen.³³²

Een andere plek die zeer veel indruk op haar maakte was de *Dôme des Invalides*:

Moeijelijk valt het, de schoonheid en rijkdom van dit gebouw naar waarde te beschrijven. De vloer is van marmer, met allerlei kleuren, welke het fraaiste mozaïk vormen, ingelegd. Eene kolonnade van de Dorische order, en fraaie standbeelden, versieren hetzelve op den beneden grond, terwijl men boven in het koepeldak

³³² Ibid, 123.

geschilderde vakken in fresco aantreft. De tombes van Turenne en Vauban brengen mede tot den luister bij. Onwillekeurig moesten wij zoo veel schons vaarwel zeggen.³³³

Ook haar bezoek aan het *Panthéon* bleek een onvergetelijke ervaring. Maria bekeek de graven van beroemde Franse generaals en maarschalken, de prachtige schilderijen en beelden en het uitzicht vanuit de koepel:

Vanaf hier heeft men het fraaiste gezigt op Parijs, als natuurlijk panorama. De bevallige kronkelende Seinestroom, de menigvuldige paleizen, tempels en praalgebouwen, doen, van dit verheven standpunt gezien, eene treffelijke uitwerking. Wij hadden het bijzondere voorregt, vrouw Lutetia, onomneveld te mogen aanschouwen. Ten uiterste voldaan over onze gewaarwordingen, daalden wij vijf honderd en tien trappen af en bevonden ons weder in de woelige straten der hoofdstad.³³⁴

Hoewel Maria genoot van alle pracht en praal van Parijs plaatste ze hier ook een kanttekening bij. Tijdens haar bezoek aan het *Louvre* realiseerde ze zich dat voor al die weelde een hoge prijs betaald was:

Hoe prachtig het *Louvre* ook zij, levert de beschouwing van hetzelfde niettemin treurige herinneringen op. Welke gruwelen zijn niet al binnen hetzelfde gepleegd? Kan men aan eene Catharina de Medicis, aan eenen Karel IX, aan eene Margaretha van Anjou en aan zoo vele anderen, die daarna den troon van Frankrijk beklommen, denken, zonder afgrijzen te gevoelen voor hunne, de menschheid onteerende daden?³³⁵

Ook het paleis van *Versailles* riep bij Maria gedachten op die verwezen naar de gruwelijke Franse geschiedenis:

Kan men inderdaad in *Versailles* en in de beide Trianons het oog wel opslaan, of men vervalt in belangrijke herdenkingen, nopens de vroegere bewoners dezer lusthuizen. Versailles, alwaar zoo vele groote mannen, maar ook zoo vele ontzenuwde wellustelingen vergaderden, en bijgeloof en dweeperij met ondeugden van allerlei aard hand in hand gingen!³³⁶

Toen het na een verblijf van elf weken het tijd was om Parijs te verlaten legde Maria, net als Caatje, de nodige afscheidsvisites af. Het gezelschap besloot via België terug te reizen naar Nederland. Bij het afscheid van Parijs citeerde Maria Jean- Jacques Rousseau:

³³³ Ibid, 111.

³³⁴ Ibid, 126.

³³⁵ Ibid, 88.

³³⁶ Ibid, 139

Adieu Paris! Ville célèbre, ville de bruits, de fumée et de boue!³³⁷

Waarmee zij haar wens om terug te keren naar de Franse hoofdstad uitsprak.

De terugreis via Brussel werd door Maria uitgebreid beschreven. Zij schreef over de weersomstandigheden, de overnachtingen en de bezienswaardigheden onderweg. Omdat Kruseman nog zaken had in Parijs gingen Maria, Helena en de kinderen alvast vooruit. Zij besloten s 'nachts door te reizen en de reis verliep voorspoedig. Bij aankomst in Brussel merkte Maria op dat het contrast met het Brussel van voor de omwenteling groot was. Maria beschreef een 'treurige stilte' en kon zich niet voorstellen dat deze stad vroeger 'klein Parijs' werd genoemd. Nadat Kruseman zich bij het gezelschap had gevoegd hervatten ze hun reis. Het laatste traject van de reis via Luik en Aken verliep iets minder goed door een overnachting in slechte bedden, de erbarmelijke Nederlandse wegen en het vervoer in 'eenen ellendigen bijwagen.' Maria was erg blij om weer thuis te zijn na een reis van acht maanden. Zij en haar gezelschap stonden stil bij het moment dat ze weer op Nederlandse bodem waren:

En na en paar uur rijdens, wenschten wij elkander geluk met onze aankomst op Vaderlandschen grond.³³⁸

Maria sloot haar reisverslag af met de volgende woorden:

Ik eindig hier mijn reisverhaal, en beveel hetzelfde den goedgunstigen lezer aan; vlugtig nedergeworpen waren mijne aantekeningen, men houde mij derzelve onvolledigheid ten goede.³³⁹

De toeristische blik van Maria

Maria bekeek Parijs met een enthousiaste toeristische blik van iemand die Parijs voor de eerste keer bezocht. Uit haar reisverslag wordt niet duidelijk of Maria reisgidsen of andere informatiebronnen over Parijs heeft geraadpleegd om zich te oriënteren op haar reis. Afgaande op de bijzonder gedetailleerde beschrijvingen van de locaties die Maria bezocht is het zeer waarschijnlijk dat zij één of meerdere reisgidsen heeft geraadpleegd. In Parijs maakte Maria twee keer gebruik van een gids die haar rondleidde tijdens de bezoeken aan *Père Lachaise* en het *Panthéon* Maria beschouwde *Père Lachaise* als een *must see* van Parijs en was zeer opgetogen over haar bezoek:

Welk vreemdeling heeft Parijs bezocht en niet eenige uren op het kerkhof van *Père La Chaise* doorgebracht?

³³⁷ Ibid, 144.

³³⁸ Ibid, 150.

³³⁹ Ibid, 150.

Wij voldeden alzoo in den voormiddag aan dit verlangen.³⁴⁰ De voordeelige ligging, de heuvelachtige grond en het uitgestrekte uitzicht over het schoone landschap, gevoegd bij de voortreffelijke monumenten, maken dit kerkhof eenig in zijn soort.³⁴¹

In Maria's reisverslag komt haar Nederlandse referentiekader naar voren. Onbekende dingen die zij tegenkwam, zoals een brioche, vergeleek zij met voor haar bekende Nederlandse tulband:

De zogenaamde brioches, een luchtig gebak, eenige overeenkomst met onze tulbanden hebbende, zijn daar doorgaans voortreffelijk.³⁴²

Maria benoemde in haar reisverslag meerdere verschillen tussen de Nederlandse en de Franse cultuur. In het tweede logement waar het gezelschap verbleef is Maria zeer verbaasd als de portière haar vertelt dat niet zij maar haar echtgenoot verantwoordelijk is voor de schoonmaakwerkzaamheden. Het idee van een man die huishoudelijk werk verrichte verwonderde haar ten zeerste:

Het was een vreemd gezigt, dien man deze, bij ons aan vrouwen toevertrouwde bezigheden te zien verrigten.³⁴³

Maria merkte op dat de echtgenoot van de portière snel en *à la française* te werk ging want in de hoekjes bleef nog wel eens wat liggen.

Ook de vermenging van de sociale klassen in het openbare leven van Parijs trok Maria's aandacht:

Wij begaven ons naar de Place de la bourse, en namen daar plaats in een *omnibus* voor zes fransche stuivers, per persoon, zijnde dit de bepaalde prijs, hetzij het traject groot of klein is, en reden daarmede naar de place St. Sulpice. Men treft in die *omnibussen*, juist daarom eigenaartig zoo genoemd, allerlei slag van menschen aan, die telkens iuit-en instappen, hetwelk nog al lastig is.³⁴⁴

Een ander onderwerp van verbazing was de observatie dat vrouwen in Parijs koffiehuisen konden bezoeken:

Na eenige genoegelijke uren met de bezigtiging van het Paleis te hebben doorgebracht, gingen wij in een koffijhuis, in het eigenlijk gezegde Palais Royal gelegen. Het is in den beginne eene zonderlinge gewaarwording voor eene vrouw, zulk eene plaats binnen te treden. Op den duur ga ik intusschen liever in eenen confituriërs-

³⁴⁰ Ibid, 119.

³⁴¹ Ibid, 120.

³⁴² Ibid, 132.

³⁴³ Ibid, 43.

³⁴⁴ Ibid, 74; Omnibus: een open of gesloten rijtuig getrokken door paarden wat gebruikt werd als openbaar vervoer. De omnibus was de voorloper van de paardentram.

winkel; daar is het beter koop; voor weinig geld eet men daar een smakelijk gebakje, en men treft er altijd zeer fatsoenlijke lieden aan.³⁴⁵

Uit de observaties van Maria spreekt vaak verwondering en de herkenning van verschillen tussen de Nederlandse en Franse cultuur. Hoewel deze verschillen door Maria als ‘anders’ werden ervaren zag zij ze niet als inferieur aan de Nederlandse cultuur.

Er is één moment van in Maria's reisverslag waarbij het Franse volk als inferieur wordt geportretteerd. Naar aanleiding van haar bezoek aan het oorlogsmonument op het *Place Vendôme* waar een nieuw standbeeld voor Napoleon zal worden opgericht nadat het oude in 1815 vernield werd uitte Maria haar verontwaardiging over de lichtvaardigheid en veranderlijkheid van het Franse volk; Wie had kunnen denken dat Napoleon na zijn verbanning opnieuw geëerd zou worden nadat hij eerder verguisd werd:

Hoe wuft van aard is niet het Fransche volk! Wie zoude het vóór achttien jaren, toen de verbittering jegens den ontroonden Monarch te top gestegen was, hebben durven voorspellen, dat er weder een tijd zoude geboren worden, in welken zijn beeld, nadat hij op het eiland zijner verbanning ten grave zoude zijn gedaald, met vernieuwend luister op die zelfde kolom zoude prijken, van welke het eenmaal, onder smaad en verguizing, was ter nedergeworpen!³⁴⁶

3.2.4 Parijs 1835, door de ogen van Hermann Schlegel

De reis van Hermann Schlegel begon begin april 1835 op een Franse stoomboot op de Maas. Na aankomst in Duinkerken reisde Hermann via, Calais, Boulogne, Abbéville per rijtuig naar Parijs. Net als Johannes Andreas Boymans schreef Hermann in de wij vorm maar ook hij gaf de identiteit van zijn reisgezelschap niet prijs. Hermann beschreef alle plaatsen die hij aandeed onderweg naar Parijs zeer uitgebreid. Hij sprak zich uit over het landschap, de bebouwing, de geschiedenis en bezienswaardigheden en de gebruiken van deze plaatsen. Het is onduidelijk hoeveel tijd Hermanns reis in beslag nam omdat hij geen datum aanduiding had in zijn reisverslag. Hermann beschreef Duinkerken als een ‘knappe’ stad. In Calais stond hij stil bij de historische betekenis van deze stad voor zowel Frankrijk als Engeland. Hij schreef hierover:

‘Hoe vele herinneringen verbinden zich niet met deze stad, den eeuwigen twistappel van Engeland en Frankrijk.’

³⁴⁵ Ibid, 57-58.

³⁴⁶ Ibid, 103; Op 19 juli 1833 werd er daadwerkelijk een nieuw standbeeld van Napoleon op de gedenkzuil op het *Place Vendôme* geplaatst.

Boulogne omschreef hij als 'veel fraaier dan Calais, en bijzonder levendig en zindelijk.' In Abbéville ging Hermanns aandacht uit naar 'de rijke vogelverzamelingen van de 'Heeren La Motte en Baillon'. Als natuurhistorisch onderzoeker trok dit meer zijn aandacht dan de gotische kerk. Vanaf Abbéville veranderde het landschap van 'schoone krijtgroeven' in een meer bosrijke omgeving onderbroken door 'gebergten en vruchtboomen'. Via een steeds dichter bevolkte route vanaf St. Denis arriveerde Hermann 'des morgens ten tien ure' in Parijs.³⁴⁷

Sonates en cynisme

Net als Maria Kruseman-Ross was Hermann Schlegel overweldigd door de eerste indrukken van Parijs:

De eerste aankomst in eene groote stad werkt verdoovend. Ik ben vijf uren hier, en nog draait mij het hoofd.³⁴⁸

Hermann bewonderde de paleisachtige huizen in het centrum van Parijs, maar hij merkte ook op de straten vrij smal waren. Brede wegen zoals de *Rue Royal* en de *Rue de la Paix* waren eerder uitzondering dan regel. Hermann gaf een uitgebreide sfeerimpressie van de drukte in het centrum van de Franse hoofdstad. Hij beschreef de brede voetpaden, het gekrioel van de voetgangers en de vele omnibussen met hun gekleurde lantarens.³⁴⁹ Het *Palais Royal* maakte erg veel indruk op Hermann:

Het Palais-Royal overtreft verre alles, wat men zich uit beschrijvingen daarvan kan voorstellen...De kostbaarste kunstwerken, zoo als kolossale, zilveren en gouden vaten, in verheven arbeid, enz, zijn hier met eene pracht en in eenen overvloed ten toon gesteld, welke de oogen verblinden, en eene begoocheling te weeg brengen, welke nog door de veelvuldige gaslampen en spiegelwanden verhoogd wordt, en waardoor men zich in eene betooverde wereld waant te zijn overgebracht.³⁵⁰

Hermann begon zijn beschrijvingen vaak complimenteaus om vervolgens alle tekortkomingen die hij zag uitgebreid te benoemen. Behalve de koninklijke paleizen en gebouwen vond hij Parijs eigenlijk een grauwe en lelijke stad met een duister en somber aanzien. Ook de moderne beeldhouwkunst op de brug *de la Concorde* kon zijn goedkeuring niet wegdragen. Hermann

³⁴⁷ Hermann Schlegel, *Opmerkingen over Parijs* 1-6.

³⁴⁸ Schlegel, *opmerkingen over Parijs*, 7.

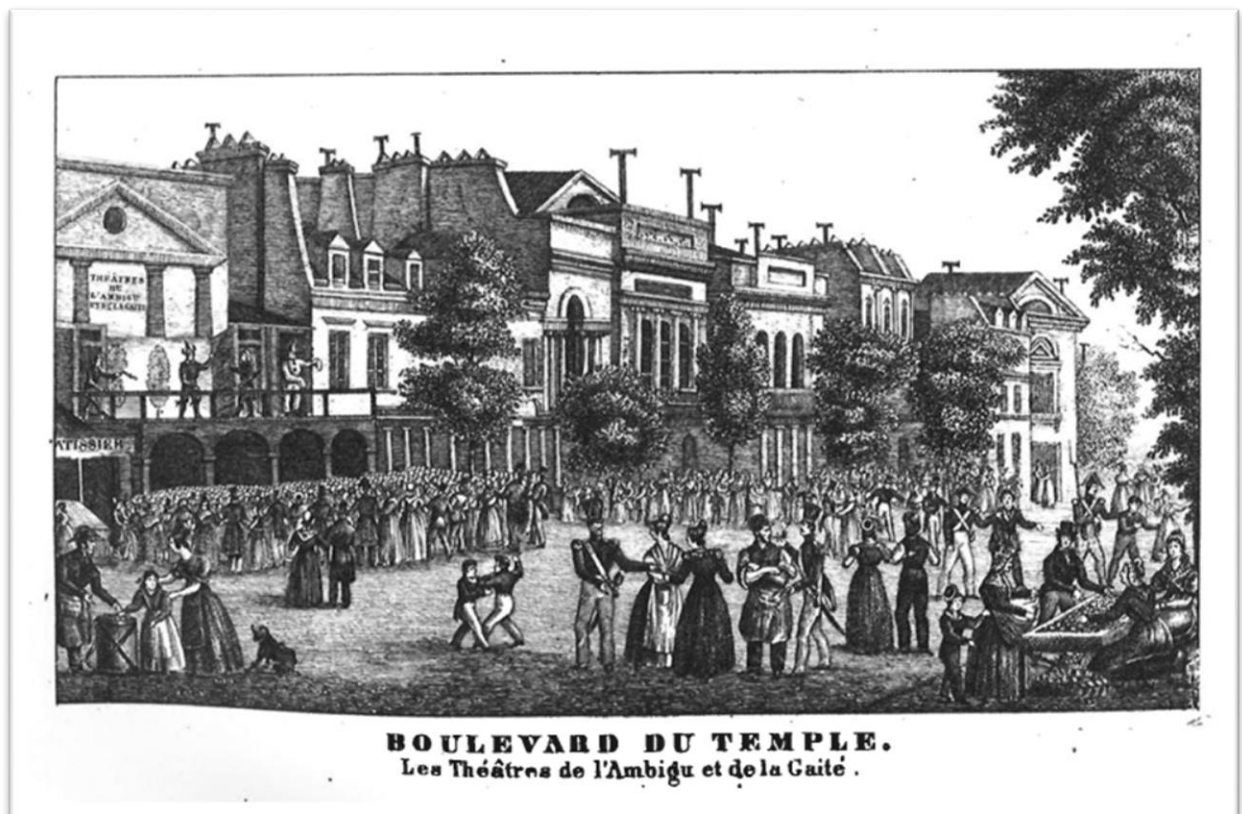
³⁴⁹ Ibid, 7

³⁵⁰ Ibid, 8-9.

was een groot bewonderaar van de klassieke oudheid en kon de Franse overdaad aan versieringen en verfraaiingen en de vermenging van bouwstijlen niet waarderen:

Behalve de *Notre Dame*, blijven toch de *Madeleine* en de Beurs te slotte de fraaiste gebouwen van Parijs: want bij dezen is men het minste van de modellen der oudheid afgeweken.³⁵¹

Hermann vergeleek Parijs met Petersburg, Potsdam en Mannheim omdat deze steden ook niet volgens een bepaald plan waren gebouwd. Hij kwam tot de conclusie dat van al deze steden Parijs het lelijkst was. Ook de omgeving buiten Parijs vond hij niet bijzonder. Er was weinig vegetatie en voornamelijk onvruchtbare kalkgrond. Hij kon zich voorstellen dat de stad niet aan ieders verwachtingen zou voldoen.³⁵²

Afb.23: *Boulevard du Temple. Les Théâtres de l'Ambigu et de la Gaité*. Datering: onbekend. Maker: onbekend. Bron: Hermann Schlegel, *Opmerkingen over Parijs* (Leiden D. du Mortier en Zoon, 1839), titelblad.

Hermann besteedde in zijn verslag veel aandacht aan het Parijse straatbeeld en beschreef de grote hoeveelheid affiches die door heel Parijs gebouwen en muren bedekten, de *fiacres* en

³⁵¹ Ibid, 16.

³⁵² Ibid, 73-74.

omnibussen die het straatbeeld bepaalden en de talloze badhuizen langs de Seine.³⁵³ De omnibus was blijkbaar een noviteit voor Hermann omdat hij dit fenomeen uitgebreid beschreef:

Deze zijn de Omnibussen, kleine, lage, langwerpige dilligences, wier eenig, inwendig ruim rondsom van banken is voorzien, en tot vijftien mensen opladen kan. De altijd geopende ingang is van achteren; daar staat ook de conducteur; een vingerwenk of een teken van den conducteur is genoeg, om den voerman te doen stil houden; men springt in den wagen; betaald *zes sous*, en men treedt weder af waar men verkiest, om zijnen weg verder voort te zetten.³⁵⁴

Net als Maria Kruseman-Ross in 1833 betaalde Hermann, twee jaar later, zes Franse stuivers voor een rit in de omnibus. Een ander vervoersmiddel waar Hermanns gebruik van maakte was de zogenaamde koekkoek; een kleine diligence waarin zes personen getrokken door één paard vervoerd konden worden.³⁵⁵

Hermann benoemde in zijn reisverslag verschillende zaken die hem opvielen in Parijs zoals het gebrek aan zondagsrust in de Franse hoofdstad. Hij vond het opmerkelijk dat zelfs de bouwwerkzaamheden doorgingen op zondag:

Alle winkels blijven des zondags open; men speelt op ieder uur van den dag biljart; wie een handwerk uitoefent, doet zulks, zoowel des zondags als door de week, opentlijk, en het Gouvernement zelf laat somtijds met het bouwen des zondags niet uitscheiden.³⁵⁶

Hij beschreef de typische Parijse café interieurs met een ‘menigte kleine marmeren tafeltjes’ spiegelwanden en fluwelen stoelen waar men voor het ontbijt een kop *café au lait* en ‘een lang stuk tarwe-brood’ gebruikte. Hermann vond het opmerkelijk dat het leven van de Fransen zich, net als bij de oude Romeinen, voornamelijk buitenshuis afspeelde. Dit gold niet alleen voor de mannen maar ook voor de vrouwen.³⁵⁷ De Parijse *Beau Monde* was volgens Hermann alleen zichtbaar voor de ingewijden, waar hij zichzelf gezien zijn formulering toe rekende. Op zondag tussen drie en vier uur waren de ‘aanzienlijksten of zogenaamde Sommiteiten’ te zien in het *Bois de Boulogne* of de *Champs Élysées*.³⁵⁸

³⁵³ Ibid, 19-20; Fiacre: een huurrijtuig voor vier personen getrokken door twee paarden.

³⁵⁴ Ibid, 21; Indicateur: een glasschijf met getallen, waarop het aantal reizigers en het aantal beschikbare plaatsen zichtbaar is.

³⁵⁵ Ibid, 75.

³⁵⁶ Ibid, 18.

³⁵⁷ Ibid, 49.

³⁵⁸ Ibid, 24; Sommiteit: een persoon van het hoogste aanzien.

Het verschijnsel koffiehuis werd door Hermann uitvoerig besproken. Hij meende dat deze toelichting nodig was omdat de Franse koffieuizen, waar men kon ontbijten maar ook kon lezen, qua functie en activiteiten zo anders waren dan de koffieuizen in andere landen. Elk koffiehuis in Parijs had een eigen karakter en een daarbij horend publiek:

Wie prachtig bediend wil zijn, begeeft zich naar Vénon op de *Boulevard*, of naar het *Café Orleans* in het *Palais royal*; die goed gezelschap verlangt en een liefhebber is van ijs, bezoekt Tortoni; die door natuur en muziek wordt aangetrokken, brengt de zomeravonden in het *Café turc* door; in het *Café de Foy* vereenigen zich de lezers: want hier heerscht immer een onzichtbare geest van rust en stilte.³⁵⁹

Verschillende bezienswaardigheden in Parijs zoals de *Place de Concorde* en het kasteel van *Fontainebleau* deden Hermann denken aan de gruwelijkheden die die daar in het recente verleden hadden plaatsgevonden.³⁶⁰ Ook Maria Kruseman-Ross stond in haar reisverslag stil bij het met bloed overgoten verleden van de Franse hoofdstad.

Hermann deelde Parijs op in verschillende ‘sferen’: het *Quartier St. Germain* waar de adel woonde, de *Marais* waar de in verval geraakte adel zich ophield en de rest van Parijs wat zich door het rusteloze straatgewoel onderscheidde van de somberte en stilte in de bovengenoemde ‘dure’ wijken waar de ouderwets geklede bedienden en magere afgeleefde paarden overblijfselen waren van de glorie tijden van de adel ten tijde van Napoleon.³⁶¹

Hermann bezocht in Parijs een aantal theatervoorstellingen. Ondanks de prachtige uitspraak van de Franse toneelspelers vond hij hun declamatie en de Franse verzen eentonig en ontbrak het de toneelspelers aan elke vorm van mimiek.³⁶² De beroemde Franse acteur François-Joseph Talma (1763-1826) die de kunst van de mimiek wel beheerste had deze volgens Hermann tijdens zijn verblijf in Engeland opgedaan. Zijn waarschuwing jegens de slechte kwaliteit van de Franse theatervoorstellingen is een terugkerend thema in zijn verslag. Hij waarschuwde de lezer vooral voor drama’s en treurspelen die volgens hem een verlies van tijd en geld waren.³⁶³ Na de voorstelling *le Barbier de Sevilla* in het *Théâtre Français* moest Hermann toegeven dat de Fransen wel talent hadden voor het opvoeren van komedies. Ondanks zijn gematigd positieve ervaringen met het Franse theater raadde hij vreemdelingen in Parijs

³⁵⁹ Ibid, 62.

³⁶⁰ Ibid, 12; Ibid, 79-81.

³⁶¹ Ibid, 32-33.

³⁶² Ibid, 23.

³⁶³ Ibid, 40.

aan de theaters te bezoeken omdat dit goede plekken waren om zowel de tijdsgeest als de Franse volksaard te leren kennen.³⁶⁴

Hermann bezocht verschillende plekken buiten Parijs waaronder *Montmorency* waar hij de kluizenaarswoning van Jean-Jaques Rousseau (1712-1778) bezichtigde, de abdij van St. Denis en het koninklijke kasteel van *Fontainebleau*. De gotische bouwstijl van de abdij van St. Denis, waar de Franse koningen begraven liggen, kon Hermanns goedkeuring wegdragen. Het grijs marmeren graf van Hendrik II deed hem denken aan de graftombe van Willem van Oranje in Delft.³⁶⁵ Hermann was niet onder de indruk van omvang en het uiterlijk de het kasteel van *Fontainebleau*. Maar de inrichting en de gedachte aan de beroemde voormalige bewoners, waaronder Napoleon, sprak wel tot zijn verbeelding.³⁶⁶

Van alle koninklijke paleizen was Hermann het meest onder de indruk van het paleis van *Versailles*. Hij genoot van het glooiende landschap en de regelmatigheid van het gebouw. Zoals eerder in het reisverslag volgde na zijn loftuigingen een kritische kanttekening; Bij het zien van de prachtige straten, fraaie façades en kunstige fonteinen dacht Hermann aan de vele miljoenen ‘die verspilld waren, om al de stralen in ‘eene Zon te vereenigen, die Frankrijk verlichtte, doch niet verwarmde.’ De beide Trianons beschreef hij als smaakvol en sierlijk maar nutteloos. Het kasteel was door verbouwingen niet toegankelijk voor publiek dus bezocht Hermann het nabijgelegen St. Germain waar hij het koninklijke slot, opgericht door Frans I, bezichtigde. Het slot wat sinds de julirevolutie van 1830 dienstdeed als militaire gevangenis deed Hermann denken aan de recente geschiedenis en de ongelukkige koninklijke bewoners. Over het drukbezochte St. Germain was Hermann zonder voorbehoud zeer positief:

Om zijne rijke renteniers en gezonde luchtstreek beroemd, heeft het dien roem, ook in de laatste jaren, weten te bewaren, dewijl het van de cholera verschoond bleef: deze omstreek behoort ongetwijfeld tot de bekoorlijkste der hoofdstad en levert, voornamelijk in het prachtige bosch, hetwelk tegen het steedje aan ligt en aan de oevers van de Seine, eene menigte schilderachtige toonelen op.³⁶⁷

In het *Bois de Fleury*, een half uur buiten Parijs, nam Hermann deel aan een botanische wandeling onder leiding van hoogleraar en botanicus Antoine Laurent de Jussieu (1748-1836). Het publiek was zeer gemengd:

³⁶⁴ Ibid, 37.

³⁶⁵ Ibid, 78.

³⁶⁶ Ibid, 81-83.

³⁶⁷ Ibid, 86.

Eenige honderden jonge lieden uit alle standen en volken, waren te zamen gekomen om den togt mee te maken, en er ontbraken zelfs noch vrouwen, noch kinderen. Hier, als overal, is de student het vrijste wezen onder de zon.³⁶⁸

Hermann was in het gezelschap van Duitsers, Russen Engelsen en Italianen met wie hij planten verzamelde om vervolgens gezamenlijk hun vondsten te bestuderen en te vergelijken. Hij genoot ontzettend van de leerzame momenten en het prettige gezelschap. Natuurhistorie had Hermanns beroepsmatige interesse. Dit was duidelijk te merken door zijn enthousiasme en positieve feedback. Dit gold ook voor zijn bezoek aan het *Jardin des Plantes* waarover Hermann lyrisch sprak:

Wie de schoone natuur te gelijk ook in al hare pracht genieten wil, begeve zich naar dit paradijs.³⁶⁹

Bij de beschrijving van het *Jardin des Plantes* ging hij zeer gedetailleerd in op de verschillende bloemen- en plantentuinen en de manier waarop de soorten vermenigvuldigd en verspreid werden. In de bloementuinen zag hij leerlingen van de bekende bloemschilder Redouté die de bloemenpracht vastlegden. Ook de verschillende diersoorten en hun behuizing werden door Hermann uitvoerig beschreven net als het museum de bibliotheek en de woningen van de ambtenaren.³⁷⁰

Hermann was een fervent muziekliefhebber. Tijdens zijn verblijf in Parijs bezocht hij vijf operavoorstellingen en een historisch concert in de Italiaanse schouwburg onder leiding van dhr. Fetis, de directeur van het Parijse conservatorium. Hermann gaf een zeer gedetailleerde beschrijving van zowel de operavoorstellingen als het concert waaruit blijkt dat hij behalve een muziekliefhebber ook een kenner was.³⁷¹ Hij genoot van de muziek maar was ook kritisch over de uitvoering van de muziekstukken.³⁷² Op Hermanns verzoek werd hij thuis ontvangen op een *Soirée musicale* bij de Italiaanse componist Luigi Cherubini (1760-1842). Hoewel Hermann niet te spreken was over het voorkomen van Cherubini genoot hij enorm van deze ervaring die hij met superlatieven omschreef:

³⁶⁸ Ibid, 68.

³⁶⁹ Ibid, 69.

³⁷⁰ Ibid, 69-71.

³⁷¹ Ibid, 24-28.

³⁷² Ibid, 24-28.

Vier der uitstekende virtuosos van het conservatorium, de Heeren Baillot en Franchomme aan het hoofd, droegen het nieuwe meesterstuk voor, dat uitmuntte door ongemeene eenvoudigheid, fraaije zang-passages, piquante wendingen, allerverrassendste uitgangen, en door meesterlijk ineen gevlochten concertando's.³⁷³

Ook de van oorsprong Poolse componist, Frédéric Chopin speelde een prachtige compositie tijdens de *Soirée musicale*. Hermanns enige punt van kritiek was dat de klank van de Parijse piano's minder goed was dan die van de Engelse piano's of de Weense vleugels.³⁷⁴

Een bezoek aan het *Louvre* is voor Hermann aanleiding om zijn kritiek op de ontwikkeling van de moderne schilderkunst ter sprake te brengen. De composities en het lichtgebruik vond hij afgrijselijk maar de vele portretten in het *Louvre* kon hij wel waarderen. Hij vergeleek de nieuwe Franse school met de Nederlandse en kwam tot de conclusie dat de nieuwe Franse school 'in waarheid van voorstelling oneindig verre beneden de nederlandsche' stond. Hij nuanceerde dit door te zeggen dat de Franse school beter was 'ten opzichte der vinding in de groepering, der sierlijkheid van ploijing, enz.'³⁷⁵ Over de schilderijtentoonstelling van de nieuwe Franse school in het *Palais du Luxembourg* was Hermann wel enthousiast. Hij sprak zijn bewondering uit voor de werken van de nog in leven zijnde schilders.³⁷⁶

Naar aanleiding van het volksfeest ter ere van de verjaardag van de Franse koning Louis Philippe op 7 mei sprak Hermann zijn bewondering uit voor het feit dat de koning zijn plek op de Franse troon wist te handhaven. Hermann verwees hiermee naar de roerige perioden en machtswisselingen die voorafgingen aan de heerschappij van Louis Philippe waarbij het ontevreden volk de aanstichter was van meerdere omwentelingen. Volgens Hermann was het volksfeest met muziek, vuurwerk en poppenspelen een goede manier om het volk te beheersen.³⁷⁷ Hermann twijfelde aan de praktische uitvoering van de revolutionaire begrippen vrijheid en gelijkheid omdat hij meende dat de gewone man zonder opvoeding niet gelijk kon zijn aan de hogere klassen.³⁷⁸

Over zijn bezoek aan de begraafplaats *Père Lachaise* was Hermann uitzonderlijk positief:

Het is eene der schoonste wandelplaatsen der hoofdstad: schoon, door zijnen bevalligen aanleg; schoon door het pittoreske der talrijke, prachtige woningen, welke liefde en smart den ontslapenen oprigten; schoon ook, dewijl

³⁷³ Ibid, 52.

³⁷⁴ Ibid, 52.

³⁷⁵ Ibid, 28-29.

³⁷⁶ Ibid, 51.

³⁷⁷ Ibid, 52.

³⁷⁸ Ibid, 55.

de mensch, onder de menigte doden wandelende, het hart verhoogd en zichzelf der godheid eene schrede nader gevoerd voelt.³⁷⁹

Hermann vond de begraafplaats een bijzonder mooie en rustgevende plek. Hij bewonderde de bijzondere graven en de gevarieerde vegetatie en liet zijn gedachten over leven en dood de vrije loop. Bij de aanblik van een rouwend gezelschap raakte Hermann dusdanig geëmotioneerd dat hij besloot de begraafplaats direct te verlaten.³⁸⁰ In zijn reisverslag werden Hermanns positieve opmerkingen over het algemeen gevolgd door een veelvoud aan negatieve punten. Deze bleven dit keer opvallend genoeg achterwege.³⁸¹ Ook over de Koninklijke bibliotheek was Hermann uitsluitend positief. Hij toonde grote belangstelling en bewondering voor de bijzondere verzameling boeken, manuscripten, handschriften medailles en munten van onder andere Lodewijk XIV, *Napoleon*, *Père Lachaise*, *Montesquieu* en *Voltaire*.³⁸²

Hermann beschreef een aantal locaties in Parijs die niet in de andere reisverslagen voorkomen waaronder het *Séance de l'Institut* waar wetenschappelijke verhandelingen voorgedragen werden en portretten, bustes en standbeelden van Franse academici werden tentoongesteld. Hermann had geen hoge dunk van de Franse wetenschappers en vond hun werk ‘nog onbegrijpelijker dan die der Duitsers.’ Hermann die van geboorte Duitser was had blijkbaar geen chauvinistische gevoelens voor de wetenschappelijke arbeid in zijn vaderland.³⁸³ Andere plekken die hij bezocht die niet in de andere reisverslagen voorkomen waren de *St Germain*, het *Bois de Fleury*, de Gobelins tapijtfabriek, *Fontainebleau* en de Koninklijke Bibliotheek.

Ondanks Hermanns kritische blik en cynische commentaren over Parijs verliet hij op 4 juni 1835 de Franse hoofdstad met tegenzin:

Ik verlaat Parijs, doch ik verlaat het ongaarne, en met een treurig hart. Dat onrustige gewoel der Franschen heeft, ondanks alle daaruit voortvloeiende gebreken, toch iets aantrekkelijks. In die eeuwige onrust is men ook immer bezig, en Parijs is het groote schouwtoneel, op hetwelk ieder ronddraait, altijd wrijft, en, als de scheppende natuur nooit stilstaat.³⁸⁴

³⁷⁹ Ibid, 59.

³⁸⁰ Ibid, 60-61.

³⁸¹ Ibid, 60-61.

³⁸² Ibid, 41-43.

³⁸³ Ibid, 22-23.

³⁸⁴ Ibid, 90.

Hermann reisde terug naar Nederland via Nancy, Straatsburg, Carlsruhe en Frankfurt. Ook hier deed hij uitgebreid verslag van. Net als op de heenreis stond hij stil bij de geschiedenis, de landschappen, historische gebouwen en andere noemenswaardige bezienswaardigheden die hij onderweg tegenkwam zoals de *Église des Cordeliers* in Nancy, de Münster kathedraal van Straatsburg en het Heidelberger slot vlakbij Frankfurt. Eenmaal op Duits grondgebied sprak Hermann meerdere keren zijn waardering uit voor het Duitse theaterpubliek, Duitse kunstenaars, en het Duitse landschap die hij in vergelijking met de Franse tegenhangers van veel betere kwaliteit vond. Begin juli kwam Hermann aan in Nederland. Uit de laatste zinnen van zijn reisverslag blijkt dat hij zijn nieuwe thuisland, Nederland, in zijn hart gesloten had. Hij eindigde zijn reisverslag met de volgende woorden:

Even als de bergbewoner met een kloppend hart zijne alpen nadert, zoo begroeteden wij ook vrolijk weder de weilanden en moerassen van Oud holland, die bij al hunne entoonigheit, toch ook hun schoon hebben, en zoo menigen vreemde lief en dierbaar geworden zijn.³⁸⁵

De toeristische blik van Hermann

De blik van Hermann was vooral een maatschappijkritische blik. Hij wilde de lezer opmerkzaam maken op het ‘hogere belang dat het geestige leven der stad aanbiedt’ zoals hij het zelf in de inleiding van zijn reisverslag formuleerde.³⁸⁶ Zijn reisverslag was uitdrukkelijk niet bedoeld als reisgids maar hij raadde reizigers wel aan om in Parijs een reisgids aan te schaffen. Het is niet duidelijk of hij zijn eigen advies ter harte nam. Het gebruik van een reisgids wordt in het reisverslag niet beschreven. Tijdens zijn bezoek aan St. Denis maakte Hermann gebruik van een gids waar hij niet tevreden over was. Hij meende dat de gids onvoldoende aandacht besteedde aan de bezienswaardigheden.³⁸⁷

Bij de beschrijving van een bezoek aan de *Académie Royale* waar hij de Duitse opera *Robin des Bois* bezocht kwam Hermanns Duitse referentiekader naar voren. Hij meende dat het tempo van de uitvoering van deze opera door een Frans orkest te vlot was voor het Duitse gehoor maar hij kon zich voorstellen dat dit andersom ook zo was. Hij had bovendien commentaar op de uitwerking van de Duitse personages en volksverhalen:

³⁸⁵ Ibid, 107.

³⁸⁶ Ibid, VI-VII

³⁸⁷ Ibid, 79.

Om de tegenovergestelde reden zal echter ook een Franschman onbevredigd eenen duitschen schouwburg verlaten, waar men hem op een fransch stuk onthaalde...Over het geheel heeft men hier van karakters als die van Agathe en Aennchen, tragische, gevoelvolle gemoedelijkheid en naïviteit, met onbedorvene dartelheid, volstrekt geen begrip.³⁸⁸

Naast zijn Duitse referentiekader had hij ook een Oostenrijks en Nederlands referentiekader. Hermann, die drie jaar in Wenen woonde en werkte, merkte op dat de Parijse vuurwerken ter gelegenheid van de verjaardag van de Franse koning, niet zo mooi waren als degenen die hij in het Weense Prater zag.³⁸⁹ Hij maakte ook een vergelijking tussen de kopjes waar de Fransen hun *café au lait* uit drinken en de Nederlandse koffiekopjes waarbij hij de Franse kopje beschreef als ‘enorm’.³⁹⁰

Hermann benoemde verschillende aspecten van het Franse volk en de Franse cultuur en gaf hier een waardeoordeel over. Hij was in zijn reisverslag aanvankelijk complimenteus over het Franse volk. Hij prees hun manier van wijn drinken en bewonderde de gratie waarmee zij door het leven gingen. Direct daarna noemde hij de Fransen een ‘klein, onaanzienlijk en leelijk slag van mensen, dat meer naar uitwendige sier en gemakkelijker van manieren, dan naar waardigheid en deftigheid streeft.’ Ook de Franse soldaten kregen ervanlangs. Het Franse leger was niet meer wat het was ten tijde van Napoleon. Volgens Hermann waren het allen ‘kleine onaanzienlijke mannetjes’ met ‘korte smerige eindjes pijp in den mond.’

Over het algemeen vond Hermann de Fransen en vooral de Parijzenaren een onrustig volkje wat zelfs in tijden van politieke onrust op zoek was naar vermaak:

De Fransen hebben echter te veel kwik in, om rustig te zijn en al ware het ook slechts vijf minuten lang, stil te zitten.³⁹¹

Later in zijn reisverslag nuanceerde Hermann het beeld wat hij eerder schetste van de Parijzenaren als rusteloos en oproerig volk. Hij bedoelde daarmee de groep die zichzelf als Republikein aanduidde bestaande uit studenten, handwerklieden en aan lagerwal geraakten. Hermann had niet veel op met de republikeinse belangen want hij merkte op dat een verstandig man zich niet met dergelijke groeperingen zou inlaten maar stilzwijgend zou toekijken.³⁹²

³⁸⁸ Ibid, 88-89; De opera *Robin des Bois* van Carl Maria von Weber was in Duitsland bekend onder de naam *Der Freischütz*. De opera werd voor het eerst opgevoerd op 18 juni 1821 in Berlijn.

³⁸⁹ Ibid, 49-50.

³⁹⁰ Ibid, 49.

³⁹¹ Ibid, 25.

³⁹² Ibid, 32.

Hermann viel in herhaling wat betreft zijn visie over de onrustige Franse volksaard. Na zijn eerdere nuancering kwam hij met een verklaring:

De Franschman is onrustig van natuur; waar rust ontbreekt kan ook geen orde heerschen, en waardigheid zal wel immer van daar verbannen zijn.³⁹³

Telkens als Hermann iets positiefs zei over de Fransen en Parijzenaren volgde er onmiddellijk iets negatiefs wat het positieve aspect tenietdeed. Hij noemde de Parijzenaren zeer hoffelijk. Direct daarna schreef hij dat de Parijzenaren onwetend en slecht opgeleid waren want zij spraken maar één taal en konden niet foutloos schrijven. Ondanks dat de Fransen over het algemeen veel lezen hadden zij geen brede interesse en lezen alleen datgene wat voor hen van belang was. Hermann weet dit aan de slechte kwaliteit van zowel het lager als het hoger onderwijs in Frankrijk.³⁹⁴ Hij was in het bijzonder negatief over de opvoeding van meisjes op kloosterscholen. Een gewoonte die in Frankrijk sinds de revolutie was opgehouden te bestaan. Hermann pleitte voor een huiselijke opvoeding:

Doch voor zulk een kloostermatig leven is de mensch niet geschapen, en vele moeders hier zijn reeds achter de waarheid gekomen, dat de eenige plaats, om een dochter op te voeden, het hart eener goede moeder is. ³⁹⁵

Behalve zijn negatieve opmerkingen over de Fransen in het algemeen had Hermann veel commentaar op de Franse vrouwen in het bijzonder. Hij vond de Franse vrouwen lelijk en onelegant. Het ontbrak hen aan het ‘rein vrouwelijk gevoelvolle’ van de Duitse vrouwen en het ‘zacht indrukmakend gelaat’ van de Engelse vrouwen. Het enige talent wat Hermann de Franse vrouwen toeschreef was hun eloquentie en hun vaardigheid om overwicht in een gesprek te hebben.³⁹⁶ De Franse operazangeressen vond hij, in tegenstelling tot hun mannelijke collega’s geen goede actrices.³⁹⁷

Over de Franse keuken was Hermann zonder voorbehoud zeer positief. Overal in Parijs was het eten lekker en betaalbaar. Zelfs in het sjeke *Palais Royal* kon men voor een goede prijs eten. Hermann beschreef het prachtige interieur met gasverlichting, bronzen wenteltrappen en

³⁹³ Ibid, 38-39.

³⁹⁴ Ibid, 33-34.

³⁹⁵ Ibid, 49.

³⁹⁶ Ibid, 65.

³⁹⁷ Ibid, 87.

glazen deuren, het verse, smakelijke eten en de schitterende menukaarten van het *Café de Paris*. Ook de goede en snelle bediening vond hij het vermelden waard.³⁹⁸

3.2.5 Parijs 1852, door de ogen van Mark Prager Lindo

Mark vertrok in juli 1852 naar Parijs. Het reisverslag vermeld geen exacte vertrekdatum. Ook hij begon zijn reisverslag met zijn vertrek uit Brussel. Anders dan de eerdere reizigers in dit onderzoek reisde Mark vanaf Brussel per trein naar Parijs.³⁹⁹ Vanaf juli 1846 kon deze route, langs vijftien haltes, in een dag afgelegd worden met een snelheid van 29,5 km/u. De reisduur was 12 uur en 30 minuten. Tot 1853 reden er twee treinen per dag.⁴⁰⁰ Mark betaalde voor zijn reis ‘vijfendertig francs en eenige centimes’

In zijn reisverslag beschreef hij de gesprekken die hij onderweg had met verschillende medereizigers, de interactie met de Franse douaniers, het veranderende landschap en de snelheid van de trein. De trein vertrok om half negen ‘s ochtends uit Brussel. Op het treinstation was het een gekrioel van passagiers en familieleden die hen kwamen uitzwaaien. Mark beschreef de coupé waarin hij reisde als het ‘hedendaagsche Babel’ want van de zes reizigers waren er twee Nederlanders, een Engelsman, een Duitser, een Braziliaan en een Griekse Jood. Het is niet duidelijk of hij zichzelf als Nederlander of Engelsman omschreef. De voertaal in de coupé was Frans wat niet iedereen even goed beheerste. Mark stoorde zich aan zijn Duitse medepassagier, een luidruchtige dertiger met een bierbuik die het hoogste woord had.⁴⁰¹ De eerste blikken op het Franse landschap maakten weinig indruk op hem:

Hier en daar een huis, een dorpje; men vliegt er voorbij en is dankbaar, dat men er niet behoeft te toeven, want alles ziet er haveloos en behoeftig uit.⁴⁰²

Aan de Franse grens, in Valenciennes, werden de paspoorten van de treinpassagiers gecontroleerd door de Franse douane. Het was een aangename verrassing voor Mark dat hier geen kosten aan verbonden waren. De controle die twintig minuten duurde gaf de passagiers gelegenheid om op het station te ontbijten.

³⁹⁸ Ibid, 34-35.

³⁹⁹ Lindo, *Losse schetsen*, 1.

⁴⁰⁰ “De Verbinding Brussel-Parijs,” GetContent, geraadpleegd op 23 juni, 2022, https://nmbasp.adlibhosting.com/Content/GetContent?command=getcontent&server=museum_pdf&value=Historische%20fiches%5CBrussel%20-%20Parijs_NL_V01.pdf.

⁴⁰¹ Lindo, *Losse schetsen*, 1-7.

⁴⁰² Ibid, 7.

Na Valenciennes werd het landschap schilderachtiger en naarmate de trein Parijs naderde nam de drukte op het spoor toe. Eenmaal aangekomen in Parijs volgde er nog een controle, ditmaal door de Parijse douane. Als de douanier de vijfenzeventig sigaren aantreft in Marks bagage, die hij verzuimd had aan te geven, wordt hij gesommeerd om twaalf francs te betalen. Mark weigerde uit principe dit bedrag te betalen waarop de douanier de sigaren in beslag nam en hem vervolgens een handvol teruggaf:

Daar ik difficulter om mijne eigene sigaren tegen deze prijs te koopen, ben ik zo vrij ze te laten liggen, waarop men mij, met de meeste beleefdheid, ongeveer een handvol terug geeft, en de overigen ten voordeele van de Fransche Republiek confiskeert.⁴⁰³

Op het station stapte Mark in een *vigilante* en vertrok naar *Hôtel des Étrangers*.⁴⁰⁴

Schetsen en overpeinzingen

Mark wilde met zijn reisverslag een algemene indruk van Parijs geven zonder langdradig te worden:

Ik zou u zoo gaarne, eer ik hier en daar in bijzonderheden treed, een algemeen denkbeeld van Parijs geven, zonder u te noodzaken op een plattegrond te zitten staren, of zonder zelf genoodzaakt te wezen, eene ellenlange, droge beschrijving van die wereldstad te maken.⁴⁰⁵

Onderweg naar zijn hotel doorkruiste Mark de stad met de *vigilante* en beschreef zijn eerste indrukken van Parijs waaronder de *Cité* met de beroemde bloemenmarkt, en het *Quartier Latin*; een mengelmoes van ‘geleerdheid en *grisettes*.’ Tijdens de rit door de stad passeerde Mark vele beroemde locaties zoals het *Panthéon*, het *Jardin du Luxembourg*, *Pont Neuf*, de *Champs Élysées*, het *Louvre*, de *Tuileries* en het *Palais Royal*.⁴⁰⁶ Als metafoor voor Parijs gebruikte hij een spinnenweb waarbij de spin in het midden de *Cité* moest voorstellen. Mark meende dat het voor een vreemdeling makkelijk was om in het web verstrikt te raken. De metafoor van het spinnenweb bleef hij in het hele hoofdstuk getiteld ‘Een groot spinnenweb’ gebruiken.⁴⁰⁷ Hij gaf een overzicht van de belangrijkste locaties in Parijs, maar zoals hij zelf opmerkte was er te veel om op te noemen:

⁴⁰³ Ibid, 11.

⁴⁰⁴ Ibid, 12; *Vigilante*: een gesloten huurrijtuig, gewoonlijk voor vier personen.

⁴⁰⁵ Ibid, 13.

⁴⁰⁶ Ibid, 19-23; *Grisette*: een goed verzorgde jonge vrouw werkzaam in de kledingindustrie die seksuele diensten verleende om haar inkomen aan te vullen. Het woord ‘*grisette*’ verwijst oorspronkelijk naar de goedkope grijze stof waarvan de kleding van de arme vrouwen gemaakt was.

⁴⁰⁷ Ibid, 13-24.

Geloofst gij nu, dat gij alles gezien hebt, en alles weet te vinden? -Dan vergist gij u; er is nog veel meer: fonteinën, gedenkteekens, kerken, schouwburgen, kazernen, dat hier en daar en elders, het oog trekt. Maar wij worden duizelig van al dat kijken; de voornaamste punten heb ik u aangewezen, laten wij nu het net doorbreken en een oogenblikje uitrusten eer wij te zamen enkele der merkwaardigste plaatsen bezoeken.⁴⁰⁸

Onderweg stopte hij even om binnen te kijken bij de *Morgue* waar de onbekende doden die uit de Seine gevestigd waren lagen opgebaard. Als zij na drie dagen niet geïdentificeerd waren werden de lijken in stilte begraven. Mark ergerde zich aan de luidruchtige menigte die geen respect toonden voor de doden.⁴⁰⁹ Na een rit van een uur door een doolhof van smalle, vuile straten bereikte Mark het *Hôtel des Étrangers*.⁴¹⁰

Het hotel maakte geen goede indruk op Mark. De eetzaal was vies, de portière was lelijk, de knecht was nors en de waard was een onbeleefde dikke man gekleed in een koksbus. Toen Mark tijdens de avondmaaltijd in het *Palais Royal* zijn ervaringen over zijn hotel deelde met een kennis wees deze hem erop dat er twee hotels waren met bijna dezelfde naam en dat hij in het verkeerde *Hotel des Étrangers* verbleef. Mark was erg onder de indruk van het *Palais Royal* met de prachtige binnenplaats en de luxe winkels en etalages. Hij werd rondgeleid door zijn kennis die hem van alles vertelde over de geschiedenis en alle bezienswaardigheden.

De eerste nacht voor het slapen gaan was Mark zeer opgewonden over ‘al het schoone, dat men den volgende dag zien zal.’ Na een onrustige nacht in zijn hotelkamer vol ongedierte vertrok Mark de volgende dag naar het ‘goede’ *Hotel des Étrangers*.

Mark was getuige van de feestelijke intocht van de ‘Prins President’, Lodewijk Napoleon Bonaparte, die terugkeerde uit Straatsburg. De militairen stonden gebroederlijk zij aan zij met de burgers die zij enkele maanden geleden nog onderdrukten. Deze eenheid was een façade. De *Mouchards* waren altijd aanwezig onder het publiek waardoor men voorzichtig was in het openbaar zijn mening over het bestuur te uiten. Ook Mark durfde zijn bedenkingen over het regime niet uit te spreken. Hij vond het moeilijk te begrijpen dat het Franse volk het vele bloedvergieten en de schending van de burgerrechten vergeten schenen te zijn op het moment dat er een militaire parade te bewonderen was:

⁴⁰⁸ Ibid, 23.

⁴⁰⁹ Ibid, 19.

⁴¹⁰ Ibid, 13-24.

Men leeft voor het ogenblik; men geniet den zonneschijn; men verheugt zich in het schitterend gezigt der troepen, die toch gereed zijn op den eersten wenk, die blanke wapens tegen de bevolking der hoofdstad te keeren, en het geheele leven in het rond is zoo wegslepend vrolijk en aangenaam, dat het moeilijk is zich te herinneren, dat een enkele dag genoeg is, om nieuwe moordtooneelen te veroorzaken.⁴¹¹

De uitspraak '*Quand on n'a pas ce qu'on aime, il faut aimer ce qu'on a*' was volgens Mark zeer toepasselijk voor de Parijzenaren.⁴¹²

Mark bezocht samen met een vriend de opera *l'Enfant Prodigue*. Hij beschreef in achttien pagina's zeer gedetailleerd alle vier bedrijven van de opera. Het contrast tussen het enthousiaste Franse publiek en Mark was groot. Hij was gechoqueerd door hetgeen hij gezien had:

Gij en ik echter, wij stijve vertegenwoordigers van het Noorden, hebben niet "Bravo!" geroepen; wij nemen onze hoeden en gaan langzaam onder het gewoel huiswaarts... Wij zijn teleurgesteld door de muziek, die schraal en weinig boeiend is... wij zijn verontwaardigd door het profane; wij walgen van de onzedelijkheid der geheele vertoning; wij schrikken voor het verleidelijke van al wat wij gezien hebben... wij hebben medelijden met het publiek, hetwelk sedert twee jaren -zóó iets bespottelijks bestendig naloopt en toejuicht, en wij huiveren voor het denkbeeld dat langzamerhand het vergif zich verpreidt, en dat de tijd niet meer ver verwijderd mag zijn, waarop men ook dergelijke voorstellingen in Nederland zal dulden, zoo niet toejuichen.⁴¹³ 75-76.

Mark bezocht in Parijs ook de opera *Le juif errant* die hij mogelijk nog walgelijker vond dan *l'enfant Prodigue*. Voor hem stonden operavoorstellingen gelijk aan een 'onzedelijke vertooning'.⁴¹⁴

Na een week in de drukte van Parijs vertoeft te hebben verlangde Mark naar rust en de 'levendige frissche natuur' buiten de stad en vertrok alleen naar *Père Lachaise*. De reis, van vijfenveertig minuten, door de drukke, smalle en vuile straten viel hem zwaar. Naarmate Mark dichterbij de begraafplaats kwam zag hij meerdere winkels die doodskisten, grafstenen, rouwkleden en bloemenkransen in alle soorten en maten aanboden.⁴¹⁵ Op de begraafplaats genoot Mark van het uitzicht over Parijs en kon zich voorstellen dat dit een gewilde plek was voor Parijzenaren om begraven te worden. Hij koos ervoor om een sfeerimpressie van *Père Lachaise* te geven omdat de begraafplaats 'reeds honderdmaal door bekwaamere pennen' was beschreven. Tussen de vele graven van Franse beroemdheden en militairen genoot Mark

⁴¹¹ Ibid, 52-54; Mouchards: politieinformanten.

⁴¹² Vertaling: Als je niet hebt waar je van houdt, moet je houden van wat je hebt.

⁴¹³ Ibid, 75-76.

⁴¹⁴ Ibid, 77.

⁴¹⁵ Ibid, 80.

vooral van de bomen, de bloemen en de fontein die zeer verfrissend waren. Hij vond de ‘doodenstad’ totaal niet somber of treurig. De aanblik van de pracht en grootsheid van sommige van de graven enerzijds versus de eenvoudige graven anderzijds zag Mark als een afspiegeling van de maatschappij waarin de kloof tussen armen rijk ook groot was:

Geloof echter niet, dat zelfs de dood in Frankrijk, die hooggeroemde, maar nergens gevondene gelijkheid herstelt, waarmee men dáár zoo gaarne in woorden dweept. Zelfs het kerkhof is aristokratisch; het magtige goud opent den grond voor den rijken *parvenu*, die zich eene plaats koopt te midden van helden, maar de ongelukkige arme wordt naar de fosse communne, aan den voet van den heuvel verwezen.⁴¹⁶

Al met al vond Mark *Père Lachaise* een unieke en indrukwekkende plek.⁴¹⁷

In gezelschap van een medicus en een medicijnenstudent bezocht Mark een openbaar bal in het *Chateau des Fleurs* nabij de *Champs Élysées*. Vanuit het *Quartier Latin* waar zij gegeten hadden vertrok het gezelschap met een calèche. Het bal was gratis toegankelijk voor dames. De heren betaalden elke drie francs *entrée*. In een koepeltje werd muziek gemaakt door een zeer goed orkest. Mark begreep aanvankelijk niet waarom de dokter het bal een ‘treurig toneel’ had genoemd totdat hij het droevige levensverhaal vertelde van één van de danseressen die aan lagerwal geraakt was en moest werken om in haar levensonderhoud te kunnen voorzien. Mark was geraakt door de ongelukkige levensloop van de jonge vrouw.⁴¹⁸

Bij een eerste bezoek aan het *Louvre* was Mark totaal overweldigd door de hoeveelheid mooie werken die daar te zien waren. Hij had te veel gezien en te weinig genoten. Daarom keerde hij terug voor een tweede, derde en vierde bezoek zodat hij de kunstwerken gedoseerd kon bekijken. Bij zijn vierde en laatste bezoek werd hij rondgeleid door een schilder waarmee hij van gedachten wisselde over de essentie van kunst en de positie van kunstenaars. Mark was het met hem eens dat kunstenaars vaak teruggrepen op motieven uit het verleden.⁴¹⁹

⁴¹⁶ Ibid, 86-87.

⁴¹⁷ Ibid, 88.

⁴¹⁸ Ibid, 105-111.

⁴¹⁹ Ibid, 122-127.

Afb. 24: *Sceaux*. Datering: onbekend. Maker: onbekend. Bron: Mark Prager-Lindo, *Losse schetsen in en om Parijs in den zomer van 1852* (Arnhem: Thieme, 1853), 134.

Samen met de schilder maakte Mark een uitstapje naar *Sceaux*, een dorp tweeëneenhalf uur ten zuiden van Parijs. *Sceaux* was een zeer populaire bestemming en het was een drukte van belang op het treinstation Mark meende dat de Nederlandse lezer zich zou verwonderen over het feit dat op de meeste treinstations dames de kaartjes verkochten. Tijdens de reis genoot Mark van het schilderachtige landschap. De eerste indruk van *Sceaux* was negatief; de aanblik van de hoge stenen muren en huizen was erg onaantrekkelijk. Het vooruitzicht van een ritje met een *coucou* bracht Mark terug naar zijn jeugd maar de herinnering bleek vele malen mooier dan de werkelijkheid. De *coucou* uit zijn herinnering was een mooi geverfde vierkante wagen met een overkapping gemend door een voerman die leek op de godenzoon Phaeton. De *coucou* in *Sceaux* was een vierkante open kar zonder vering getrokken door een magere schimmel met een lelijke boerin op de bok. De rit bleek uiteindelijk zeer plezierig te zijn. Mark voelde zich weer een schooljongen en had de grootste lol met zijn medepassagiers.⁴²⁰

Tijdens een maaltijd in een *table d'hôte* raakte Mark in gesprek met een Engelsman die net als hij Parijs en omstreken wilde leren kennen en zij wisselden hun ervaringen uit. De Engelsman die, in tegenstelling tot Mark, *Versailles* bezocht had deelde op Marks verzoek zijn ervaringen. De reis naar *Versailles*, die drie kwartier duurde, was zeer aangenaam door de

⁴²⁰ Ibid, 128-133.

mooie natuurgezichten en schilderachtige landschappen maar de eerste indruk viel tegen. De straat die naar het paleis leidde maakte een armoedige en vervallen indruk en de bouwstijl van het paleis vond hij ‘somber en eentonig’. Hij noemde Lodewijk XIV de ‘meest despotieke en ijdel vorst die ooit over Frankrijk regeerde’ en meende dat de strijd voor vrijheid, gelijkheid en broederschap tevergeefs was geweest gezien de huidige politieke situatie van Frankrijk.⁴²¹ Ook de inrichting van het paleis kon de Engelsman niet bekoren; teveel middelmatige kunstwerken en verwijzingen naar Lodewijk XIV:

Maar overal en elk oogenblik, ziet men Lodewijk XIV; met eene lange pruik, zonder pruik, in hofcostuum, in wapeenuitrusting, in Romeinsch gewaad, in godentooi; - op het doek, op de paneelen, op het plafond, boven de deuren, tusschen de vensters-Lodewijk XIV, Lodewijk XIV, eeuwig en altijd Lodewijk XIV; - het is om gek van te worden.⁴²²

Tijdens de rondleiding in het kasteel van *Versailles* dacht de Engelsman aan alle gewelddadigheden die in daar hadden plaatsgevonden en verliet het kasteel moe en overweldigd. De rondleiding werd voortgezet in het groot en klein *Trianon*. Ook dit was veel van hetzelfde. Uitgeput van alle paden en fonteinen, standbeelden en grasperken en de eentonige stem van de gids viel de Engelsman aan het einde van de rondleiding in slaap op een marmeren bank waar hij droomde over Lodewijk XIV.⁴²³ Mark gaf geen reactie op het relaas van de Engelsman en *Versailles* kwam in het reisverslag niet meer ter sprake.

De medicus, met wie Mark eerder één van de openbare bals bezocht, nodigde hem uit voor een rondleiding in het *Hospice de la Salpêtrière* om ook een ander aspect van de Franse samenleving te laten zien. Mark vond *la Salpêtrière* een waardevol instituut en was onder de indruk van de manier waarop het georganiseerd was. Alles was schoon en netjes maar de aanblik van de psychiatrische patiënten vond hij angstaanjagend:⁴²⁴

Het was een treurige wandeling, die wij deden. Niet alleen al wat wij zagen, werkte op mijn gemoed; maar meer dan eens gevoelde ik mij volstrekt niet op mijn gemak.⁴²⁵

⁴²¹ Ibid, 158.

⁴²² Ibid, 161.

⁴²³ Ibid, 170.

⁴²⁴ Ibid, 208-220; Het Hôpital de la Salpêtrière was een voormalig salpeterfabriek die later gebruikt werd als opvoed- en opvangcentrum voor geestelijk gestoorde vrouwen en prostituees. Het ziekenhuis werd gebouwd in opdracht van Lodewijk XIV.

⁴²⁵ Ibid, 220.

In *la Salpêtrière* was de medicus duidelijk aangedaan toen hij daar een oude bekende tegenkwam. Na afloop van het bezoek begon hij Mark het tragische levensverhaal van deze vrouw en haar jongere zus te vertellen. Tijdens een wandeling in het nabijgelegen *Jardin des Plantes* maakte de medicus het verhaal af. Mark was erg aangedaan door de noodlottige wending in het leven van de twee zussen als gevolg van de meest recente omwenteling in 1848. Het einde van het verhaal van de dokter was tevens het einde van het reisverslag. De reis terug werd door Mark niet beschreven:

Toen ik zijn verhaal op mijne kamer opgeschreven had, verbeeldde ik mij dat de lezer reeds genoeg, of welligt meer dan genoeg, van mijne “schetsen” zou gezien hebben. Ik sloot dus mijn manuscript zorgvuldig in mijn reiskoffer en legde mijn pen voor goed neder.

Einde.⁴²⁶

De toeristische blik van Mark

Mark bekeek Parijs met een sociologische blik. Hij was geïnteresseerd in de samenhang tussen historische en politieke gebeurtenissen en maatschappelijke ontwikkelingen. Hoewel hij van sommige plekken zoals *Palais Royal*, het *Louvre* en *Père Lachaise*, een zeer uitgebreide omschrijving gaf stonden niet de locaties maar de gesprekken en de weergave van zijn gedachten op de voorgrond.

Mark die geen doorsnee toerist was en zelfs een hekel had aan gidsen, zowel levend als gedrukt, besloot bij de ingang van *Père Lachaise* toch gebruik te maken van een gids:

Ik bezweek voor zijne wellevendheid...tot mijn groot genoegen merkte ik op, zoodra wij op weg gingen, dat hij kreupel liep,- ik zeg tot mijn groot genoegen, niet omdat ik van bijzonder hardvochtigen aard ben, maar omdat ik begreep, dat het onmogelijk voor hem zou zijn, mij af te beulen, door op de klassieke Gids wijze, (ik spreek steeds van mensen en niet van boeken of tijdschriften), in den minst mogelijke geleerdheid te debiteren, en mij tevens, niet veel meer te laten zien, dan wat hij zelf verkoos.⁴²⁷

Ondanks zijn weerzin tegen reisgidsen verwees Mark twee keer naar een gedrukte reisgids die hij had geraadpleegd. Direct na zijn bezoek aan *Père Lachaise* bezocht Mark het *Abbattoir de Ménilmontant*. Hij was benieuwd of de werkelijkheid overeenkwam met de beschrijving van Sir Francis Head in (1793-1875) zijn werk *A Faggot of French Sticks; or Paris in 1851*. Mark vond de lovende beschrijving van Head vrij accuraat behalve zijn visie op de menslievende

⁴²⁶ Ibid, 271.

⁴²⁷ Ibid, 81.

behandeling van de dieren waarvan sommigen niet meer op hun poten konden staan nadat zij vervoerd waren in een overvolle kar.⁴²⁸

De tweede titel die hij noemde was '*Kolloff's Paris*' Mark gaf in zijn reisverslag een korte omschrijving van de gotische kerk de *Notre-Dame-de Compassion*. Voor een uitgebreide beschrijving van de kerk verwees hij naar de reisgids van Eduard Kolloff (1811-1879). Hij noemde *Kolloff's Paris* een uitstekende gids in de grote stad en zeer nauwkeurig.⁴²⁹ De informatie in de reisgidsen kwam grotendeels overeen met zijn eigen ervaringen. Vandaar dat hij deze reisgidsen positief beoordeelde. Het is onduidelijk of hij de reisgidsen voor of tijdens zijn reis raadpleegde en of hij deze als richtlijn gebruikte voor het bezoeken van andere bezienswaardigheden.

Mark, die in Engeland geboren was en sinds 1838 in Nederland woonde, had zowel een Engels als een Nederlands referentiekader. Hij vergeleek de winkels in Parijs met de winkels in Londen die veel luxere koopwaar hadden maar de manier van de waren uitstallen was in Parijs onovertroffen. Behalve de luxe winkels deden ook de drukte, de smalle vuile straten en de met affiches bedekte muren in Parijs Mark denken aan de *City* van Londen.⁴³⁰

In *Galerie d'Orléans*, gevestigd in het *Palais Royal*, zag Mark prachtige karikatuurbeeldjes van klei die hij net zo uniek vond als 'de heerlijke tekeningen van den Engelschen *Punch*.'⁴³¹ Wandelend in het *Palais Royal* merkte Mark op dat het flaneren, net als in Nederland en Engeland een geliefde tijdsbesteding van de elite was.⁴³²

Met zijn Engelse vriend besprak Mark uitgebreid de verschillen tussen Parijs en Londen op het gebied van ambiance, kunst, industrie en beleefdheidsvormen. Mark vond Parijs vrolijker en mooier dan het mistige Londen. De Engelsman had een voorkeur voor de Engelse beleefdheidsvormen en parken maar moest toegeven dat de Engelsen op het gebied van kunst ver achterbleven bij de Fransen.⁴³³ Ook de maatschappelijke verschillen werden onder de loep genomen. Mark juichte de 'public spirit' in Parijs toe. Daarmee bedoelde hij de vermenging van de verschillende klassen in het openbare leven, iets wat zich in Nederland zeer traag ontwikkelde. Mark zag de vermenging van de klassen in het openbare leven van

⁴²⁸ Ibid, 89; Abbatoir de Ménilmontant was één van de vijf slachthuizen die in 1810 door Napoleon Bonaparte waren opgericht om de ongestructureerde slachtingen in de stad tegen te gaan.

⁴²⁹ Ibid, 171-182.

⁴³⁰ Ibid, 79.

⁴³¹ Ibid, 30-31.

⁴³² Ibid, 30-32.

⁴³³ Ibid, 174.

Parijs als iets positiefs omdat de arbeiders zich konden spiegelen aan de hogere klassen wat betreft manieren en gedragingen.⁴³⁴

Mark had een duidelijk waardeoordeel over de Franse cultuur ten opzichte van de Nederlandse en De Engelse waarbij de Franse cultuur er meestal bekaaid vanaf kwam. Hij typeerde de Fransen als een oppervlakkig en kinderachtig volk wat leefde voor theatrale vertoningen:

Er is iets kinderachtigs ook in het Fransche volk, “onder hetwelk alle volwassen menschen kinderen en alle kinderen volwassen menschen schijnen te zijn...En waarlijk geen volk van Europa is welligt ongeschikt voor den eenvoudigen, burgerlijken, republikeinschen regeringsvorm, dan de Franschen, die zonder uiterlijke vertooningen van pracht en magt niet bestaan kunnen.”⁴³⁵

De Engelsman kwam vaak aan het woord in het reisverslag. Hij was zeer negatief over de Franse volksaard en liet geen gelegenheid voorbijgaan om dit ter sprake te brengen. Mark sloot zich grotendeels aan bij zijn mening. De Engelsman noemde de Fransen zedeloos en immoreel. Volgens hem was dat de reden dat het Franse volk zo materialistisch was. In Engeland en Nederland werd het materialisme, wat hij een ziekte van de beschaving noemde, gematigd door het ‘godsdienschtig en zedelijk gevoel.’⁴³⁶ De gebrekkige ontwikkeling van de huiselijkheid, de slechte behuizing en het gunstige klimaat waren volgens de Engelsman de oorzaak van de Franse neiging om veel buitenshuis te zijn. Mark had dit ook in andere delen van Frankrijk gezien.⁴³⁷ De keerzijde van het leven buitenshuis was dat kinderen in het openbaar werden grootgebracht waardoor het hun waarschijnlijk aan de nodige ouderlijke liefde en huiselijkheid ontbrak⁴³⁸ :

Zoodra het kind geboren is, wordt het (gespeend van de moederliefde), ingepakt en zoo ver mogelijk weggezonden bij eene *nourrice*, waar het blijft totdat na verloop van anderhalf jaar de teedere vader zich herinnert, dat hij een dochtertje heeft, en de moeder belooft, bij gelegenheid de *nourrice* te schrijven, om het kind naar huis te brengen.⁴³⁹

De Franse gewoonte om oudere kinderen te laten opvoeden door een kindermisje was ook een punt van kritiek. Evenals de positie van Franse vrouwen:

⁴³⁴ Ibid, 35-37.

⁴³⁵ Ibid, 53-55.

⁴³⁶ Ibid, 174.

⁴³⁷ Ibid, 33.

⁴³⁸ Ibid, 35.

⁴³⁹ Ibid, 198.

Zich tot moeder en echtgenoot te vormen blijft toch het éénige ware doel van haar leven, en de huiselijke deugden in alle opzichten te beoefenen, moest het toppunt harer eerbijding zijn...De bekoorlijkheden van het huiselijk leven, zijn in Frankrijk nooit op behoorlijken prijs getseld geweest. Men is begonnen met de vrouw in de wereld te leeren schitteren, in plaats van haar te leeren in zedige ingetogenheid te leven.⁴⁴⁰

Mark en de Engelsman raakten verward in een discussie over het eergevoel van Fransen en Mark moest toegeven dat de Fransen hierin ver achterbleven bij de Engelsen.:

De Fransman dweept met la Patrie als met een beminde, en behandelt haar even slecht als eene maitresse; de Engelsman eerbiedigt zijn mother country wezenlijk als eene moeder, en huldigt, als deugdzaam kind, hare oude gewoonten en instellingen, hoe ongerijmd ze hem ook wel tusschenbeide mogen voorkomen.⁴⁴¹ 179)

Er waren ook positieve observaties: Ondanks dat de Parijzenaren een lichtzinnig volk waren wat altijd op zoek was naar vermaak, waren zij ook een intellectueel volk. Er werd veel gelezen, zelfs door arbeiders. In de openbare gelegenheden was allerlei lectuur voorhanden. Bovendien had de gratis toegang van culturele instellingen zoals het *Louvre* en het *Jardin des Plantes* onmiskenbaar een beschavende invloed op het volk.⁴⁴²

3.2.6 Parijs 1858, door de ogen van Elise van Calcar-Schiotling

Ook Elise en haar reisgenoten legden het traject Brussel Parijs per trein af. Met de exprestrein reisden zij binnen zeven uur naar Parijs.⁴⁴³ Hoewel de reis met de trein niet alleen sneller maar ook een stuk comfortabeler was dan per rijtuig had Elise veel last van het schommelen en wiegen van de trein. Zij arriveerde moe en ‘zeeziek’ in Parijs. Hierdoor schreef zij slechts een paar regels over de treinreis:

‘De vermoeienis van deze snellen rid, na een ochtend van allerlei wederwaardigheden en afmattende drukte, had mij dermate aangegrepen, dat ik met eene radeloze zeeziekte moest blijven liggen en niet kon uitkijken voor de conducteur de deuren openwierp met het gewenschenst: Paris!-Paris!’⁴⁴⁴

⁴⁴⁰ Ibid, 191.

⁴⁴¹ Ibid, 179.

⁴⁴² Ibid, 36.

⁴⁴³ Calcar-Schiotling, *Wat Parijs*, 48; De dienstregeling van het treintraject Brussel -Parijs werd vanaf 1853 uitgebreid naar vier treinen per dag. Ook de snelheid nam toe. Met een gemiddelde snelheid van 46,3 km/u werd het mogelijk om het traject Brussel Parijs in acht uur af te leggen. Vijf jaar later in 1858 zorgde een nieuw rechtstreeks baanvak voor een nog snellere verbinding die de reistijd met bijna twee uur terugbracht.

⁴⁴⁴ Ibid, 48.

Eenmaal aangekomen op het station werd de bagage gecontroleerd door de Parijse douane. De aankomst in de avond was indrukwekkend door de vele lantarens die de stad verlichtten:

Daar schitteren de duizend, duizend lichten der wonderwereld...alles nieuw, alles glanzend en bekoorlijk, maar ook alles vreemd.⁴⁴⁵

De drie dames vertrokken per rijtuig naar hun hotel vlak bij het Louvre. Elise had veel bewondering voor de koetsier die zich door de verkeersdrukte heen wist te manoeuvreren.⁴⁴⁶

Devotie en educatie

Op de eerste ochtend in Parijs werd Elise vroeg gewekt door de verkeersdrukte op straat. Ook Bertha en Henriëtte werden wakker door het lawaai op straat. Na het ontbijt besloten zij gezamenlijk het *Louvre* te bezoeken, of zoals Elise het museum noemde: ‘het doel en middelpunt’ van Parijs. Het *Louvre* stond net als de rest van Parijs in de steigers. Ondanks het bouwpuin en de stofwolken bewonderde Elise de bouwstijl en elegantie van het complex.⁴⁴⁷ In de loop van de middag verhuisde het drietal naar het nieuwe nabijgelegen *Grand Hôtel du Louvre* omdat het straatlawaai Bertha von Marenholz te veel werd.⁴⁴⁸ Het luxe hotel had een overdekte binnenplaats voor de rijtuigen en een prachtig gedecoreerde eetzaal. Elise keek haar ogen uit:

Wanneer gij door de wijde arcade binnentreedt, komt gij in een ruimen met glas overdekten voorhof...die zich op het bordes splitst om...naar eene prachtige ja vorstelijke zaal of galerij te leiden- 't is alles spiegelglas en verguldsel wat daar omgeeft en als de gaslichten op de sierlijke candelabre schitteren, levert de zaal een heerlijken aanblik op, vooral als, na het diner, de geheele galerij door een elegant publiek wordt bevolkt.⁴⁴⁹

Behalve het overwegend elegante publiek waren er ook een paar minder stijlvolle gasten zoals een ‘dikken Engelschman’ wiens kaken continue bewogen en een zeer onbeleefd ‘jong mensch’ die tot Elises afschuw een Nederlander bleek te zijn.⁴⁵⁰

Het was overal in Parijs duidelijk te merken dat er een grote stedenbouwkundige verandering gaande was. Zelfs de *Tuileriën* was afgezet en maar gedeeltelijk toegankelijk voor het wandelende publiek.:

⁴⁴⁵ Ibid, 48

⁴⁴⁶ Ibid, 47.

⁴⁴⁷ Ibid, 52-54; De renovatie van Parijs onder supervisie van Eugène Haussmann was in 1858 in volle gang. Het project werd in 1871 afgerond.

⁴⁴⁸ Ibid, 70.

⁴⁴⁹ Ibid, 87.

⁴⁵⁰ Ibid, 93.

Een gansche stad is om zo te zeggen geslecht, een doolhof van enge kromme straten is ondergegaan...Men heeft tot verfraaijing der stad zijn niet minder dan 250 straten omgehaald, zoodat het niet ten onregte is, als men spreekt van “le nouveau Paris.”...De tuin der Tuileries was gelijk alles in Parijs: “in restauratie”⁴⁵¹

Wandelend op de brede trottoirs van de *Rue de Rivoli*, kwam Elise allerlei onbekende zaken tegen zoals een *marchand de coco* die op straat limonade verkocht en de grote variatie aan luxe winkels met grote etalages. Elise vond het leuk om de dure winkelstraten te bekijken maar zij was meer geïnteresseerd in het ‘gewone’ leven van de Fransen.⁴⁵²

Elise en haar vriendinnen aten meestal buiten hun hotel in een van de vele restaurants die Parijs rijk was. Elise beschreef de grote variëteit aan eetgelegenheden die een zeer divers publiek hadden:

Mannen en vrouwen van allerlei stand en leeftijd gaan vrijelijk in en uit; de een neemt geen notie van den ander; zij zitten allen welvoegelijk, bemoeijen zich alleen met hun voedsel en gaan verkwikt heen.⁴⁵³

Eén van de restaurants die Elise meerdere malen bezocht was *Duval*. Een zeer goedkoop restaurant met een bijbehorende eenvoudige klantenkring. Hoewel het eten niet altijd even goed was genoot Elise van de aanblik van de hoge fruitpiramides en de dampende soepketels waaruit het eten werd geserveerd. Het viel Elise op dat de werkende vrouwen overdag zonder mannelijke begeleiding buiten de deur konden eten zonder dat hun reputatie beschadigd werd.⁴⁵⁴ Af en toe werden de dames uitgenodigd om bij kennissen van mevrouw Marenholz thuis te eten. Dit gaf Elise gelegenheid om een kijkje te nemen in de Parijse woningen die zich kenmerkten door de vele trappen en het gebrek aan huiselijkheid:

Hoe hoger zij de lucht in klimmen, zoo te lager gelden zij in de maatschappij. Op een honderd trappen zien de Parijzenaars niet; maar zonderling is het, dat deze verschillende bewoners elkander zóo totaal vreemd blijven, dat zij elkaar som noch van naam noch van aanzien kennen...iets ongezelligs, onhuiselijks zou ik willen zeggen, grijsde mij uit alle hoeken dezer groote burgerkazerne tegen.⁴⁵⁵

⁴⁵¹ Ibid, 71-75.

⁴⁵² Ibid, 73-74.

⁴⁵³ Ibid, 94.

⁴⁵⁴ Ibid, 98.

⁴⁵⁵ Ibid, 99.

Het viel Elise op dat er in Parijs veel werkende vrouwen waren, iets wat zij toejuichte. Zij was een groot voorstander van economische zelfstandigheid van ongehuwde vrouwen. Een denkbeeld wat in Nederland omstreden was:

Vele vrouwen hebben bezigheden in winkels, aan bureaux en in werkplaatsen die de Hollandsche vrouwen nog vreemd zijn.⁴⁵⁶

Vooraf de visverkoopsters van *les Halles* maakten grote indruk op Elise. Zij waren heer en meester in hun eigen domein. De vrouwen verhandelden zelfstandig hun marktwaar zonder bemoeienis van mannen. Bij een bezoek aan het marktcomplex van *les Halles* sprak Elise haar waardering uit voor de bouwstijl van het nieuwe gebouw dat gemaakt was van staal en glas. De dames wandelden moeiteloos urenlang door de markthallen en keken hun ogen uit. Elise schreef over de prachtige marmeren toonbanken, de *mireurs* en de visverkoopsters die vissen die niet vers meer waren ‘opfristen’ met schapenbloed en een penseel.⁴⁵⁷

Elise bezocht in Parijs meerdere katholieke kerken. Onder andere de *Notre Dame*, *St. Germain des Prés*, *St. Germain de l'Auxerrois*, de *St. Clothilde* en de *Madeleine*. De authenticiteit en vroomheid waar zij naar op zoek was vond ze in geen van de kerken terug.⁴⁵⁸ Als protestantse was zij fel tegen alle opsmuk en verfraaiing van de Rooms-Katholieke kerk, de Mariaverering en de hiërarchische structuur. Volgens haar deed deze vorm van godsverering afbreuk aan de zuiverheid van het geloof.⁴⁵⁹ Elises kritiek was, in eerste instantie, gericht op het katholicisme maar zij had ook haar bedenkingen bij bepaalde protestantse gedragingen zoals de theatrale preken en de theologische discussies en twisten.⁴⁶⁰

Op uitnodiging van een kennis van Bertha bezochten de drie dames op een mooie zomeravond het bal *Mabille*, één van de openbare bals van Parijs. Via de *Champs Élysées*, waar zowel overdag als 's avonds volop vertier was, reden zij per rijtuig naar het *Jardin Mabille*, een schitterende tuin met weelderige bloemperken. De grote dansvloer was geopend voor aanwezigen uit alle lagen van de bevolking:

Soms ziet ge een arm dienstmeisje met batisten mutsje en sluik katoenen japonnetje lustig huppelen tegenover eene opgesmukte dame met vervaarlijke crinoline- de ouvrier en de student geven zich hier de hand.⁴⁶¹

⁴⁵⁶ Ibid, 94.

⁴⁵⁷ Ibid, 142-146; Mireur: controleur van de versheid van eieren, met behulp van kaarslicht.

⁴⁵⁸ Ibid, 214-247.

⁴⁵⁹ Ibid, 226

⁴⁶⁰ Ibid, 132.

⁴⁶¹ Ibid, 85.

Als vrome protestantse riepen deze vormen van plat vermaak weerstand bij haar op. Elise was niet tegen plezier en bepaalde vormen van vrijetijdsbesteding maar maakte zich zorgen over de effecten die het non stop vertier hadden op de Franse bevolking. Bovendien vreesde zij voor de zeden en de veiligheid van de aanwezige jonge meisjes die met charmant ogende mannen dansten:

Al wat de zinnen streelt is hier verenigd, om door de begeerlijkheid der oogen tot de begeerlijkheid des vleesches te lokken-en de begeerlijkheid baart de zonde, en de zonde den dood...Arm kind, zal de polocieman uw hart, uwe zeden bewaken...Ginds ruischt de Seine als een zilver spoor naar zee-hoeveel meisjes -en kinder-lijken voert zij jaarlijks mede?⁴⁶²

Naast alle vormen van plat vermaak wilde Elise ook kennismaken met het hogere cultuursegment. Samen met haar reisgenoten bezocht ze verschillende voorstellingen in de vele theaters die Parijs rijk was. Ondanks de hoge temperaturen waren de theaters goed gevuld en was het moeilijk een plaats te bemachtigen. Als gast van het *Hôtel du Louvre* kon Elise via de hotellobby kaartjes bestellen zonder in de rij te hoeven staan.⁴⁶³ Elise waardeerde vooral de kluchten en de komedies. Bij de serieuze stukken miste zij de overdracht van het gevoel. Elise zag meerdere voorstellingen die wat haar betreft geen deel uitmaakten van het hogere cultuursegment zoals een Franse *Vaudeville* waar zij ondanks alle ‘onzin en dwaasheid’ toch om moest lachen. Elise uitte meerdere malen haar bezorgdheid over de invloed van de luxe en het plat vermaak op de Parijse bevolking. Zij meende dat dit onherroepelijk zou leiden tot de val van Parijs. Vanuit haar geloofsachtergrond was ze oprecht bezorgd over de overvloed aan ‘zinnelijke begoocheling’ en ‘toverachtig effect’ van Parijs:

Toen ik de pracht der Parijsche Théâtres zag, want ook de kleineren wedijveren in eene onbeschrijfelijke weelde van kostbare costumes en rijke décoraties, dacht ik terug aan de dagen van Romes weelde en Romes verval...Weelde en ellende zijn zusters; waar de eerste gezien wordt, daar zal ook eerlang de tweede voor de deur zijn.⁴⁶⁴

Naast het ogenschijnlijke vertier in Parijs was de politiemacht zeer nadrukkelijk aanwezig in het openbare leven. Elise schreef:

⁴⁶² Ibid, 86.

⁴⁶³ Ibid, 103

⁴⁶⁴ Ibid, 109.

Overall waakt de politie; op iedere hoek der straat vindt gij een agent, en vijftig pas verder alweer een...zie, daar struikelt iemand op straat; men helpt hem op; eenige voorbijgangers blijven staan; als met een tooverslag verschijnen 6,8,12 politie-agenten, gij weet niet van waar zij gekomen zijn, en gelasten de nieuwsgierigen uit een te gaan.⁴⁶⁵

Afb. 25: *De Toren van St. Jacques*. Datering: onbekend. Maker: onbekend.

Bron: Elise van Calcar-Schiotling, *Wat Parijs mij te zien en te denken gaf* (Haarlem: A.C. Kruseman, 1859), titelpagina.

Ook de drukpers werd beteugeld. Kranten mochten niet zonder toestemming publiceren over politieke of maatschappelijke onderwerpen. Ook hier gaf Elise haar mening over. Zij meende dat de censuur het einde zou betekenen van de vrije pers omdat veel gerenommeerde dagbladen als gevolg van de maatregelen werden opgeheven. De vrijheidsbeperkingen hadden ook invloed op onderwijs en wetenschap. Lesmateriaal werd herschreven en alleen diploma's van door de staat goedgekeurde instellingen gaven toegang tot bepaalde functies. Elise sprak een wetenschapper die zich uit angst voor de politie gedwongen zag zijn onderzoekswerk naar een geheime locatie te verplaatsen.⁴⁶⁶ De politieaanwezigheid was niet alleen maar negatief; De

⁴⁶⁵ Ibid, 177-178.

⁴⁶⁶ Ibid, 175-177.

vigilante van Elise en Henriette die zonder koetsier vertrok door een geschrokken paard werd op de eerste straathoek al tot stiltand gebracht door een aanwezige politieman.⁴⁶⁷

Op sommige locaties was Elise zich zeer bewust van alle gruwelijkheden die zich in het recente verleden van Parijs hadden afgespeeld. De *Arc de Triomf* deed haar eerder denken aan alle mensenlevens die verloren waren gegaan dan aan de overwinningen van Napoleon: ‘eer en roem die met mensenbloed betaald is.’⁴⁶⁸ Ook de *Place de la Chatelet*, die Elise passeerde op weg naar de toren van St. Jaques, herinnerde haar aan het vele bloedvergieten in Franse geschiedenis.⁴⁶⁹

Elise zag het ware geloof als een oplossing voor het door moord en oproer geteisterde Parijs:

Zoolang de beschaving niet doordringt tot het hart en de conscientie, zoolang het Christendom geen verbond is met God om geene vrijheid te begeeren dan onder Zijne wet en in Zijne vreeze-zoolang smeult de vonk van oproer en moord en verdelging nog altijd voort en loert het dier in den mensch slechts op zijn kans.⁴⁷⁰

Voor het vervoer in de stad maakte de dames gebruik van *vigilantes*.⁴⁷¹ Behalve het vervoer in rijtuigen wilde Elise graag een ritje maken in één van de omnibussen die zij dagelijks voorbij zag komen. Toen ze na lang wachten eindelijk een plekje in de omnibus bemachtigd had genoot zij vooral van diversiteit van haar medepassagiers:

Ik zat tusschen een elegant juffertje dat met een coquet waaijertje wuifde en een oude vrouw met een witten doek om het hoofd geknoopt die een brood van drie voet lengte als een wandelstok in haar hand hield.⁴⁷²

Tegenover haar zat een werkman in een ‘wit linnen kiel’ en daarnaast een deftig heer met gouden bril en fijn zwart pak; een onderofficier, en eene vrouw met twee kinderen.’ Na de rit, die drie ‘Hollandsche stuivers’ kostte, kwam Elise tot de conclusie dat de omnibus alleen aan te bevelen was vanwege de lage prijs:

Niemand zal echter in verzoeking komen dit voor zijn plezier te doen, want het razen en rammelen dezer rijtuigen is ontzettend vermeijend als de togt wat lang duurt.⁴⁷³

⁴⁶⁷ Ibid, 315-316.

⁴⁶⁸ Ibid, 81.

⁴⁶⁹ Ibid, 252.

⁴⁷⁰ Ibid, 78.

⁴⁷¹ Ibid.

⁴⁷² Ibid, 308.

⁴⁷³ Ibid, 308.

Om de drukte van Parijs even te ontwijken besloten Elise en haar reisgenoten om de begraafplaats *Père Lachaise* te bezoeken. Daarnaast wilde Elise ook een moment van bezinning na alle pracht en praal van Parijs. Elise meende dat ‘de stem van geloof en hope’ overstemd werd door het feestgedruis in de Franse hoofdstad. Zij hoopte op de begraafplaats de band met God te voelen. De wijk, die zij doorkruisten, waar de winkeliers hun doodskisten, tempeltjes, beelden, zerken en kransen aanboden beschreef Elise als ‘de overgang tusschen de stad der levenden en de stad der dooden.’ Zij vond de aanblik van de handel in rouw-en doodsartikelen pijnlijk omdat zelfs bij het eren van de doden de Parijse praalzucht overheerste. Elise verbaasde zich over de grote variatie aan grafmonumenten en de afmetingen van *Père Lachaise*. Desondanks had de begraafplaats een rustgevende werking. De sereniteit en introspectie deden Elise goed. Ze voelde zich erg op haar gemak:

Ik gevoelde mij daar zoo t’huis; het heeft zoo iets eigenaardig aantrekkelijks, zoo iets gezelligs zou ik bijna willen zeggen...men is daar zo en familie onder die wuivende platanen en sierlijke acacias; daar heerscht niets ombers of huiveringwekkends onder die cypressen en treurwilgen.⁴⁷⁴

Zij vond het kerkhof een troostrijke plek waar zij de aanwezigheid van God voelde. Elise had wel een kritische kanttekening; het verschil tussen de graven van de rijke en arme mensen was tekenend voor de situatie van de armen in Parijs. Zij werden zowel tijdens hun leven als in de dood verdrongen door rijkdom en weelde.

Eén van Elises mooiste herinneringen aan Parijs was haar bezoek aan het weeshuis in *Belleville* geleid door de *Soeurs de Charité*. Elise had zeer veel bewondering voor de zusters die met veel liefde en devotie de methode Fröbel toepasten om de weeskinderen te onderwijzen. Zij wisselde met de zusters van gedachten over het belang van een goede opleiding.⁴⁷⁵ Elise, die een voorvechter was van betere opleidingen voor jonge meisjes en vrouwen, meende dat opgeleide vrouwen een rijker innerlijk leven hadden en daardoor hun levensdoel als echtgenoot en moeder beter konden uitvoeren. Vrouwen die ongetrouwd bleven konden in een vrouwelijke werkkring voldoening vinden. Om dit te kunnen bereiken was het belangrijk dat mannen hun echtgenote niet belemmerden in haar ontwikkeling en dat vrouwen elkaar niet afvielen:

⁴⁷⁴ Ibid, 282.

⁴⁷⁵ Ibid, 125-137.

Zoolang de man in den tempel der wetenschap meent te moeten leven als een rijke man in zijn paleis...zoolang de vrouwen elkander wijsmaken dat het eene vrouw ontsiert haar geest met wijsheid te tooijen...zoolang zullen zij tot hun straf den steen der wijzen niet vinden.⁴⁷⁶

Na een verblijf van bijna vier weken waren er nog een aantal locaties die Elise graag wilde bezoeken. In de korte tijd die haar nog restte bezocht ze *la Salpêtrière*, het *Jardin des Plantes*, het Paleis der Industrie, het *Panthéon* en *Versailles*.⁴⁷⁷ In *la Salpêtrière* werden Elise en haar vriendinnen rondgeleid door een bevriende arts. Elise bewonderde de opzet van het instituut. Het was schoon, licht en ruim. Zij had wel moeite met de aanblik van de schreeuwende en mismaakte psychiatrische patiënten die zij angstaanjagend vond.⁴⁷⁸ Om bij te komen van alle schrik en ellende stelde de arts een wandeling voor in het nabijgelegen *Jardin des Plantes* waar zij de planten en dieren bezichtigden. Elise genoot van de gevarieerde gewassen, fraaie lanen en de prachtige bibliotheek. Over de indeling van het dierenverblijf was zij minder enthousiast.⁴⁷⁹

Het Paleis der Industrie, wat qua bouwstijl op *les Halles* leek, had volgens Elise géén overeenkomsten met een paleis. Zij meende dat het gebouw geen enkele kunst en schoonheid bezat maar uitsluitend gericht was op functionaliteit. Ook de bloemen-en vruchten tentoonstelling in het complex maakte weinig indruk op haar.⁴⁸⁰

Het bezoek aan het *Panthéon* was een heerlijke ervaring. Elise genoot van het prachtige marmer, het fraaie schilderwerk en het ‘verukkelijke uitzigt’ vanuit de reusachtige koepel. Zo positief als Elise was over het *Panthéon* zo negatief was zij over *Versailles*. Ze vond *Versailles* te groot, te veel en te vermoeiend. De hoeveelheid kunst was overweldigend waardoor ze er niet van kon genieten. Zij adviseerde de lezer eerst de elegant ogende tuinen te bezoeken en vervolgens iets te eten en te drinken voordat men zich aan het uitputtende paleis waagde.⁴⁸¹

Na een verslag van 421 pagina’s besteedde Elise zeven regels aan de beschrijving van de terugreis. Zij reisde met de nachttrein naar Brussel waar zij al rijdend afscheid nam van Parijs dat schitterde in het donker.⁴⁸²

⁴⁷⁶ Ibid, 272.

⁴⁷⁷ Ibid, 393-420; Het Paleis der Industrie werd gebouwd ter gelegenheid van de wereldtentoonstelling in 1855. Het complex werd op 15 mei 1855 ingehuldigd door het Franse staatshoofd Louis Napoléon Bonaparte.

⁴⁷⁸ Ibid, 395-398.

⁴⁷⁹ Ibid, 400-401; Met het *Jardin Botanique* verwees Elise naar het *Jardin des Plantes*. In haar beschrijving vermeldde ze de *Fontaine Cuvier* die achter het *Jardin des Plantes* ligt. Mark Prager Lindo combineerde zijn bezoek aan *la Salpêtrière* ook met een wandeling in het nabijgelegen *Jardin des Plantes*.

⁴⁸⁰ Ibid, 401-402.

⁴⁸¹ Ibid, 408-420.

⁴⁸² Ibid, 421.

De toeristische blik van Elise

Elise bekeek Parijs met een protestantse blik. Bijna al haar observaties en betogen waren gekleurd door het geloof. Zij zag het geloof als basis voor alle aspecten van het leven. Daarnaast was ze ook een nieuwsgierige toerist die graag een ritje wilde maken in een omnibus. Een Parijse kennis, die niet bij naam genoemd wordt, was verantwoordelijk voor de dagindeling van Elise en haar reisgenoten. Naast het maken van een planning gaf deze kennis ook praktische adviezen. Hij adviseerde Elise om het *Louvre* verdeeld over meerdere dagen te bezichtigen, bij voorkeur als het slecht weer was, zodat zij op de mooiere dagen de bezienswaardigheden buiten kon bezoeken.⁴⁸³ De lezer komt niet te weten waarom Elise en haar reisgenoten besloten hadden van zijn diensten gebruik te maken.

Elise vermeldde in haar reisverslag niet waar zij haar informatie vandaan haalde. Afgaande op de vele bladzijdes aan nauwkeurige informatie over bouwstijlen, geschiedenis en kunstwerken is het zeer waarschijnlijk dat zij gebruik van maakte van één of meerdere informatiebronnen mogelijk in de vorm van reisgidsen. Elise vermeldde wel dat zij in Parijs een aantal keer gebruik maakte van een rondleider. Onder andere bij haar bezoek aan de toren *St. Jacques-La Boucherie*, *Père Lachaise*, de *Salpêtrière* en *Versailles*.⁴⁸⁴ Dit was geen onverdeeld succes. Elise probeerde de langdradige rondleiding in het kasteel van Versailles halverwege af te breken maar zonder resultaat. Helaas moest ze zich nog door de ‘gelederen van “tous les combattans célèbres” doorworstelen’ voordat zij en haar gezelschap ‘onder den vrijen hemel in vrede mogten adem scheppen.’⁴⁸⁵ Het bezoek aan *Versailles* wat zij beschouwde als een *must see* bleek een teleurstellende ervaring.⁴⁸⁶ De bevriende arts, die Elise rondleidde bij *la Salpêtrière*, had deze locatie aanbevolen omdat hij een andere kant van de Franse samenleving wilde belichten. Ook de hoge verwachtingen die Elise had van de *Notre Dame* kwamen niet uit. Hoewel ze de gerestaureerde kerkgevel wel mooi vond voldeed het interieur niet aan haar verwachtingen.⁴⁸⁷ Zij vermeldde niet waar haar verwachtingen van zowel *Versailles* als de *Notre Dame* op gebaseerd waren.

Elises Nederlandse referentiekader kwam meerdere malen naar voren in haar reisverslag. Zij vergeleek de dierentuin in het *Jardin des Plantes* met de dierentuinen van

⁴⁸³ Ibid, 160.

⁴⁸⁴ Ibid, 273, Ibid, 299.

⁴⁸⁵ Ibid, 415.

⁴⁸⁶ Ibid, 410-420.

⁴⁸⁷ Ibid, 219-220.

Amsterdam en Antwerpen die zij beide beter vond ingedeeld dan de dierentuin in Parijs.⁴⁸⁸ Op de begraafplaats *Père Lachaise* was Elise verwonderd over de aanblik van een lijkstoet waarbij de baar bedekt was met een wit kleedje en bloemen omdat men bij een Nederlandse begrafenis ‘de dood zoo zwart en duister mogelijk maakt.’⁴⁸⁹ De Franse woningen vond zij over het algemeen erg kaal en ongezellig in tegenstelling tot de Nederlandse inrichting waarbij ‘Tapijten behooren tot de poëzy van een gezellige Hollandsche woning.’⁴⁹⁰ Om de afmetingen van een stokbrood weer te geven gebruikte Elise een Nederlandse lengtemaat:

Brooden van een Nederlandse el lang zijn zeer gewoon en staan in de restaurants vaak als een bos hout of wandelstokken in een grooten bak.⁴⁹¹

Elise benoemde meerdere aspecten van de Franse cultuur waar zij een waardeoordeel over had. Meestal was dit oordeel negatief. Elise had veel kritiek op de Franse opvoeding waarbij de kinderen grotendeels werden grootgebracht door *bonnes*. Ook Mark Prager Lindo was deze mening toegedaan zoals hij beschreef in zijn reisverslag. Elise meende dat opvoeden de ‘schoonste, rijkste taak, de verhevenste werkzaamheid der vrouw’ was.⁴⁹² Haar mening werd onderbouwd door de geboren Parijzenaar dhr. R:

Ik heb een groot deel der beschaafde wereld bereisd, en mij in drie verschillende werelddeelen oponthouden, maar ik betuig u, daar zijn geen slechter moeders op aarde, dan de Fransche vrouwen. Zend ons toch Hollandsche en Duitsche vrouwen, opdat zij haar leeren hare kinderen lief te hebben.⁴⁹³

Elise beschreef de Fransen als een dramatisch en pronkziek volk. Zij meende dat die zucht voor drama en theater in alle aspecten van de samenleving doorwerkte:

Bovendien zijn de Franschen *un peuple théâtrale*...zij dragen om zoo te spreken het theater overal met zich om, zien het in alles en acteren en poseren altijd. Van daar die wufte oppervlakkigheid...ja zelfs de godsdienst en de politiek- alles, alles is *Théâtre*.⁴⁹⁴

Door de ongezonde neiging naar drama en theater waren de Fransen ‘gemaakt en onnatuurlijk’⁴⁹⁵ Napoleon III moedigde dit gedrag aan voor zijn eigen gewin; door het volk te vermaken hield hij ze tevreden en kon ongestoord hij zijn politieke ambities

⁴⁸⁸ Ibid, 401.

⁴⁸⁹ Ibid, 281.

⁴⁹⁰ Ibid, 101.

⁴⁹¹ Ibid, 98.

⁴⁹² Ibid, 36.

⁴⁹³ Ibid, 354; Bonnes: kindermisjes.

⁴⁹⁴ Ibid, 107.

⁴⁹⁵ Ibid, 111.

verwezenlijken.⁴⁹⁶ Elise vond het onbegrijpelijk dat het Franse volk meeding met het autocratische bestuur van Napoleon III. Ook dit schreef zij toe aan de Franse theaterzucht:

Napoleon is zoo onverwacht op het tooneel verschenen; zijne goocheltoeren zijn zo verblindend, zijne behendigheid was zoo magique, dat men met open mond blijft staan kijken, wat er nu toch wel komen zal.⁴⁹⁷

De keuze voor Napoleon II had volgens Elise ook te maken met het roerige politieke verleden van Frankrijk. Volgens haar was het volk alle revoluties en contrarevoluties beu en kozen zij voor de minste van twee kwaden:

De Franschen hebben een glorieijken naam ingeroepen (Bonaparte) om...beveiligd te worden tegen het schrikbeeld der regeringsloosheid [chaos en revolutie], en zich in de armen geworpen van een beschermheer, die veiligheid belooft onder voorwaarde van onbegrensde onderwerping

Door de politieke en maatschappelijke situatie zag Elise Parijs absoluut niet als het cultureel middelpunt van de westerse beschaving.⁴⁹⁸

Elise had ook een enkele positieve observatie van de Franse cultuur. Deze hadden allemaal met vrouwen te maken. In tegenstelling tot Nederland zag Elise in Parijs meer werkende vrouwen dan in Nederland en zij riep de Nederlandse vrouwen op hier een voorbeeld aan te nemen⁴⁹⁹ Bij een medisch college van Emile Chévé waren behalve Elise meerdere vrouwen aanwezig. Elise was verheugd om te zien dat vrouwen in Parijs de gelegenheid kregen om wetenschappelijke colleges bij te wonen.⁵⁰⁰ Dit sloot aan bij haar denkbeelden over opleidingsmogelijkheden voor vrouwen. Ook over de oude vrouwen in *la Salpêtrière* was Elise complimenteus. In vergelijking met de ‘Hollandsche besjes’ hadden zij een ‘bepaalde mate van fatsoen.’⁵⁰¹

⁴⁹⁶ Ibid, 108.

⁴⁹⁷ Ibid, 108.

⁴⁹⁸ Ibid, 68.

⁴⁹⁹ Ibid, 146.

⁵⁰⁰ Ibid, 194-195.

⁵⁰¹ Ibid, 394.

Tabel 2. *Locaties en bezienswaardigheden*

	Dionysia Catharina Temminck-Cau <u>1820</u>	Johannes Andreas Boymans <u>1823</u>	Anna Maria Kruseman-Ross <u>1832/1833</u>	Hermann Schlegel <u>1835</u>	Mark Prager Lindo <u>1852</u>	Elise van Calcar- Schiotling <u>1858</u>
<i>Totaal 53 locaties</i>	<i>16 locaties</i>	<i>8 locaties</i>	<i>21 locaties</i>	<i>17 locaties</i>	<i>16 locaties</i>	<i>31 locaties</i>
Tuileries**	x		x	x	x	x
Palais Royal*	x	x	x	x	x	x
Champs Elysées**	x		x	x	x	x
Bois de Boulogne***	x		x		x	x
Jardin des Plantes*	x	x	x	x	x	x
Louvre**	x		x	x	x	x
St. Denis	x		x	x		
Jardin du Luxembourg***	x	x	x		x	
Palais du Luxembourg**	x	x	x	x		x
Panthéon	x		x			x
St. Cloud	x					x
Père Lachaise*	x	x	x	x	x	x
Versailles**	x		x	x	x	x
Sannois	x					
Jardin de Tivoli	x					
Jardin du Delta		x				
Huis Bicêtre		x				
Egyptische begraafplaats		x				
Pont Neuf	x		x			
Palais de Justice			x			x
Notre Dame (<i>kerk</i>)			x			x
Instituut der doofstommen			x			
Hospice de la Salpêtrière			x		x	x
Kerkhof Montmartre			x			
Hotel des Invalides			x			x

<i>Vervolg tabel 2.</i>	Dionysia Catharina Temminck-Cau 1820	Johannes Andreas Boymans 1823	Anna Maria Kruseman-Ross 1832/1833	Hermann Schlegel 1835	Mark Prager Lindo 1852	Elise van Calcar- Schiotling 1858
L’Institution Royale des jeunes aveugles			x			
Vondelingenhuis Rue d’Enfer						
La Madeleine (<i>kerk</i>)				x		x
Place de la Concorde				x	x	x
Montmorency				x		
Fontainebleau				x		
Sèvres				x		x
Bois de Fleury				x		
Koninklijke Bibliotheek				x		
Séance de L’Institut				x		
Morgue					x	
L’Abattoir de Ménilmontant					x	
Chateau des Fleurs					x	
Sceaux					x	
Notre Dame de Compassion (<i>kerk</i>)					x	
Weeshuis Belleville						x
Les Halles						
L’école de Médecine						x
St. Germain de l’Auxerrois (<i>kerk</i>)						x
St. Clotilde						x
Tour St. Jacques La Boucherie						x
Cathédrale St. Louis des Invalides (<i>kerk</i>)						x

<i>Vervolg tabel 2.</i>	Dionysia Catharina Temminck-Cau <u>1820</u>	Johannes Andreas Boymans <u>1823</u>	Anna Maria Kruseman-Ross <u>1832/1833</u>	Hermann Schlegel <u>1835</u>	Mark Prager Lindo <u>1852</u>	Elise van Calcar- Schiotling <u>1858</u>
Saint Sulpice (<i>kerk</i>)						X
St. Roch (<i>kerk</i>)						X
Musée des Thermes						X
Hotel Cluny						X
Palais de l'Industrie						X
St. Eustache (<i>kerk</i>)						X

*Deze locaties werden door alle reizigers bezocht.

**Deze locaties werden door vijf van de zes reizigers bezocht en/ of beschreven. Mark Prager Lindo bezocht Versailles niet zelf maar beschreef deze locatie wel aan de hand van een verslag van zijn Engelse vriend.

***Deze locaties werden door vier van de zes reizigers bezocht.

3.3 Conclusie

Dionysia Catharina Temminck-Cau beschreef in haar reisverslag uitgebreid de zes daagse reis naar Parijs. inclusief de barre weersomstandigheden, de kwaliteit van de logementen en het eten, de kosten die zij onderweg maakten en de Franse douaniers die vanwege hun vermeende corruptie een slechte reputatie hadden. Caatje reisde met haar echtgenoot in hun eigen rijtuig. Tijdens haar verblijf in Parijs vulde Caatje, net als andere dames van haar stand, haar dagen met wandelen, visites ontvangen en afleggen, rijtoertjes, winkelen, museum -en theaterbezoek en dinertjes. De politieke moord op de hertog van Berry maakte veel indruk op Caatje. In haar reisdagboek beschreef ze deze gebeurtenis en de gevolgen hiervan vrij uitgebreid. Het verblijf in Parijs was voor Caatje niet alleen een toeristisch verblijf maar eerder een verplaatsing van haar dagelijks leven. Als echtgenote van een *expat* was ze het gewend langere tijd in het buitenland te verblijven. Af en toe onderbrak zij haar dagelijkse routine voor ontmoetingen met het onalledaagse. Uit het reisverslag wordt niet duidelijk of zij informatiemedia heeft geraadpleegd. Vanuit haar referentiekader als ervaren reiziger vergeleek Caatje een aantal bezienswaardigheden in Parijs met andere plekken in Europa. Zij sprak zich niet uit over verschillen tussen de Nederlandse en Franse cultuur. Er is in haar reisverslag geen sprake van *othering*. De reis terug naar Nederland, met dezelfde elementen als de heenreis, maakt ook deel uit van Caatjes reisverslag.

Bij het beschrijven van zijn reis naar Parijs in 1823 legde Johannes Andreas Boymans de nadruk op de politieke en militaire geschiedenis van de plaatsen die hij onderweg aandeed en de ontmoetingen en gesprekken die hij tijdens zijn reis had. Johannes wilde zich met zijn reisverslag onderscheiden van andere reisverslagen waarin de focus lag op beschrijvingen van de stad omdat er al genoeg van dit soort verslagen verschenen waren. In zijn reisverslag stonden de ontmoetingen die hij had centraal. Parijs was het decor van deze ontmoetingen waarin politieke, militaire en maatschappelijke kwesties de revue passeren. Johannes bekeek Parijs met een historische blik. Het is onduidelijk of hij voorafgaand of tijdens zijn reis informatiemedia raadpleegde die zijn blik gevormd hebben. Over sommige onderwerpen zoals de positieve invloed van het protestantisme en de vervagende grenzen tussen sociale klassen gaf hij duidelijk zijn mening. Over andere onderwerpen zoals het Frans Spaanse conflict bleef zijn mening in het midden. In Johannes' beschrijving van *Père Lachaise* en *Palais du Luxembourg* kwam zijn Nederlandse referentiekader naar voren. Hij benoemde ook een aantal verschillen tussen de Nederlandse en Franse cultuur en gaf hier een waardeoordeel over. Johannes was overwegend negatief over het Franse volk en de Franse samenleving. Er is

sprake van *othering* in de tweede betekenis. Het reisverslag eindigde vrij abrupt. De terugreis werd niet beschreven.

Maria Kruseman Ross beschreef in haar dagboek de driedaagse reis van Baden naar Parijs. Maria reisde per diligence met haar man en twee kinderen en haar vriendin Helena. Omdat het gezelschap 's nachts doorreisde was de reis was erg vermoeiend. Maria beschreef onder andere de weersomstandigheden, het landschap, het reisgezelschap en de plaatsen die zij onderweg aandeden. In Parijs vulde Maria haar dagen met wandelen, kennissen bezoeken en het bezichtigen van bezienswaardigheden en liefdadigheidsinstellingen. S'avonds ging zij vaak naar het theater. Van alle reizigers had Maria de meest traditionele toeristische blik. Afgaande op haar gedetailleerde omschrijvingen van de vele bezienswaardigheden die zij bezocht had zij voor en/of tijdens haar reis één of meerdere informatiemedia geraadpleegd. Hier sprak zij zich niet over uit. Maria bekeek Parijs vanuit haar Nederlandse referentiekader en zij was verwonderd bij de aanblik van sommige culturele verschillen tussen Frankrijk en Nederland. Zij merkte deze verschillen op maar gaf er meestal waardeoordeel over. Er is sprake van *othering* in de eerste en de tweede betekenis. Na een verblijf van elf weken reisde het gezelschap via België per *diligence* terug naar Nederland. Ook de reis terug beschreef zij uitgebreid met aandacht voor de weersomstandigheden, de overnachtingen en bezienswaardigheden onderweg.

In april 1835 reisde Hermann Schlegel per boot en rijtuig naar Parijs en deed uitgebreid verslag van zijn reis. Onderweg had hij vooral aandacht voor het landschap en de geschiedenis en de bezienswaardigheden van de plaatsen die hij aandeed. Uit het reisverslag kan niet worden opgemaakt hoelang de reis duurde. Tijdens zijn verblijf in Parijs toonde hij veel interesse in architectuur, muziek en het Parijse straatbeeld. Hij bezocht veel bekende maar ook minder bekende locaties. Het is niet bekend of Hermann informatiemedia raadpleegde voor het vormgeven van zijn reis. Hermann bekeek Parijs met een maatschappijkritische en soms cynische blik. Hij was zeer negatief over het Franse volk in het algemeen en de Franse vrouwen in het bijzonder. In zijn reisverslag is er sprake van *othering* in de tweede betekenis. In Hermanns reisverslag kwam zowel zijn Duitse als zijn Nederlandse referentiekader naar voren. Ook de terugreis beschreef hij uitgebreid met dezelfde elementen als de heenreis.

Mark Prager Lindo reisde in juli 1852 per trein binnen tien uur van Brussel naar Parijs. Hij beschreef in zijn verslag de gesprekken met zijn medereizigers, het landschap, de snelheid van de trein en de corrupte Franse douaniers. Hij was vooral geïnteresseerd in de maatschappelijke situatie in Parijs. De locaties die hij bezocht dienden meestal als decor voor

de gesprekken die hij had en zijn eigen gedachtegang over bepaalde onderwerpen. Mark bekeek Parijs met een sociologische blik. Hoewel hij een hekel had aan reisgidsen raadpleegde hij, voorafgaand of tijdens zijn reis, twee reisgidsen die gebruikte om zijn verwachtingen te bevestigen. In het reisverslag kwamen zowel zijn Engelse als zijn Nederlandse referentiekader naar voren. De verschillen tussen de Franse cultuur en de Engelse en Nederlandse cultuur kwamen uitgebreid ter sprake waarbij hij de Franse cultuur als inferieur bestempelde. Ook hier is sprake van *othering* in de tweede betekenis. Het reisverslag eindigde vrij abrupt. De terugreis werd niet beschreven.

Elise van Calcar-Schiotling vertrok in september 1858 met twee reisgenoten naar Parijs. Het gezelschap legde het traject tussen Brussel en Parijs in minder dan acht uur af met de exprestrein. Omdat Elise zeer vermoeid was en zich ziek voelde door het schommelen van de trein bleef een beschrijving van de reis achterwege. Tijdens het verblijf in Parijs ging Elises aandacht vooral uit naar alle noviteiten die zij tegenkwam en het leven van de ‘gewone’ Fransen. Naast de verschillende bezienswaardigheden bezocht zij ook een aantal liefdadigheidsinstellingen. Elise bekeek Parijs met een protestantse blik. Het geloof was haar basis voor alle aspecten van het leven. Voor het plannen van haar bezoeken aan bezienswaardigheden in Parijs maakte zij gebruik van de diensten van een Parijse kennis. Vermoedelijk heeft ook Elise informatiemedia geraadpleegd als basis voor haar uitgebreide en talrijke omschrijvingen maar verwijst hier niet naar in haar reisverslag. Van alle reizigers bezocht zij de meeste bezienswaardigheden. Haar Nederlandse referentiekader is duidelijk aanwezig in het reisverslag. Elise zag veel verschillen tussen de Franse en de Nederlandse cultuur waarbij zij de Franse cultuur, ondanks enkele lichtpuntjes, als inferieur beschouwde. In Elises reisverslag is er sprake van *othering* in de tweede betekenis. Van de terugreis deed Elise geen verslag.

Hoofdstuk 4. Reisverslagen en Gender

4.1 Gendernormen

(...) daar vrouwen, in al wat zij doen of laten, iets eigenaardigs vertoonen, b.v. in het loopen, lagchen, spreken, of praten, zelfs in het zwijgen of beknorren – zoo is het uitgemaakt, dat ook de reisbeschrijvingen der vrouwen op eenigzins andere leest zullen geschoeid zijn dan die der mannenschrijvers (...). Dáár verwachten wij het genre féminin, zachte, verstandige, menselijke, vriendelijke opmerkingen, – bovenal den boven- en grondtoon des gevoels, het element der vrouw, zoo al het water voor den visch, en de lucht voor den vogel. – Wij eischen dat de vrouw, in al wat zij verrigt (...) zich niet verloochene – toch om 's hemels wil den geleerden en scherp bij den wind opzeilenden man niet naäapt.⁵⁰²

Uit dit citaat van Lubbink Weddik uit 1854 weerklinken luid en duidelijk de toen heersende opvattingen over schrijvende vrouwen. In niet mis te verstane taal zette hij uiteen wat de verwachtingen en zelfs de eisen waren die gesteld werden aan het werk van schrijvende vrouwen. Dit citaat bevestigt de theorieën waarin gesteld wordt dat vrouwelijke reisschrijvers in de negentiende eeuw gendernormen opgelegd kregen die bepaalden waarover zij wel en niet mochten schrijven. Vrouwen werden niet geacht over politiek, geschiedenis, economie en wetenschap te schrijven omdat het niet in de vrouwelijke natuur lag om hier kennis over te hebben.⁵⁰³ Negentiende- eeuwse critici eisten van vrouwelijke schrijvers oog voor detail, en kennis van het huiselijk leven en gevoelsleven. Bovendien werd van vrouwen een subjectieve schrijfstijl verwacht omdat zij van nature niet in staat zijn zouden zijn tot objectiviteit.⁵⁰⁴

Vanaf de late achttiende eeuw was de subjectieve schrijfstijl in opkomst als gevolg van de literaire stroming de Romantiek. Deze stroming wakkerde de interesse aan in de rol van gevoelens met betrekking tot de visie van het individu op de wereld.⁵⁰⁵ Tijdens de Verlichting waren reizigers meer gericht op het verkrijgen van feiten en empirische kennis. De Romantische reiziger deed meer dan observeren. Hij reflecteerde op de gebeurtenissen en was onderdeel van de gebeurtenissen.⁵⁰⁶ Dit betekende dat reizigers meer informatie gingen delen over hun gedachten en gevoelens gedurende hun reizen.⁵⁰⁷

Volgens Thompson hadden de opgelegde gendernormen zowel invloed op vrouwelijke als op mannelijke reisschrijvers. Van mannelijke auteurs werd verwacht dat zij met hun reisverslag een nuttige bijdrage leverden aan de geldende commerciële, strategische of

⁵⁰² Streng, *Geschapen om te scheppen*, ; Beknorren: iemand op knorrigen toon berispen, vooral kinderen en dienstboden.

⁵⁰³ Ibid, 82.

⁵⁰⁴ Ibid, 83.

⁵⁰⁵ Thompson, *Travel writing*, 111.

⁵⁰⁶ Ibid, 117.

⁵⁰⁷ Ibid, 111.

intellectuele belangen. Door te schrijven over mannelijke onderwerpen toonden zij hun intellectuele vaardigheden en doelgerichtheid passend bij de mannelijke natuur.⁵⁰⁸ Maar hoe zag de praktijk eruit? Hielden de reisschrijvers zich daadwerkelijk aan deze opgelegde gendernormen verwierpen ze de gendernormen of vond er een onderhandeling plaats?

Zowel Caatje, Maria en Elise schreven in hun reisverslagen over zogenaamde ‘mannelijke’ onderwerpen zoals politiek, geschiedenis en wetenschap. Hiermee verwierpen zij één van de opgelegde gendernormen. Afgaande op de positieve ontvangst van de reisverslagen van zowel Maria als Elise werden zij hier door de mannelijke critici niet op afgerekend. Het reisverslag van Caatje werd niet tijdens haar leven uitgegeven en dus ook niet door tijdgenoten gerecenseerd. Caatje werd dus niet gehinderd door bepaalde verwachtingen en opgelegde gendernormen bij het schrijven van haar reisverslag. In de reisverslagen van Maria en Elise zijn aanwijzingen dat zij zich aan andere gendernormen wel confirmeerden. Hoewel niet van buitenaf opgelegd, heeft ook het reisdagboek van Caatje kenmerken van een ‘vrouwelijk’ reisverslag.

In het vorige hoofdstuk kwam al duidelijk naar voren dat Johannes, Hermann en Mark vooral over geschiedenis, politiek en wetenschap schreven. Waardoor zij inhoudelijk aan de gendernormen confirmeerden. Zijn er in hun reisverslagen ook kenmerken van vrouwelijke reisverslagen terug te vinden zoals een subjectieve schrijfstijl, vrouwelijke onderwerpen of een verontschuldiging voor hun werk? In dit hoofdstuk wordt per reiziger een analyse gemaakt van zijn reisverslag en de aanwezige kenmerken van de opgelegde gendernormen.

4.1.1 1820 Moord en mirakel

Het reisverslag ‘1820 Moord en mirakel’ van Dionysia Catharina Temminck-Cau is geschreven in dagboekvorm en maakt deel uit van het boek *In vogelvlucht door Europa, De reisjournalen van Dionysia Catharina Temminck-Cau [1907-1824]* waarin de reisverslagen die zij tussen 1807 en 1824 schreef gebundeld zijn. De titel van de bundel verwijst naar het beroep van Caatjes man en de reizen die zij gezamenlijk maakten tussen 1807 en 1824. ‘1820 Moord en mirakel’ refereert aan de gebeurtenissen in Parijs in 1820. Zowel de titel als de afbeeldingen in de bundel zijn toegevoegd door A.M. van Lynden de Bruïne, de bewerker van Caatjes reisdagboeken. Het reisverslag is in spreektaal geschreven in de negentiende-eeuwse spelling. Caatje gebruikte veel oud Nederlandse en Franse woorden. Het reisdagboek uit 1820 bestaat uit éénentwintig pagina’s.

⁵⁰⁸ Ibid, 172-175.

Caatje schreef bijna dagelijks in haar dagboek. Haar aantekeningen waren meestal kort en bondig. Van sommige dagen zoals de gebeurtenissen naar aanleiding van de moord op de Hertog van Berry en haar bezoek aan *Père la Chaise* deed ze uitgebreider verslag.

Het reisverslag is voornamelijk in een subjectieve stijl geschreven. Caatje beschreef haar persoonlijke belevenissen en de emoties die deze belevenissen bij haar opriepen. Zoals het angstig moment in haar *diligence* veroorzaakt door een dronken postiljon en haar gemoedstoestand tijdens het openbare afscheid van de Hertog van Berry. Naast haar bezoeken aan bezienswaardigheden beschreef Caatje in haar reisdagboek vooral haar dagelijkse gang van zaken die zich grotendeels in en rondom de huiselijke sfeer afspeelde zoals de visites die zij ontving en aflegde en de vele etentjes en soireetjes met haar Franse en Nederlandse kennissen. Ook de lichamelijke ongemakken die vaak haar bewegingsvrijheid belemmerden vertrouwde zij toe aan haar dagboek.⁵⁰⁹ Daarnaast beschreef ze, in mindere mate, ook feitelijkheden over de bezienswaardigheden die zij bezocht zoals jaartallen, bouwstijlen en afmetingen.

Caatjes reisdagboek bevat meerdere natuurwetenschappelijke observaties. Als vrouw van een natuurhistorisch onderzoeker had Caatje in de loop der jaren kennis opgedaan over verschillende plant- en diersoorten. Zij gaf in haar reisverslag haar onderbouwde mening over diverse botanische- en zoölogische collecties die zij samen met haar echtgenoot bezocht.⁵¹⁰ Daarnaast schreef zij ook over geschiedenis en politiek. Haar observaties over bezienswaardigheden zoals *Versailles* en *St. Denis* gingen gepaard met historische feiten over de ontstaansgeschiedenis van het kasteel en de Franse revolutie. Over de politieke moord op de hertog van Berry was Caatje zeer uitgesproken. Zij verafschuwde de dader, een zadelmaker Louvel geheten, die na zijn daad de ‘stoutmoedigheid’ had om te zeggen: ‘*qu’il était bon Français et que son coup avait bien réussi.*’⁵¹¹

4.1.2 Mijn reisverhaal en dagboek

Maria schreef tussen 11 juni 1832 en 15 februari 1833 bijna dagelijks in haar reisdagboek. De eerste acht weken gingen over haar verblijf in Baden en de laatste elf weken over het verblijf in Parijs. Het reisverslag van Maria Kruseman, wat zij aan haar echtgenoot opdroeg begint met een inleiding in briefvorm. In deze brief, gericht aan haar schoonzus Henriette Kruseman-Meyer stelde Maria zich zeer bescheiden op. Zij schreef dat zij haar reisdagboek in de eerste

⁵⁰⁹ Lynden-de Bruïne van, *In vogelvlucht door Europa*, 230-231.

⁵¹⁰ Ibid, 222-223; Ibid, 232, 236.

⁵¹¹ Ibid, 224; Vertaling: ‘Dat hij een goede Fransman was en zijn staatsgreep was geslaagd.’

plaats had geschreven voor haar kinderen, die ten tijde van de reis te jong waren om zich na afloop iets te kunnen herinneren. Bovendien was het nooit haar intentie om haar reisverslag uit te geven:

Had ik immer kunnen denken, dat ik ooit iets in druk, zegge in druk, zoude hebben gegeven! Waar komt men niet al toe?⁵¹²

Maria schreef dat zij had getwijfeld of zij haar reisverslag aan Henriette zou aanbieden omdat haar schoonzus zeer bereisd was en bovendien gezegend met een goed oordeelsvermogen en een goede smaak. De gedachte aan hun liefdevolle vriendschap nam deze twijfel weg. Ook in de laatste regels van haar reisverslag verontschuldigde Maria zich voor haar werk. Zij schreef:

Ik eindig hier mijn reisverhaal, en beveel hetzelfde den goedgunstigen lezer aan; vlugtig nedergeworpen waren mijne aantekeningen, men houde mij derzelve onvolledigheid ten goede.⁵¹³

Als motto voor haar reisverslag koos Maria Kruseman het toepasselijke citaat van de Duitse dichter Matthias Claudius (1740-1815) : ‘*Wenn Jemand eine Reise thut, So kann er was erzählen.*’⁵¹⁴ De enige illustratie in het reisdagboek is een afbeelding van een graftombe op de begraafplaats *Père Lachaise*. Het reisverslag heeft honderdéénenvijftig pagina’s.

Maria heeft een subjectieve schrijfstijl. In haar reisdagboek deelde zij veelvuldig haar gedachten en emoties en gaf haar mening over de verschillende ervaringen tijdens haar reis. Het reisdagboek is in negentiende-eeuws Nederlands geschreven en is goed leesbaar. Om haar emoties over te brengen en haar betogen kracht bij te zetten gebruikte Maria in de tekst vaak uitroepetekens. Zij gebruikte ook veel Franse woorden en Franse fragmenten in het reisdagboek die niet vertaald zijn.

Van alle historische bezienswaardigheden die Maria bezocht zoals het *Palais Royal*, het *Louvre* en *Versailles* deed zij uitgebreid verslag. Zij beschreef de ontstaansgeschiedenis van deze locaties, hun betekenis in de Franse geschiedenis en de historische personen wiens namen verbonden waren met deze bezienswaardigheden. In deze beschrijvingen uitte ze ook kritiek op de gruweldaden van onder andere Louis XIV en Napoleon Bonaparte.

⁵¹² Kruseman -Ross, *Mijn reisverhaal*, 4.

⁵¹³ Ibid, 151.

⁵¹⁴ Ibid, titelpagina; “Matthias Claudius over reizen,” Gutzitiert geraadpleegd op 30 mei, 2022, https://www.gutzitiert.de/zitat_autor_matthias_claudius_thema_reisen_zitat_17447.html.

Maria was zeer uitgesproken over de politieke situatie als gevolg van de oorlog in België. Zij sprak haar bewondering uit voor de Nederlandse krijgsgevangenen die ‘onverschrokken’ hun vaderland hadden verdedigd, en sprak haar afschuw uit over de manier waarop haar landgenoten behandeld waren.⁵¹⁵

Maria besteedde opvallend veel tijd en aandacht aan het bezoeken van liefdadigheidsinstanties in Parijs waarbij zij meerdere malen haar emoties liet spreken. Zij had veel bewondering voor de mensen die de hulpbehoevenden bijstonden in hun ongelukkige bestaan.⁵¹⁶

Maria gaf weliswaar enige informatie over de huiselijke situatie tijdens haar verblijf in Parijs, zoals de inrichting van hun appartementen, de mannelijke schoonmaker en de periode dat Maria, Helena en de kinderen de mazelen hadden en in hun appartement verzorgd werden door een verpleegkundige. Maar de focus in haar reisverslag lag op de ervaringen en locaties buitenshuis. Haar twee kinderen die niet bij alle uitstapjes aanwezig waren komen weinig ter sprake.

Maria’s reisverslag werd goed ontvangen. De Utrechtse courant van 31 oktober 1834 berichtte in de rubriek ‘Letterkundig berigt’:

‘Met genoegen hebben wij dit reisje gelezen, en twijfelen niet of zulks zal het geval met velen zijn. De genen, die Baden en Parijs bezocht hebben, zal het tot een genoegelijke herinnering verstrekken, en de genen die deze plaatsen niet hebben gezien, zullen het met veel belangstelling ontvangen. Een fraai plaatje, de grafplaats te Parijs Père la chaise, versiert dit fraai boekje.’

Ook het Dagblad van ’s Gravenhage was positief gestemd. De recensent benoemt het opmerkelijke feit dat een Nederlandse vrouw haar werk publiceert:

‘Dit werkje is geenszins zonder belang. De schrijfster toont daarbij met opmerkzaamheid gereisd te hebben, zoo wel bij deze gelegenheid, als vroeger toen zij Java en St Helena bezocht. Wij twijfelen niet of dit werkje, door eene beschaafde vrouw in eenen lossen en bevalligen stijl geschreven, zal onzen landgenooten welkom zijn, vooral ook, omdat het onder de zeldzaamheden behoort, dat eene Nederlandsche vrouw het waagt, haren letterkundigen arbeid aan het oordeel van het publiek te onderwerpen.’⁵¹⁷

⁵¹⁵ Ibid, 81, 107-108.

⁵¹⁶ Zij bezocht de volgende liefdadigheidsinstanties: Salpêtrière, Hôpital des Invalides, weeshuis L’Institution Royale des jeunes aveugles, vondelingenhuis St. Vincent

⁵¹⁷ “Nederlanden,” Dagblad van ’s Gravenhage 10-10-1834, geraadpleegd op 20 mei, 2022, <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=%28mijn+reisverhaal+en+dagboek%29&cql%5B%5D=%28date+gte+%2201-01-1834%22%29&cql%5B%5D=%28date+lte+%2231-12-1834%22%29&redirect=true&maxperpage=10&identifier=ddd:010055616:mpeg21:a0003&resultsidentifier=dd:010055616:mpeg21:a0003&rowid=3>

Het Dagblad van 's-Gravenhage verwees vijf maanden later in een advertentie naar de positieve recensies van dit 'onderhoudend en smaakvol werkje' die eerder verschenen waren in het tijdschrift Muzea, het 's Gravenhaagsche dagblad en de Utrechtse Courant.⁵¹⁸

Tien jaar na de publicatie was er nog steeds aandacht in de media voor Maria's reisverslag: Het Algemeen Handelsblad van 4 december 1844 verwees naar het inmiddels afgeprijsde boek als 'Een allerliefst geschenk voor dames.'⁵¹⁹

4.1.3 Wat Parijs mij te zien en te denken gaf

Ik heb altijd een wijd verschiets bemind om in de verte te turen en mijn oog in de ruimte te laten dwalen – ik heb altijd gedroomd van verre landen en groote togten – het Oosten, het Westen en het Noorden hebben mij om strijd gewenkt', en altijd, als ik mij reisvaardig zou maken, viel het reisplan in duigen!⁵²⁰

Met deze regels begon Elise van Calcar-Schiotling haar omvangrijke reisverslag van 421 pagina's. Haar reisverslag is ingedeeld in zeventien thematische hoofdstukken die verwijzen naar personen, uitstapjes, bezienswaardigheden en waarnemingen in Parijs. De eerste twee hoofdstukken van het reisverslag zijn chronologisch. In de rest van het reisverslag waarin ze haar verblijf in Parijs beschreef bundelde ze haar ervaringen thematisch. Zo beschreef zij de kerken die zij in Parijs bezocht in één hoofdstuk. Het hoofdstuk *Laatste togten* wijdde Elise aan alle bezienswaardigheden die zij kort voor haar vertrek nog wilde bezoeken.

Het reisverslag is informatief en heeft literaire elementen. Elise maakte gebruik van verschillende literaire technieken zoals metaforen, dialogen en retorische vragen. Door het veelvuldige gebruik van invocaties en uitroeptekens zette zij haar betogen kracht bij. Elise schreef lange zinnen in negentiende-eeuwse Nederlandse spelling. Zij gebruikte ook af en toe Franse woorden bij de weergave van sommige dialogen en de uitleg van de methode van Professor Chév  . Elise betreft de lezer regelmatig bij de tekst door hen direct aan te spreken.

⁵¹⁸ "Bij J.L.C. Jacob, Boekhandelaar te Rotterdam, is onlangs uitgegeven en alom verkrijgbaar gesteld," Dagblad van 's Gravenhage 9-3-1835, geraadpleegd op 20 mei, 2022, https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=%28kruseman+ross%29&cql%5B%5D=%28date+_gte_+%2201-01-1808%22%29&cql%5B%5D=%28date+_lte_+%2231-12-1877%22%29&redirect=true&maxperpage=10&page=2&identifier=ddd:010055681:mpeg21:a0005&resultsidentifier=ddd:010055681:mpeg21:a0005&rowid=1

⁵¹⁹ "J.L.C. Jacob, Boekhandelaar te 's Gravenhage is door aankoop eigenaar geworden van de volgende belangrijke werken," Algemeen Handelsblad 4-12-1844, geraadpleegd op 20 mei, 2022, https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=%28kruseman+ross%29&cql%5B%5D=%28date+_gte_+%2201-01-1808%22%29&cql%5B%5D=%28date+_lte_+%2231-12-1877%22%29&redirect=true&maxperpage=10&page=3&identifier=ddd:010074987:mpeg21:a0035&resultsidentifier=ddd:010074987:mpeg21:a0035&rowid=10.

⁵²⁰ Elise van Calcar-Schiotling, *Wat Parijs*, 1.

Vermoedelijk zijn de bladzijdenlange dialogen een manier om indirect haar eigen mening te verkondigen. Het is onwaarschijnlijk dat zij de dialogen achteraf letterlijk kon weergeven. Het reisverslag is over het algemeen goed leesbaar. Sommige fragmenten zijn minder goed te volgen door de bombastische taal en zeer lange zinnen. Dit zijn voornamelijk de fragmenten over het geloof. Haar religieuze betogen waren vaak erg langdradig.

Het reisverslag is voornamelijk geschreven in een subjectieve schrijfstijl met Elises observaties en innerlijke beleving als uitgangspunt. Zij toonde veel emotie bij onderwerpen die haar aan het hart gingen zoals het geloof, de educatie van vrouwen en de methode Fröbel. Ook in de titel van het reisverslag komt het subjectieve karakter van de tekst naar voren. Deze verwijst naar Elises persoonlijke beleving van haar reis en haar gedachten hierover. Dat gezegd hebbende; het reisverslag bevatte ook veel feitelijke informatie over de historische bezienswaardigheden die Elise in Parijs bezocht.

Elise was erg geïnteresseerd in het leven van de ‘gewone’ Fransman. Door de visites bij verschillende kennissen van Bertha kreeg zij een inkijkje in het huiselijke leven en de woonomstandigheden van de Parijzenaren. Ook de logementen van Elise en haar reisgenoten wordt in het verslag uitgebreid beschreven.

Elise schreef zonder enige terughoudendheid over de politieke geschiedenis van Parijs en de politieke situatie in Frankrijk. Zij veroordeelde de opstanden en revoluties in de Franse geschiedenis en het geweld wat hiermee gepaard ging.⁵²¹ Zij was zeer kritisch over de Franse verheerlijking van hun eigen geschiedenis in het algemeen en de buitensporige verheerlijking van Napoleon I in het bijzonder, die overal in Parijs waarneembaar was. Elise gaf ook haar mening over de huidige machthebber Napoleon III, die het volk genadeloos onderdrukte en van Frankrijk een politiestaat had gemaakt.⁵²² Haar mening over het Franse volk was gekoppeld aan haar observaties over de politieke situatie. Elise meende dat Frankrijk geen Republiek kon zijn omdat de Fransen geen republikeinen waren. Zij hadden teveel behoefde aan de tentoonspreiding van vorstelijke splendeur.⁵²³

Een ander belangrijk thema in het reisverslag was de methode Fröbel. Elise was een groot bewonderaar en een fanatieke pleitbezorger van de methode en wilde haar lezeressen van de effectiviteit van de methode overtuigen. Hoewel Pedagogiek een wetenschappelijke discipline was benadrukte Elise vooral het belang van de methode voor een goede opvoeding en ontwikkeling. Zij beschreef haar vriendin Bertha als een intelligente, bescheiden en

⁵²¹ Ibid, 78, 319.

⁵²² Ibid, 151-156, 174-175.

⁵²³ Ibid, 68.

toegewijde vrouw die vooral niet de savante uit wilde hangen.⁵²⁴ Daarmee leek zij te willen benadrukken dat zowel Bertha als zij zelf zich niet ongepast bezig hielden met wetenschap.

In de laatste alinea van haar reisverslag gaf Elise de volgende motivatie voor het schrijven van haar verslag:

Wat mijn uitstapje mij te zien en te denken gaf, teekende ik op voor verwanten en vrienden en voor diegenen onder mijne landgenooten, die zich moeten vergenoegen met te reizen in het hoekje van den haard, maar toch wel eens willen weten, hoe het er tegenwoordig bij onze burens uit ziet. Hun bied ik deze bladen aan, niet als een volledig reisboek of als een geleerd onderzoek, maar als vluchtige schetsen uit mijn dagboek, te huis een weinig afgewerkt, uit behoefte om de indrukken te verlevendigen en mijne reisbeelden zuiverder voor mij zelve te bewaren.⁵²⁵

Deze passage lijkt bedoeld te zijn om het publiek en de critici duidelijk te maken dat Elise zichzelf niet wilde presenteren als een geleerde vrouw. Zij stelde zich zeer bescheiden op als een vrouw die de ‘vluchtige’ dagboekschetsen van haar ‘uitstapje’ graag wilde delen met andere vrouwen en haar familie en vrienden. Uit dit fragment blijkt dat Elise gedurende haar reis een dagboek bijhield en deze aantekeningen later heeft uitgewerkt tot een reisverslag.

Uitgaande van de twee gevonden recensies werd het reisverslag goed ontvangen. Het maandblad *Het Leeskabinet* schreef:

Er waait ons daaruit eene frischheid toe, zoo als wij in eene reisbeschrijving zelden, wij zouden bijna zeggen nimmer hebben aangetroffen. Dit boek is, kortom, eene aaneenschakeling van fijne opmerkingen.⁵²⁶

Ook in een recensie in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* uit 1861 werd Elises werk geprezen.⁵²⁷

4.1.4 Bijzonderheden op eene reize van Brussel naar Parijs, van April-Julij 1823.

Het reisverslag van Johannes Andreas Boymans is een raamvertelling die bestaat uit anekdotes vertelt door de verschillende personages en de dialogen die hij met deze personages had. Het is onduidelijk of deze ontmoetingen daadwerkelijk hebben plaatsgevonden. Mogelijk gebruikte Johannes deze literaire techniek om zijn reisverslag aantrekkelijker te maken en

⁵²⁴ Ibid, 19-22; Savante of blauwkous: een benaming voor vrouwen die voor bijzonder ontwikkeld en beschaafd willen doorgaan. Deze benaming had een negatieve connotatie.

⁵²⁵ Calcar-Schiotling, *Wat Parijs*, 421.

⁵²⁶ “Recensie Wat Parijs mij te zien en te denken gaf. Door Mevr. Elise van Calcar,” *Het Leeskabinet*; mengselwerk tot gezellig onderhoud voor beschaafde kringen, 1 (1859): 324, Delpher.

⁵²⁷ ‘Recensie De nachten van Parijs.’ *Vaderlandsche Letteroefeningen* (jaargang 1861):12.

indirect zijn eigen mening te verkondigen. De dialogen die Johannes beschrijft kunnen niet letterlijk hebben plaatsgevonden omdat het onmogelijk is voor het menselijk geheugen om deze achteraf exact weer te geven.⁵²⁸

Het reisverslag is niet chronologisch. Afgaande op de titel van het reisverslag hebben deze gebeurtenissen tussen april en juli 1823 plaatsgevonden. Johannes maakte veel gebruik van voetnoten om zijn lange historische betogen nader toe te lichten. In het reisverslag staan meerdere Franse en Spaanse fragmenten die niet vertaald zijn. Het reisverslag heeft 121 pagina's.

Johannes schreef in zijn reisverslag vooral over geschiedenis en politiek. Tijdens alle ontmoetingen die hij in Parijs had gingen de gesprekken dan wel over politiek of militaire geschiedenis en de maatschappelijke gevolgen hiervan. Johannes schreef niet over de huiselijke sfeer. Alle ontmoetingen die hij had waren op publieke locaties in Parijs.

De schrijfstijl van Johannes is verhalend en informatief en zijn reisverslag heeft zowel objectieve als subjectieve elementen. Enerzijds gaf hij feitelijke informatie over de Frans Spaanse oorlog en de Franse revolutie. Anderzijds deelde hij zijn gedachten en emoties met zijn lezers. Zo sprak hij meermaals zijn verwondering uit over zaken die hem onbekend of vreemd voorkwamen.⁵²⁹

Johannes verontschuldigde zich nadrukkelijk niet voor zijn werk maar hij deed wel aan verwachtingsmanagement richting zijn lezers en hoopte op hun goedkeuring. Hij schreef:

Het is mijne zaak niet, beschrijvingen te geven van Parijs, welke genoeg voorhanden zijn; mijne bijzonderheden bepalen zich veeleer tot ontmoetingen welke ik hoop dat, in de tegenwoordige tijdsomstandigheden, den lezer welgevallig zullen zijn.⁵³⁰

De enige bewaard gebleven recensie over het werk van Johannes, afkomstig uit *Vaderlandsche letteroefeningen*. Jaargang 1827, is een kritisch beschouwing over zijn reisverslag:

Dit reisverhaaltje van den Heer Boymans...bevat weinig meer bijzonderheden, dan men algemeen omtrent de Fransche wereldstad kent. Ook is de titel verkeerd. De reis van Brussel naar Parijs levert bijna niets op, dan enige anecdoten wegens Valenciennes...het overige bestaat uitbijzonderheden wegens de hoofdstad, veelal geput

⁵²⁸ Thompson, *Travel writing*, 28.

⁵²⁹ Boymans, *Bijzonderheden op eene reize*, 31, 60, 92.

⁵³⁰ Ibid, 26.

uit gesprekken des Schrijvers... Het aardigste in dit boekje is het slot, (van de terugreis vernemen wij niets) namelijk eene beschrijving der Egyptische grafplaats op de Boulevard des Italiens.⁵³¹

4.1.5 Opmerkingen over Parijs

In de ‘voorrede’ van zijn bundel reisverslagen geeft Hermann Schlegel een toelichting over de realisatie van zijn reisverslag uit 1835. Dit waren oorspronkelijk brieven die hij schreef naar één van zijn dierbare vrienden in Duitsland die de reisbrieven publiceerde. Een andere vriend vertaalde kort daarna de reisbrieven in het Nederlands. Naar aanleiding van een tweede bezoek aan Parijs in 1838 schreef Hermann nog een reisverslag. Op verzoek van Hermanns uitgever werden beide reisverslagen in 1839 in één bundel uitgegeven die voor f 2. te koop werd aangeboden. Het geanalyseerde reisverslag uit 1835 heeft 107 pagina’s. Het reisverslag is niet chronologisch en lijkt willekeurig ingedeeld. Op de titelpagina, onder Hermanns naam, staat de volgende tekst:

‘Conservateur bij ’s Rijks Museum van Natuurlijke Historie te Leiden; Lid van onderscheidene geleerde Genootschappen. Met eene plaat.’ De ‘eene plaat’ verwijst naar de enige afbeelding in het reisverslag waarop de *Boulevard du Temple* afgebeeld staat. Hermann had zijn reisverslag opgedragen aan Caspar Georg Carl Reinwardt (1773-1854) een Nederlandse botanicus en hoogleraar die net als Hermann afkomstig was uit Duitsland.⁵³² Uit de toelichting bij deze opdracht blijkt de vriendschappelijke band tussen beiden heren:

De vele blijken van toegenegenheid en vriendschap, mij sedert vele jaren van U Hooggeleerde te beurt gevallen, moedigen mij aan, U het boekje, dat ik heden het licht doe zien, toe te wijden.⁵³³

Het reisverslag is geschreven in negentiende-eeuwse spelling en is over het algemeen goed leesbaar. Op sommige momenten is het onsamenhangend omdat Hermann soms, van de hak op de tak sprong; zonder enig verband sneed hij ineens een ander onderwerp aan. Behalve de Franse plaatsnamen en eigen namen gebruikte hij geen Franse woorden.

Tijdens zijn verblijf in Parijs kwam Hermanns natuurwetenschappelijke achtergrond naar voren. Zowel tijdens de botanische wandeling als zijn bezoek aan het *Jardin des Plantes*

⁵³¹ “Vaderlandsche letteroefeningen. Jaargang 1827,” DBNL, geraadpleegd op 15 oktober, 2022, https://www.dbnl.org/tekst/_vad003182701_01/_vad003182701_01_0010.php.

⁵³² Schlegel, *Opmerkingen over Parijs*, IV; “Caspar Georg Carl Reinwardt,” Universiteit Leiden: Hortus botanicus Leiden, geraadpleegd op 15 oktober, 2022, <https://hortusleiden.nl/de-hortus/historie/caspar-georg-carl-reinwardt>.

⁵³³ Ibid, IV.

toonde hij zijn kennis en leergierigheid op het gebied van natuurhistorie.⁵³⁴ Daarnaast was hij geïnteresseerd in muziek, kunst en de Franse zeden en gewoonten.

De schrijfstijl van Hermann is verhalend en subjectief met literaire elementen. Hij gebruikte beeldende taal waarmee hij de lezer meeneemt in zijn gedachtestroom. Hermann vermeldde weinig feitelijkheden zoals jaartallen en maar voornamelijk zijn eigen gedachten en emoties. Zijn reisverslag heeft een kritische en afkeurende ondertoon vooral als hij over de gebreken van het Franse volk schreef. Gezien het voorwoord en zijn nuanceringsachteraf is de kritische toon van Hermann vermoedelijk een stijlfiguur.

In de voorrede van zijn reisverslag verontschuldigde Hermann zich voor de onvolledigheid van zijn werk. Het was geenszins zijn intentie geweest een traditionele reisgids te schrijven :

Uit dit vooraf gestelde zal bereids genoegzaam kunnen blijken dat mijn Boekse noch op volledigheid, noch op samenhang, noch op eenheid aanspraak mag maken...Mij was het meer te doen om den reiziger dan ter zijde te treden, wanneer hij zich van zoodanige gidsen verlaten ziet, en hem op het hoogere belang, dat het geestige leven der stad aanbiedt, opmerkzaam te maken. Daarom gaf ik ook dan alleen beschrijvingen van het door mij geziene, wanneer ik bevond, dat het in andere werken gezegde, onduidelijk was, of aanleiding tot valsche voorstellingen geven konde.⁵³⁵

Daarna volgde er nog een verontschuldiging gericht aan ‘de vele uitstekende mannen van Frankrijk’ voor zijn soms scherpe en spottende oordeel en hij vroeg zijn lezers om toegevendheid.⁵³⁶ Hieruit blijkt dat hij zich wel degelijk bewust was van zijn afkeurende en kritische toon.

In het tijdschrift *Vaderlandse letteroefeningen* verscheen in 1840 een vernietigend oordeel over het reisverslag van Hermann. Zijn kennis werd niet in twijfel getrokken maar zijn beheersing van de Nederlandse taal des te meer:

Wij willen den Heere Schlegel noch gave van opmerking, noch veelzijdige kennis betwisten; wij erkennen, dat hij die in dit werkje op vele plaatsen aan den dag legt, over muziek, schilder-en bouwkunst, oudheden enz.; maar wij gelooven, behoudens beter oordeel, dat iemand, die nagenoeg Hoogduitsch schrijft met eene Nederlandse

⁵³⁴ Ibid, 67-71.

⁵³⁵ Boymans, VI.

⁵³⁶ Ibid, VIII

spelling, zijne opmerkingen liever voor zichzelf moest houden, of althans door eenen deskundigen laten nazien, eer hij aan derzelve uitgave dacht.⁵³⁷

4.1.6 Losse schetsen in en om Parijs in den zomer van 1852.

Naar aanleiding van zijn reis naar Parijs in de zomer van 1852 schreef Mark Prager Lindo een 271 pagina's tellend reisverslag. Het voorwoord van zijn reisverslag is gericht aan zijn dierbare vriend en initiatiefnemer van de reis aan wie hij zijn reisverslag heeft opgedragen. Het advies van deze vriend en zijn eigen 'lust om een boekje uit te geven' deden Mark besluiten de 'schetsen' van zijn reis thuis uit te werken en aan te bieden voor publicatie.⁵³⁸ In zijn voorwoord richtte hij zich ook tot de 'heeren recensenten' die geen toelichting nodig hadden want 'zij weten immers altijd beter dan de schrijver zelf wat hij met zijn werk bedoeld en begaan heeft.' Blijkbaar had de ervaren auteur en vertaler geen goede ervaringen met recensenten. Desalniettemin hoopte hij dat zijn werk goed ontvangen zou worden door zowel de 'beoordeelaren' als het publiek.⁵³⁹

Het reisverslag heeft geen datumaanduiding en is niet chronologisch. Het bevat vier afbeeldingen die horen bij één van de zeventien 'schetsen' waar het reisverslag uit bestaat.⁵⁴⁰ Mark meende dat de titel een goede weerspiegeling van de inhoud van zijn werk was.⁵⁴¹

De 'schetsen' van Mark zijn gebaseerd op de ontmoetingen die hij in Parijs had met verschillende personages. Het is onduidelijk of deze ontmoetingen daadwerkelijk hebben plaatsgevonden. Vermoedelijk gebruikte Mark deze personages en dialogen om indirect zijn eigen mening kenbaar te maken en maatschappelijke problemen kenbaar te maken. De zeer lange dialogen die hij beschreef kunnen niet letterlijk hebben plaatsgevonden omdat hij deze achteraf onmogelijk exact kon weergeven.⁵⁴² In de verhalen en dialogen gaat het onder andere over de invloed van de politieke gebeurtenissen op de samenleving en op het individu en de werking van de menselijke psyche.

Het reisverslag bestaat uit meerdere raamvertellingen waarbij een personage wat hij ontmoette een anekdote of verhaal vertelde, zoals het verhaal over de twee zusters. Dit verhaal speelde zich voornamelijk af in de huiselijke sfeer en is een illustratie van de invloed

⁵³⁷ "Vaderlandsche letteroefeningen. Jaargang 1840," DBNL geraadpleegd op 15 oktober, 2022, https://www.dbnl.org/tekst/_vad003184001_01/_vad003184001_01_0043.php.

⁵³⁸ Lindo, *Losse schetsen in en om Parijs*, I- II.

⁵³⁹ Ibid, II.

⁵⁴⁰ Afbeeldingen: pagina 16: Uit het *Palais de Justice*; pagina 100: *Le Chateaux des Fleurs*; pagina 134: *Sceaux*; pagina 228: De twee zusters.

⁵⁴¹ Lindo, *Losse schetsen in en om Parijs* I- II.

⁵⁴² Thompson, *Travel Writing*, 28.

van de politieke situatie op individuele personen. Bij de rest van de schetsen is het openbare leven van Parijs het decor van de gebeurtenissen.

Marks schrijfstijl was voornamelijk subjectief. Hij focuste zich op de weergave van zijn eigen mening en die van zijn personages. Hierbij deelde hij vaak zijn gedachten en emoties. Mark heeft een verhalende, literaire schrijfstijl met een humoristische ondertoon. Hij maakte veel gebruik van metaforen en dialogen en richtte zich vaak direct tot zijn lezers. Zo deelde hij zijn gedachten over zijn medepassagiers in de coucou tijdens een uitstapje buiten Parijs:

Het is een vernederend iets om te bekennen, vooral zoomaar in publiek; maar mijne liefde tot de waarheid noodzaakt mij het niet te verzwijgen, dat men doorgaans volstrekt geen zeer fatsoenlijk gezelschap in een *coucou* vindt. Het zijn meestal "burger luidjes," die gij en ik natuurlijk niet verachten, maar enfin;-enz; wij Hollanders, - niet waar?- nu-wij begrijpen elkander!⁵⁴³

De geboren Engelsman identificeerde zich blijkbaar volledig met zijn nieuwe landgenoten.

Mark probeerde inzicht te krijgen in de invloed van historische en recente politieke gebeurtenissen op de maatschappelijke situatie in Parijs. Hij had zijn bedenkingen bij de doelstellingen en de resultaten van de Franse revolutie en verwonderde zich over de politiestaat en de bereidwilligheid van de Fransen om deze te accepteren.⁵⁴⁴ De dialogen bevatten vaak verwijzingen naar de invloed van Napoleon Bonaparte en de opeenvolgende omwentelingen op de huidige Franse politiek.

Marks hoop werd werkelijkheid; In het literaire tijdschrift 'De Tijdspiegel' verscheen in 1853 een lovende recensie over het reisverslag. Mark werd geprezen om zijn invalshoek en volledigheid:

'schetsen zijn het ja; maar die u uit en inwendig beter doen kennen dan vele lijvige boekdeelen...de heer Lindo heeft niet met passer en maatstok rondgelopen om u de hoogte van de fries der Madelaine of de diepte der catacombes te kunnen opgeven...Toch heeft hij goed uit zijne oogen gezien...en weet hij u in weinige bladzijden eene juiste en duidelijke beschrijving der wereldstad te geven...kutom wij zijn met het boekske van den heer Lindo hoog ingenomen, en beschouwen het als eene aanwinst voor onze litteratuur, die in dit *genre* niet zeer rijk is.'⁵⁴⁵

⁵⁴³ Ibid, 133.

⁵⁴⁴ Ibid, 47-54.

⁵⁴⁵ "De Tijdspiegel. Jaargang 10: Parijs in 1852," DBNL, geraadpleegd op 15 oktober, 2022, https://www.dbnl.org/tekst/tij008185301_01/tij008185301_01_0072.php.

Het werkje werd blijkbaar goed verkocht want anderhalf jaar later werd het door de uitgever opnieuw aangeboden voor twee gulden en veertig cent.⁵⁴⁶

4.2 Conclusie

Enerzijds is het reisverslag van Caatje Temminck wat betreft vorm en inhoud te typeren als een vrouwelijk reisverslag. Caatje had een subjectieve schrijfstijl en vermeldde weinig feitelijkheden. Het reisverslag is in dagboekvorm geschreven en zij schreef veel over haar bezigheden in de huiselijke sfeer en haar gevoelsleven. Anderzijds schreef Caatje ook over ‘mannelijke’ onderwerpen, vooral over wetenschap en politiek en in mindere mate ook over geschiedenis. Caatje had niet te maken met opgelegde gendernormen omdat zij geen intentie had om haar werk uit te geven. Zij hoefde zich dus niet te verontschuldigen voor haar werk.

Maria Kruseman-Ross had grotendeels een subjectieve schrijfstijl. Zij deelde veelvuldig haar gedachten, ervaringen en emoties met haar lezers en schreef zowel over vrouwelijke als mannelijke onderwerpen. Maria informeerde haar lezers over de inrichting van haar logement en andere gebeurtenissen in de huiselijke sfeer en schroomde niet om haar gemoedstoestand te tonen. Vooral tijdens bezoeken aan liefdadigheidsinstellingen was zij erg emotioneel. Over haar kinderen daarentegen komt de lezer weinig te weten. Haar beschrijvingen van de historische locaties die zij bezocht waren zeer feitelijk en gedetailleerd. Maria begon en eindigde haar reisverslag met een verontschuldiging. In de inleiding schreef zij dat ze nooit de intentie had om haar werk uit te geven, zij had het in de eerste plaats geschreven voor haar kinderen. Maria eindigde haar verslag met de hoop dat haar vluchtige aantekeningen, die niet volledig waren, de lezer zouden bevallen. De titel van haar reisverslag *Mijn reisverhaal en dagboek* kan ook gezien worden als onderbouwing van haar intenties; het dagboek was immers een toegestane literaire vorm voor vrouwen bedoeld voor privégebruik. Daarnaast schreef Maria ook over geschiedenis en politiek en gaf zonder terughoudendheid haar mening over politieke kwesties die haar ook emotioneel raakten. Afgaande op de positieve ontvangst van haar reisverslag werd Maria niet afgerekend op het schrijven over ‘mannelijke’ onderwerpen.

⁵⁴⁶ “Dezelfde uitgever debiteert met succes,” De opregte Haagse courant 2-9-1854, geraadpleegd op 18 oktober 2022, <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=%28losse+schetsen+in+en+om+Parijs+Lindo%29&page=1&cql%5B%5D=%28date+gte+%2201-04-1852%22%29&cql%5B%5D=%28date+lte+%2231-12-1858%22%29&coll=ddd&redirect=true&maxperpage=10&identifier=ddd:010514990:mpeg21:a0019&resultside ntifier=ddd:010514990:mpeg21:a0019&rowid=1.>

Ook Elise van Calcar-Schiotling verwierp de opgelegde gendernormen en schreef in haar reisverslag zonder terughoudendheid over wetenschap, politiek en geschiedenis. Desondanks meende Elise zich toch te moeten verontschuldigen om de verdenking weg te nemen dat zij aanspraak wilde maken op geleerdheid. Zij schreef in haar slotwoord dat haar reisverslag niet meer was dan een uitwerking van haar dagboekschetsen aanvankelijk geschreven voor haar eigen herinnering, haar familie en vrienden. De titel van het reisverslag, die verwijst naar Elises persoonlijke beleving, benadrukt het subjectieve karakter. Zij deelde haar gedachten en emoties over het geloof, de methode Fröbel en andere kwesties die haar aan het hart gingen. Maar ook feitelijke informatie over de vele bezienswaardigheden die zij bezocht werd in het reisverslag opgenomen. Elise was zeer geïnteresseerd in het huiselijke leven van de ‘gewone’ Fransman wat zij uitvoerig beschreef en deelde ook informatie over haar eigen logementen in Parijs. Ondanks het verwerpen van één van de gendernormen werd Elises reisverslag zeer positief ontvangen.

Johannes Andreas Boymans schreef vooral over militaire geschiedenis en politiek waarbij hij veel feitelijke informatie deelde. Uitgangspunt van zijn reisverslag waren de ontmoetingen die hij had in Parijs. Deze ontmoetingen speelden zich af in de publieke sfeer. Ook uitte hij in zijn reisverslag vaak zijn gedachten en emoties. Johannes verontschuldigde zich niet voor zijn werk maar sprak wel zijn bedoelingen uit zodat de recensenten en lezers wisten wat zij konden verwachten. Zijn reisverslag kreeg een kritische en matige beoordeling van wege het ontbreken van de bijzonderheden waar hij in de titel naar verwees.

Hermann Schlegel had een subjectieve schrijfstijl. Hij vermeldde weinig feitelijkheden in zijn reisverslag en beschreef vooral zijn eigen gedachten en emoties over muziek, kunst en Franse zeden en gewoonten. Zijn kennis en leergierigheid op het gebied van natuurhistorie kwamen in zijn reisverslag duidelijk naar voren. Hermann verontschuldigde zich in het voorwoord van zijn reisverslag voor de onvolledigheid van zijn werk en hoopte dat de lezers hem konden vergeven voor zijn scherpe en spottende oordeel. Hermann, die Duitser was van geboorte, werd in een recensie over het reisverslag zeer kritisch beoordeeld op zijn beheersing van de Nederlandse taal. Zijn kennis daarentegen werd niet in twijfel getrokken.

Ook Mark Prager Lindo baseerde zijn reisverslag op verschillende ontmoetingen in Parijs. Hij schreef vooral over de invloed van de politieke geschiedenis op het Franse maatschappelijke leven. De ontmoetingen, anekdotes en verhalen die Mark beschreef speelden zich op één na, af in de publieke sfeer. Zijn schrijfstijl was subjectief. Hij liet zijn bedenkingen, emoties en vraagstukken de revue passeren. Het reisverslag werd zeer positief ontvangen. Mark werd geprezen om zijn invalshoek en volledigheid.

Hoofdstuk 5: Conclusie

5.1 Overeenkomsten en verschillen

Genderongelijkheid is een actueel thema waar vrouwen in de negentiende eeuw ook mee te maken hadden. Vrouwen werden geacht zich binnen de huiselijke sfeer te bewegen als echtgenoten, huisvrouwen en moeders. De publieke sfeer was nadrukkelijk voorbehouden aan mannen. Zowel reizen als schrijven werden gezien als typisch mannelijke bezigheden. De vrouwen die wel op reis gingen en hierover schreven begingen een *dubbele faux pas* en kregen te maken met beperkingen en opgelegde gendernormen. Zo mochten vrouwen niet over mannelijke onderwerpen schrijven en geen expliciete mening hebben.

Historisch onderzoek naar reisverslagen is een relatief nieuw onderzoeksveld in Nederland. Onder invloed van de mentaliteitsgeschiedenis is er een voorkeur ontstaan voor de daadwerkelijke beleving van het verleden vanuit het perspectief van de actor. Reisverslagen worden beschouwd als waardevolle historische bronnen om de belevingswereld van de schrijver te reconstrueren en het culturele klimaat te onderzoeken. In deze masterthesis is een analyse gemaakt van zes reisverslagen van drie Nederlandse mannen en drie Nederlandse vrouwen met Parijs als geografische bestemming om te onderzoeken in hoeverre gender invloed heeft op reismotivatie, reisbeleving en reisverslagen in de negentiende eeuw.

Vanuit de, voornamelijk Angelsaksische literatuur wordt de aanname gedaan dat er geen typisch mannelijk of typisch vrouwelijk reisverslag bestaan maar dat gender wel degelijk invloed heeft op reizen en reisverslagen. Omdat vrouwelijke reisschrijvers in de negentiende eeuw te maken hadden met vooroordelen en opgelegde gendernormen is de verwachting dat deze culturele beperkingen weerspiegeld worden in de reisverslagen van vrouwen.

De hoofdvraag van dit onderzoek is: *Welke verschillen en overeenkomsten zijn er in de reismotivatie, reisbeleving en reisverslagen van Nederlandse mannen en vrouwen die tussen 1820-1858 naar Parijs gingen?* Om deze vraag te beantwoorden heb ik zes reisverslagen geanalyseerd van drie Nederlandse mannen en drie Nederlandse vrouwen die tussen 1820-1858 naar Parijs reisden en daar minimaal vier weken verbleven. De zes reizigers zijn allen Nederlanders afkomstig uit de hogere klasse die de middelen en de gelegenheid hadden om tussen 1820-1858 minimaal vier weken in Parijs te verblijven. Behalve de overeenkomst in sociale klasse zijn er ook verschillen in leeftijd, gender, beroep, reismotivatie en reisbeleving. De veertigjarige Caatje Temminck-Cau was huisvrouw net als Maria_Kruseman-Ross die met haar vierentwintig jaar bovendien moeder was van twee jonge kinderen. Elise van Calcar-Schiotling was een werkende getrouwde vrouw van vijfendertig jaar toen zij de reis naar Parijs maakte. De mannen, allen dertigers, hadden verschillende beroepen. De

vierendertigjarige Johannes Andreas Boymans was jurist. Natuurwetenschapper Hermann Schlegel was op het moment van zijn reis eenendertig jaar. De tweeëndertigjarige Mark Prager Lindo was auteur en vertaler van beroep. De reizigers waren tijdgenoten van elkaar. Wellicht hebben ze elkaars reisverslagen gelezen. Mogelijk hebben sommige reizigers elkaar ontmoet door de gedeelde kringen waarin zij verkeerden.

De zes reizigers hadden uiteenlopende reismotivaties. Caatje en Maria vergezelden hun echtgenoten die beroepsmatig en vanwege gezondheidsredenen op reis gingen. Elise is de enige van de drie vrouwen die zelfstandig de reis maakte en haar eigen beroepsmatige en recreatieve reismotivatie had. Elises echtgenoot komt in het eerste hoofdstuk van het reisverslag even ter sprake tijdens een uitstapje naar België maar wordt daarna niet meer genoemd. Het reisgezelschap van de drie mannen bleef anoniem. Schrijver en vertaler Mark Prager Lindo had ook een recreatief motief om Parijs te bezoeken. Hij reisde zonder zijn echtgenote. Vermoedelijk omdat zij thuis drie jonge kinderen hadden. De reismotivatie van Johannes Andreas Boymans kan niet uit zijn reisverslag opgemaakt worden. Voor Hermann Schlegel was het verblijf in Parijs een dienstreis. Zowel Johannes als Hermann waren ten tijde van hun reis nog niet getrouwd.

Net als de meeste reizigers hadden de Nederlandse mannen en vrouwen vermoedelijk voorafgaand aan hun reis één of meerdere informatiemedia geraadpleegd en daarmee verwachtingen gecreëerd over hun verblijf in Parijs. Opvallend genoeg sprak geen van de reizigers zich voorafgaand aan hun verblijf uit over de verwachtingen die zij hadden van de Franse hoofdstad. Eenmaal in Parijs spraken de drie vrouwen de verwachtingen die zij hadden wat betreft een restaurant en een aantal bezienswaardigheden in Parijs alsnog uit.

Vijf van de zes Nederlandse reizigers gaven een uitgebreide beschrijving van de route die zij aflegden naar Parijs. De vrouwen schreven vooral over de weersomstandigheden, de logementen en maaltijden en de fysieke ontberingen. De mannen schreven voornamelijk over de geschiedenis van de plaatsen die zij op de route aandeden en de mensen die zij onderweg ontmoetten. Het landschap en de Franse douaniers werden door zowel de mannen als de vrouwen beschreven. Johannes, Maria, Hermann en Mark gaven een beschrijving van het veranderende landschap op de route en Caatje, Johannes en Mark schreven over de Franse douaniers waar zij wisselende ervaringen mee hadden. Elise liet een beschrijving van de reis achterwege vanwege de fysieke ongemakken waar zij tijdens de treinreis mee te maken had. Ook Mark legde de route per trein af. Het was vanaf 1846 mogelijk om met de trein de reis van Brussel naar Parijs binnen één dag te maken. De vier andere reizigers, die in de jaren

1820 en 1830 reisden waren afhankelijk van vervoer per rijtuig waardoor zij meerdere dagen onderweg waren.

Tijdens hun verblijf in Parijs bezochten de reizigers veelal dezelfde populaire bezienswaardigheden. Alle reizigers bezochten het *Palais Royal*, *Père Lachaise* en het *Jardin des Plantes*. Het bezoek aan *Père Lachaise* was voor alle reizigers een moment van rust en reflectie en een welkome afwisseling van de Parijse drukte. Andere populaire locaties en bezienswaardigheden waren de *Tuileries*, de *Champs Élysées*, het *Louvre*, *Versailles* en het *Palais du Luxembourg*. Deze werden door vijf van de zes reizigers bezocht. Twee van de vrouwen noemden in hun reisverslag hun *mustsees* in Parijs. Voor Maria was dat *Père Lachaise* en voor Elise het *Louvre* en *Versailles*.

Theaterbezoek was voor alle reizigers een geliefde bezigheid. Daarnaast hadden de reizigers zo hun persoonlijke interesses; Caatje wandelde veel in de verschillende stadtuinen en maakte graag rijtoertjes, Maria bezocht net als Elise meerdere liefdadigheidsinstellingen. Van de mannelijke reizigers bezochten Johannes en Mark één van de liefdadigheidsinstellingen. De zeer vrome Elise bezocht van alle reizigers de meeste kerken. De focus van Johannes lag op de ontmoetingen met Parijs als decor, Hermann had veel interesse in muziek, architectuur en natuurwetenschappen en de daarbij horende locaties. Mark was vooral geïnteresseerd in de maatschappelijke situatie in de Franse hoofdstad. Ook hij gebruikte Parijs als achtergrond voor zijn observaties.

Enkele reizigers bezochten naast de veel bezochte bezienswaardigheden ook andere plekken in en rondom Parijs. Caatje en Maria hielden zich vooral bezig met het verslag doen van de historische bezienswaardigheden en locaties die zij in Parijs bezochten. De mannen richtten zich voornamelijk op maatschappelijke thema's en ontmoetingen en Elise gaf zowel de bezienswaardigheden als de maatschappelijke thema's ruim aandacht. Niet alle reizigers bleven op de gebaande paden. Caatje bezocht als enige het *Jardin de Tivoli*, *Pont Neuf* en *Sannois*, een plaatsje buiten Parijs waar haar echtgenoot gelegerd was tijdens de Napoleontische oorlogen. Johannes was de enige reiziger die de Egyptische begraafplaats, het huis *Bicetre* en het *Jardin du Delta* bezocht. Maria was uniek in haar bezoek aan de begraafplaats van Montmartre, het Diorama en het *L'institution Royale des jeunes aveugles*. Hermann bezocht als unieke locaties het *Bois de Fleury*, de Koninklijke Bibliotheek en het *Séance de L'institut*. Ook Mark beschreef enkele afwijkende bezienswaardigheden waaronder *Le Morgue*, *L'abbatoir de Ménilmontant*, het *Chateaux de Fleurs* en het plaatsje *Sceaux*, buiten Parijs.

Er was verschil in de manier waarop de reizigers Parijs bekeken. Caatje bekeek Parijs met de blik van een ervaren reiziger. Parijs was haar tijdelijke woonplaats dus haar verblijf was vooral een voortzetting van haar dagelijks leven waarin zij tijd vrijmaakte voor enkele toeristische uitstapjes. Caatje schreef niet over verschillen tussen de Nederlandse en Franse cultuur maar vooral over haar dagelijkse bezigheden zoals visites afleggen en ontvangen en rijtoertjes. Van de zes reizigers was Maria de meest traditionele toerist. Zij had vooral interesse in architectuur, kunst en liefdadigheidsinstellingen en bezocht zoveel mogelijk bezienswaardigheden. Maria sprak zich wel uit over de verschijnselen in de Franse cultuur die haar verwonderden maar gaf hier meestal geen waardeoordeel over. Elise bekeek Parijs vanuit haar geloof wat haar uitgangspunt was voor alle aspecten in het leven. Vanuit haar protestants Nederlandse referentiekader benoemde zij meerdere verschillen tussen de Nederlandse en de Franse cultuur waarbij zij de Franse cultuur als inferieur bestempelde. Zij bezocht van alle reizigers de meeste bezienswaardigheden die zij alle eenendertig beschreef.

Van de mannelijke reizigers bezocht Hermann de meeste bezienswaardigheden. Dit waren er zeventien in totaal. Hij was vooral geïnteresseerd in architectuur, muziek en natuurwetenschappen. Hij bekeek Parijs met een maatschappijkritische blik en was zeer negatief over de Fransen en de Franse cultuur. Zowel zijn Duitse als zijn Nederlandse referentiekader komen in zijn reisverslag duidelijke naar voren. Voor Johannes en Mark was Parijs het decor van hun ontmoetingen. De focus lag vooral op de gesprekken en ontmoetingen die zij in Parijs hadden. Bij Johannes lag de nadruk op politieke, militaire en maatschappelijke kwesties. Hij bekeek Parijs met een historische blik en ging in op de invloed van historische gebeurtenissen op het Parijs van zijn tijd. Zijn Nederlandse referentiekader komt in zijn reisverslag naar voren en hij gaf een duidelijk waardeoordeel over de verschillen tussen de Nederlandse en de Franse cultuur. Mark was geïnteresseerd in invloed van de politiek op de maatschappelijke situatie in Parijs. Hij bekeek Parijs met een sociologische blik. Zowel zijn Engelse als Nederlandse referentiekader was zichtbaar in zijn reisverslag en hij benoemde meerdere verschillen tussen de Franse cultuur enerzijds en de Nederlandse en Engelse anderzijds waarbij de Franse cultuur in een zeer slecht daglicht werd geplaatst. In de reisverslagen van vijf van de zes reizigers is sprake van *othering*. Elise, Johannes, Hermann en Mark beschouwden de Franse cultuur als inferieur ten opzichte van de Nederlandse cultuur ondanks enkele positieve waarnemingen. Hier is sprake van *othering* in de tweede betekenis. In het reisverslag van Caatje is geen sprake van *othering*. Maria schreef wel degelijk over de verschillen tussen beide culturen die haar verwonderden maar ze beoordeelde de Franse cultuur niet als inferieur. Zij sprak zich één keer negatief uit over het Franse volk. Hier is

sprake van *othering* in de eerste en in de tweede betekenis. Ondanks de vele kritische kanttekeningen genoten alle reizigers van hun tijd in Parijs.

Mark is de enige van de zes reizigers die verwijst naar het gebruik van reisgidsen. Van de andere reizigers wordt niet duidelijk of hun toeristische blik door één of meerdere informatiemedia beïnvloed was. Door de zeer gedetailleerde beschrijvingen van bezienswaardigheden van Maria en Elise is het aannemelijk dat zij één of meerdere reisgidsen geraadpleegd hebben voor , tijdens of na hun bezoek aan Parijs. De terugreis werd niet door alle reizigers beschreven. Caatje, Maria en Hermann deden uitgebreid verslag van de terugreis. Johannes, Mark en Elise lieten dit achterwege.

De reisverslagen van de zes reizigers variëren niet alleen in lengte maar ook in vorm en inhoud. Het langste reisverslag, 421 pagina's is van Elise die de kortste periode in Parijs verbleef. Haar reisverslag is thematisch ingedeeld en heeft literaire kenmerken. Het kortste reisverslag is van Caatje. Het is een informeel reisverslag. Zij schreef 63 pagina's in haar reisdagboek over haar persoonlijke belevenissen in haar tijdelijke woonplaats Parijs. Maria schreef 151 pagina's over haar verblijf in Parijs. Ook zij schreef in dagboekstijl. De reisverslagen van Johannes, Hermann en Mark waren respectievelijk 121, 107 en 271 pagina's lang. Als auteurs waren Elise en Mark het gewend om langere teksten te schrijven in een literaire schrijfstijl die ook terugkomt in hun reisverslagen. Ook Johannes en Hermann pasten literaire technieken toe in hun reisverslag.

Uit de analyse komt naar voren dat de vrouwelijke reizigers ondanks de opgelegde gendernormen over mannelijke onderwerpen, zoals geschiedenis, wetenschap en politiek, schreven. Caatje schreef voornamelijk over wetenschap en politiek, Maria schreef vooral over geschiedenis en politiek en Elise schreef zowel over politiek, geschiedenis en wetenschap. Daarnaast zijn er in de reisverslagen van de vrouwen ook kenmerken van de opgelegde gendernormen terug te vinden. Zowel Maria als Elise verontschuldigen zich voor hun werk en schreven over vrouwelijke onderwerpen. Ook de titel van hun reisverslagen verwees naar het vrouwelijke en subjectieve karakter van hun werk. Alle drie de vrouwen hebben een subjectieve schrijfstijl. Omdat Caatje geen intentie had om haar werk uit te geven werd zij niet door de gendernormen beïnvloed. Bij de beschrijving van historische locaties en monumenten vermeldde alle vrouwen ook gedetailleerde feitelijkheden in hun reisverslag zoals jaartallen, afmetingen en bouwstijlen. De reisverslagen van Maria en Elise werden zeer goed ontvangen. De vrouwen werden door de critici niet afgerekend op het schrijven over 'mannelijke' onderwerpen. Caatjes reisverslag werd niet door tijdgenoten gerecenseerd.

Ook de drie mannen hadden een subjectieve schrijfstijl. Zij schreven vanuit hun persoonlijke interesses en belevenissen en deelden hun gedachten en gemoed met hun lezers. Vermoedelijk heeft dit te maken met de invloed van de Romantiek. Van Romantische reizigers werd verwacht dat zij informatie deelden over hun gevoelens en reflecteerden op gebeurtenissen. Afgaande op de recensies werden de mannen niet bekritiseerd om het toepassen van een subjectieve schrijfstijl. Johannes kreeg wel kritische beoordeling vanwege het ontbreken van de bijzonderheden waar hij in de titel van zijn reisverslag naar verwees. Ook het reisverslag van Hermann werd negatief beoordeeld vanwege zijn matige beheersing van de Nederlandse taal. Van de drie mannen kon alleen Mark op een lovende recensie rekenen naar aanleiding van zijn reisverslag.

Na de analyse van de zes reisverslagen zijn er zowel overeenkomsten als verschillen aangetroffen tussen de mannelijke en de vrouwelijke reizigers. Overeenkomsten zijn: het niet uiten van verwachtingen, de reisbeleving en de tijdsbesteding in Parijs, hoewel elke reiziger ook zijn persoonlijke voorkeuren had. Verschillen zijn er in reismotivatie en de vorm en inhoud van de reisverslagen. Uitgaande van dit onderzoek kunnen de verschillen tussen de mannelijke en vrouwelijke reizigers toegeschreven worden aan gender, beroep en interesses. De overeenkomsten hebben mogelijk te maken met een gedeelde culturele achtergrond en geschiedenis.

Een opvallende conclusie is dat alle vrouwen over mannelijke onderwerpen schreven en daarmee één van de gendernormen verwierpen. Aan de andere kant confirmeerden zij zich wel aan andere gendernormen. De mannen confirmeerden zich qua onderwerpkeuze ook aan de gendernormen. Hun subjectieve schrijfstijl kan gezien worden als een adaptatie van de Romantische literaire invloeden.

De conclusies van dit onderzoek komen grotendeels overeen met eerdere bevindingen vanuit het, internationaal dominante, Angelsaksische perspectief zoals de constatering dat de vrouwelijke blik meer gericht is op de huiselijke sfeer en de mannelijke blik meer gericht is op de publieke sfeer. Wat niet overeenkomt is de conclusie dat de meeste vrouwelijke reisschrijvers in de negentiende eeuw noodgedwongen de geldende gendernormen accepteerden om hun werk gepubliceerd te krijgen en vijandige kritieken te vermijden. Uit dit onderzoek naar komt naar voren dat de Nederlandse vrouwelijke reizigers zich slechts gedeeltelijk aan de gendernormen confirmeerden zonder dat dit invloed had op de publicatie en ontvangst van hun werk. Dit kan betekenen dat de Nederlandse vrouwen tot de minderheid van vrouwelijke reisschrijvers behoorden die zich niet gedwongen voelden de gendernormen volledig te accepteren. Een andere mogelijkheid is dat het literaire klimaat in Nederland

milder was ten opzichte van vrouwelijke reisschrijvers dan in de Angelsaksische wereld, waar de aanzienlijke toename en zichtbaarheid van vrouwelijke reisschrijvers in de negentiende eeuw de oorzaak was van vrouwonvriendelijke kritieken en gendernormen.

Ook de Angelsaksische bevinding dat vrouwen meer gericht zijn op het innerlijke leven dan mannen komt niet overeen met dit onderzoek. Zowel de Nederlandse mannen als de vrouwen hebben een subjectieve schrijfstijl en geven hun innerlijke beleving weer in hun reisverslag.

5.2 Reflectie op het onderzoek en aanbevelingen voor verder onderzoek

Dit onderzoek belicht de verschillen en overeenkomsten tussen Nederlandse mannen en vrouwen die tussen 1820-1858 naar Parijs gingen. Een beperking van deze analyse is dat de resultaten alleen de reizigers uit de hogere klasse betreffen omdat zij de middelen en de gelegenheid hadden om langere tijd in Parijs te verblijven. Omdat er in de periode 1800-1900 slechts drie Nederlandstalige reisverslagen van vrouwelijke reizigers met Parijs als geografische bestemming beschikbaar waren betreft het een kleine groep en een beperkte periode.

Omdat uit de analyse blijkt dat de gendernormen voor de Nederlandse reizigers niet zo dwingend waren als werd aangenomen is het interessant om te onderzoeken of de gendernormen in een eerdere periode zoals de achttiende eeuw wel volledig gehandhaafd werden. Ook onderzoek naar latere periodes (tweede helft negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw) kan een bijdrage leveren aan een vollediger beeld van de invloed van gendernormen en de rol die het literaire klimaat hierbij speelde.

Vier van de zes reizigers hadden een zeer negatieve beeldvorming van het Franse volk en de Franse cultuur. Vermoedelijk heeft dit te maken met de internationale betrekkingen tussen Nederland en Frankrijk en de periodes van omwenteling en sociale onrust die de reizigers zelf hadden meegemaakt. Deze en andere overeenkomsten tussen de Nederlandse reizigers kunnen niet zonder meer toegeschreven worden aan een gedeelde sociale en culturele achtergrond. Om dit vast te kunnen stellen moet vergelijkend onderzoek gedaan worden naar de reismotivatie en reisbeleving van Nederlandse reizigers en reizigers met een andere nationaliteit en gedeelde culturele achtergrond die in dezelfde periode naar Parijs gingen. Een aanvullend onderzoek naar de beeldvorming van Nederlandse reizigers van het Franse volk en de Franse cultuur in een latere periode (begin twintigste eeuw) kan aantonen of het verstrijken van de tijd de beeldvorming veranderd heeft.

Een laatste interessante invalshoek voor aanvullende onderzoek is wat de invloed van het opkomend consumentisme (tweede helft negentiende eeuw) is op de reisbeleving en tijdsbesteding van Nederlandse reizigers in Parijs.

Bibliografie

Primaire bronnen

Boymans, Johannes Andreas. *Bijzonderheden op eene Reize van Brussel naar Parijs, van April- Julij 1823*. Dordrecht: Blussé en van Braam, 1823.

Calcar-Schiotling, Elise van. *Wat Parijs mij te zien en te denken gaf*. Haarlem: A.C. Kruseman, 1859.

Lynden-de Bruïne, A.M. van. *In vogelvlucht door Europa: De reisjournalen van Dionysia Catharina Temminck-Cau [1807-1824]*. Zutphen: Walburg Pers, 2001.

Kruseman-Ross, Anna Maria. *Mijn reisverhaal en dagboek*. Rotterdam: J.L. Jacob, 1834.

Lindo, Mark Prager. *Losse Schetsen in en om Parijs*. Arnhem: D.A. Thieme, 1853.

Schlegel, Hermann. *Opmerkingen over Parijs*. Leiden: D. du Mortier en Zoon, 1839.

Literatuur

Adler, J. „Origins of sightseeing“, *Annals of tourism research* 16 (1989) 7-29.

Altena, Bert en Dick van Lente. *Vrijheid & Rede: Geschiedenis van Westerse Samenlevingen 1750-1989*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2011.

Baggerman, Arianne, “Lost Time”, in *Controlling time and shaping the self. Developments in autobiographical writing since the sixteenth century*, Arianne Baggerman, Rudolf Dekker en Michael Mascuch, 455-541. Leiden: Brill, 2011.

Baggerman, Arianne, en Rudolf Dekker, ‘De gevaarlijkste van alle bronnen. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1 (2004) 3-22.

Bakker, Esther. *Een reis kan alles veranderen: Historische reisverhalen van Nederlandse vrouwen*. Amsterdam: Prometheus, 2006.

Bakker, Nelleke. “E. Van Calcar-Schiotling (1822-1904): De gave van het woord.” In *Vrouwelijke pedagogen in Nederland*, Redactie: Mineke van Essen en Mieke Lunenberg, 35-48. Nijkerk: Intro, cop., 1991.

Bakker, Nelleke, Jan Noordman, en Marjoke Rietveld-van Wingerden. *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland: Idee en praktijk 1500-2000*. 2de herziene druk ed. Assen: Koninklijke van Gorcum, 2010.

Baveco, Charlotte. “Wat Parijs Elise van Calcar-Schiotling (1822-1905) te denken gaf.” Master thesis Erasmus Universiteit Rotterdam, 2019.

Braamhorst, Karin. *Nederland in de Negentiende Eeuw*. Arnhem: Terra, 2006.

Calcar-Schiotling, Elise van. *Evangeline: Het vrouwelijk leven tweede deel*. Schoonhoven: S.E. van Nooten, 1854

Calcar-Schiotling, Elise van. *Op de grenzen van twee werelden: onderzoek en ervaring op het gebied van het hogere leven*. Den Haag: H.C. van Calcar, 1877.

Calcar-Schiotling, Elise van. *Tilburgse Mijmeringen*. 's Hertogen Bosch: Gebr. Muller, 1851.

Dekker, Rudolf. "De erfenis van Jacques Presser: Waardering en gebruik van egodocumenten in de geschiedwetenschap." *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* Vol. 29 No. 1, Pp. 19-37, 2002.

Dekker, Rudolf en Arianne Baggerman ed., *Egodocumenten: nieuwe wegen en benaderingen* (Amsterdam 2004).

Dekker, Rudolf. "Van "Grand Tour" tot treur- en sukkelreis. Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw." *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 4, 1994.

Essen, Frieda van. *Elise's Parijs 1858: Reisimpressies*. Arnhem: Drukkerij Coers & Roest, 2018.

Faber, Annette. *Elise van Calcar 1822-1904: Een gedreven en begeesterd leven*. Hilversum: Verloren, 2022.

Foster, Shirley en Sara Mills. *An Anthology of Women's Travel Writing*. Manchester: Manchester University Press, 2002.

Frawley, Maria. *A Wider Range: Travel Writing by women in Victorian England*. London: Associated UP, 1994.

Frijhoff, Willem. "De natie op stap? Nederlanders in Parijs in Koning Lodewijks tijd." *De Negentiende Eeuw* 30 (2006): 255-272.

Furnée, Jan Hein, en Leonieke Vermeer, "Op reis in de negentiende eeuw: inleiding." in Furnée en Vermeer (eds.), *De Negentiende Eeuw* (2013) 257-262.

Geurts, Anna P.H. "Reizen En Schrijven Door Noord-Nederlanders: Een Overzicht." *Negentiende Eeuw* 37, no. 4 (2013): 278-280.

Graddesz Hellinga, Gerben. *Geschiedenis van Nederland: De CANON van ons Vaderlands verleden*. Zutphen: Walburg Pers, 2007.

Green, Nancy L. "The comparative gaze. Travellers in France before the era of mass tourism." *French historical studies* 25 (2002) 423-440.

Houkes, Annemarie. *Christelijke vaderlanders: Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)*. Amsterdam: Uitgeverij Wereldbibliotheek, 2009.

Huigen, Siegfried. 'Reisliteratuur tussen representatie en identiteit. 'Neerlandistiek 1840-1880. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2007.

Huisman, Marijke. *Publieke levens: Autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt 1850-1918*. Zutphen: Walburg Pers, 2008.

Hussey, Andrew. *Parijs: De verborgen geschiedenis*. Londen: Viking, 2006.

Kielich, Wolf. *Vrouwen op ontdekkingsreis: avonturiersters uit de negentiende eeuw*. Amsterdam: Elsevier, 1986.

Jensen, Lotte. 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt': *vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw*. Hilversum: Verloren, 2001.

Jonkman, Mayke. *Nederlanders in Parijs 1789-1914*. Bussum: Uitgeverij THOTH, 2018.

De Josselin Jong, F de. *Nederland's Patriciaat 40ste jaargang*. 's-Gravenhage: Centraal Bureau voor Genalogie, 1954.

Koning, Willemijn, "'Wij gingen op reis!' Reismotivatie en reisbeleving van de jonge Amsterdamse en Utrechtse elite in West-Europese steden, 1824-1863." Masterthesis, Universiteit van Amsterdam, 2011.

Kuipers, Jan. *Willem III: De weerspannige koning* (Zutphen: Walburg Pers, 2017).

Lawrence, Karen R. *Penelope voyages: women and travel in the British Literary tradition*. New York: Cornell University Press, 1994.

Lindeman, Ruud, Yvonne Scherf, en Arianne Baggerman. *Egodocumenten van Nederlanders van de zestiende Tot begin negentiende eeuw: Repertorium*. Ed. Rudolf Dekker. Amsterdam: Panchaud, 2016.

Linden, Melanie van der. "'Et in Arcadia Ego!' Ontwikkelingen in reisgedrag en reisbeleving van Nederlanders naar Parijs in de negentiende eeuw." Masterthesis, Erasmus Universiteit Rotterdam, 2013.

Lionnet, Françoise. "Counterpoint and double critique in Edward Said and Abdelkader Khatabi: A transcolonial Comparison." *A Companion to Comparative Literature*, First Edition, ed. Ali Behdad en Dominic Thomas. 387-407. Chichester, West Sussex: Wiley Blackwell, 2011.

Lynden-de Bruïne, van A.M. *In vogelvlucht door Europa: De reisjournalen van Dionysia Catharina Temminck-Cau [1807-1824]*. Zutphen: Walburg Pers, 2001.

Mills, Sara. *Discourses of difference: an analysis of women's travel writing and colonialism*. Londen: Routledge, 1991.

Morris, Mary en Larry O'Connor. *The illustrated Virago Book of Women Travellers*. London: Virago, 2000.

Mul, Sarah de. "Ik heb geen talent voor verwantschap' Vrouwelijke reisliteratuur opnieuw bekeken aan de hand van Wie goed bedoelt van Ellen Ombre," *Tijdschrift voor Genderstudies*, 2005.

Mulder, Lieke, Anne Doedens en Yolande Kortlever. *Geschiedenis van Nederland: Van prehistorie tot heden*. Baarn: HB Uitgevers, 2008.

Poelstra, Jannie. "De eerste vrouwelijke leden van de Maatschappij." *Nieuw Letterkundig Magazijn*, juni 2000.

Pratt, Mary Louise. *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. London: Routledge, 1992.

Presser, J, M.C Brands, and M.E.H.N Mout. *Uit het werk van dr. J. Presser*. Literair-Wetenschappelijke Serie. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 1969.

Richel, Boudewijn. *Echte vrouwen reizen anders*. Amsterdam: Muntinga Rainbow Pocketboeken, 2000.

Ronbinson, Jane. *Unsuitable for ladies: An anthology of women travellers*. Oxford: Oxford University Press, 1996.

Said, Edward. *Orientalism*. New York: Pantheon Books, 1978.

Schenkeveld-van der Dussen, Maria A, en Karel Porteman. *Met en zonder lauwerkrans: Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: Van Anna Bijns tot Elise van Calcar*. Amsterdam: University Press, 1997.

Schoolenberg, Martijn. "Het hoofdtooneel van zoo veele belangrijke gebeurtenissen: De beelden van acht Nederlandse reizigers over Parijs, 1800-1808." Masterthesis, Erasmus Universiteit Rotterdam, 2017.

Siegel, Kristi. "Women's Travel and the Rhetoric of Peril: It is Suicide to be Abroad." In *Gender, Genre, and Identity in Women's Travel Writing*, ed. Kristi Siegel, 55-72. New York: Peter. Lang Publishing, Inc., 2004.

Sikemeier, J.H. *Elise van Calcar-Schiotling: haar leven en omgeving, haar arbeid, haar geestesrichting*. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink, 1921.

Stokvis, Pieter. *Het intieme burgerleven: Huishouden, huwelijk en gezin in de lange negentiende eeuw*. Amsterdam: Bakker, 2005.

Streng, Toos. *Geschapen om te scheppen: opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland 1815-1860*. Amsterdam: University Press, 1997.

Thompson, Carl "Journeys to Authority: Reassessing Women's Early Travel Writing, 1763-1862." *Women's Writing* 24:2(2017): 131-150.

Thompson, Carl. *Travel Writing* First ed. The New Critical Idiom. London: Routledge, 2011.

Urry, John. *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies*. Theory, Culture & Society. London: Sage, 1990.

Verhoeven, Gerrit. *Anders Reizen?: Evoluties in Vroegmoderne Reiservaringen Van Hollandse En Brabantse Elites (1600-1750)*. Hilversum: Verloren, 2009.

Verhoeven, Gerrit, 'Vaut le voyage!? Nieuwe tendensen in het historisch onderzoek naar toerisme (1750-1950)', in *Stadsgeschiedenis* 4 (2009) 61-73.

Wagenaar, Michiel. *Stedebouw en burgerlijke vrijheid: De contrasterende carrières van zes Europese hoofdsteden*. Bussum: Uitgeverij THOTH, 1998.

Wester, Rudi. *Rusteloze vrouwen: reisverhalen van Nederlandse en Vlaamse schrijfsters*. Amsterdam: Pandora, 1996.

Wijs-van der Mandele, Egbertina Christina de. *Het wetboek van mevrouw etiquette in 28 artikelen*. Utrecht: Honig, 1859.

Youngs, Tim. *The Cambridge Introduction to Travel Writing*. New York: Cambridge University Press, 2014.

Zuelow, Eric G. E. *A History of Modern Tourism*. London: Palgrave, 2015.

Internetbronnen

Adel in Nederland: Actualiteiten, anekdotes en historische informatie. "Overleden: A.M. barones van Lynden-de Bruïne." Geraadpleegd op 10 mei, 2022.
<https://www.adelinnederland.nl/overleden-lynden-bruine/>.

Artikel Hermann Schlegel. "Hermann Schlegel (1804-1884) keldergraf 117B, vak B: Ornitholoog en directeur van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie." Geraadpleegd op 21 juni, 2022.
https://www.begraafplaatsgroenesteeg.nl/N_B_personen/Artikel%20Hermann%20Schlegel.pdf.

Cultuurpers. "Daarom is Iris Hannema de beste reisschrijver van Nederland: 'Wie op reis niet goed voor lul heeft gestaan, is ergens niet werkelijk geweest.'" Geraadpleegd op 21 februari, 2022.
<https://cultureelpersbureau.nl/2018/04/daarom-is-iris-hannema-de-beste-reisschrijver-van-nederland-wie-op-reis-niet-goed-voor-lul-heeft-gestaan-is-ergens-niet-werkelijk-geweest/#:~:text=Jawel%2C%20Iris%20Hannema%20is%20een,breken%20over%20haar%20onwelgevallige%20wereldbewoners>.

DBNL. "Biographisch woordenboek der Noord-en Zuidnederlandsche letterkunde: Johannes Andreas, Baron Boymans." Geraadpleegd op 20 juni, 2022.
https://www.dbnl.org/tekst/bran038biog01_01/bran038biog01_01_0564.php.

DBNL Jaarboek van de Maatschappij der Nederlanse Letterkunde 1905. "Levensbericht van Mevr. Elise van Calcar." Geraadpleegd op 8 mei, 2022.
https://www.dbnl.org/tekst/jaa003190501_01/jaa003190501_01_0018.php.

DBNL. "Geschiedenis der Noord-Nederlandse letteren in de XIX eeuw. Deel 2: Mark Prager Lindo." Geraadpleegd op 20 juni, 2022.

https://www.dbnl.org/tekst/brin017gesc03_01/brin017gesc03_01_0006.php.

DBNL. "Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, deel 3 (Lindo, Mark Prager)." Geraadpleegd op 20 juni, 2022.

https://www.dbnl.org/tekst/molh003nieu03_01/molh003nieu03_01_1233.php.

DBNL. "Vaderlandsche letteroefeningen. Jaargang 1827." Geraadpleegd op 15 oktober, 2022.

https://www.dbnl.org/tekst/vad003182701_01/vad003182701_01_0010.php.

DBNL. "Vaderlandsche letteroefeningen. Jaargang 1840." Geraadpleegd op 15 oktober, 2022.

https://www.dbnl.org/tekst/vad003184001_01/vad003184001_01_0043.php.

DBNL. "Volledige werken van den ouden heer Smits. Deel 1 (1882) Mark Prager Lindo." Geraadpleegd op 20 juni, 2022.

https://www.dbnl.org/tekst/lind033lmul01_01/lind033lmul01_01_0002.php.

DBNL. "Indische Letteren. Jaargang 8 (1993): Wat zijn egodocumenten?" Geraadpleegd op 15 januari, 2022.

https://www.dbnl.org/tekst/_ind004199301_01/_ind004199301_01_0017.php.

DBNL. "De Tijdspiegel. Jaargang 10: Parijs in 1852." Geraadpleegd op 15 oktober, 2022.

https://www.dbnl.org/tekst/tij008185301_01/tij008185301_01_0072.php.

De Groene Amsterdammer. "Heren en damesromans." Geraadpleegd op 10 november, 2022.

<https://www.groene.nl/artikel/heren-en-damesromans>.

Genealogie Online. "Genealogie De Kanter: Henrietta Augusta Kruseman (1836-1865)." Geraadpleegd op 20 mei, 2022.

<https://www.genealogieonline.nl/genealogie-de-kanter/I1617.php>.

Genealogie Online. "Genealogie De Kanter: Maria Johanna Justina Kruseman (1837-1919)." Geraadpleegd op 20 mei, 2022.

<https://www.genealogieonline.nl/genealogie-de-kanter/I1594.php>.

Genealogie Online. "Stamboom Mollet, van de Pol, e.a Johannes Diederik 'Johannes Diederik' Kruseman (1794-1861)." Geraadpleegd op 20 mei, 2022.

<https://www.genealogieonline.nl/stamboom-mollet-van-de-pol/I329688.php>.

Groningen Toen. "Armoede, rangen, standen en armenzorg in Nederland in de 19^e eeuw." Geraadpleegd op 5 juli 2022.

[https://www.groningentoen.nl/armoede-in-groningen/armoede-rangen-en-standen-en-bedeling-in-nederland-in-de-19e-eeuw/#:~:text=in%20Nederland%20in%20de%2019e%20eeuw&text=Na%20de%20Franse%20tijd%20\(1794,tot%2070%25%20van%20de%20bevolking](https://www.groningentoen.nl/armoede-in-groningen/armoede-rangen-en-standen-en-bedeling-in-nederland-in-de-19e-eeuw/#:~:text=in%20Nederland%20in%20de%2019e%20eeuw&text=Na%20de%20Franse%20tijd%20(1794,tot%2070%25%20van%20de%20bevolking).

InfoNU. "Historisch kruidenrecept: Eau des Carmes." Geraadpleegd op 25 mei, 2022.

<https://eten-en-drinken.info.nl/recepten/36993-historisch-kruidenrecept-eau-des-carnes.html>.

Het Parool. “Verschildenken man en vrouw lijkt onverminderd populair.” Geraadpleegd op 18 november, 2022.

<https://www.parool.nl/columns-opinie/verschildenken-man-en-vrouw-likt-onverminderd-populair~b31b8645/>.

Historama rond 1900. “Geschiedenis van de koets tot 1914: Van luxe privérijtuig tot overvolle postkoets.” Geraadpleegd op 5 juli, 2022.

<https://www.historamarond1900.nl/leven/vervoer-en-reizen/koetsen>.

Historische woordenboeken: Nederlands en Fries. “Beknorren.” Geraadpleegd op 25 mei, 2022.

<https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M006590&lemmodern=beknorren&domein=0&conc=true>.

Historische woordenboeken: Nederlands en Fries. “Blauwkous.” Geraadpleegd op 25 mei, 2022.

<https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M009326&lemmodern=blauwkous&domein=0&conc=true>.

Historische woordenboeken: Nederlands en Fries. “Grisette.” Geraadpleegd op 25 mei, 2022.

<https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=A008302&lemmodern=grisette&domein=0&conc=true>.

Historische woordenboeken: Nederlands en Fries. “Omnibus.” Geraadpleegd op 25 mei, 2022.

<https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M042097&lemmodern=omnibus&domein=0&conc=true>.

Historische woordenboeken: Nederlands en Fries. “Postiljon.” Geraadpleegd op 25 mei, 2022.

<https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M055605&lemmodern=postiljon&domein=0&conc=true>.

Historische woordenboeken: Nederlands en Fries. “Sommiteit.” Geraadpleegd op 25 mei, 2022.

<https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M064971&lemmodern=sommiteit&domein=0&conc=true>.

Historische woordenboeken: Nederlands en Fries. “Vigilante.” Geraadpleegd op

<https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M080115&lemmodern=vigilante&domein=0&conc=true>.

Hoge Raad van Adel. “Noord-Nederlandse adellijke families.” Geraadpleegd op 20 juni, 2022.

<https://www.hogeraadvanadel.nl/adel/nederlandse-adellijke-families/noord-nederlandse-adellijke-families>.

Huizen aan het Janskerkhof. “De kunstverzameling van Boijmans.” Geraadpleegd op 20 juni, 2022.

<https://www.huizenaanhetjanskerkhof.nl/kunstverzameling-boijmans/>.

Huygens ING. “Schiotling, eliza Carolina Fernanda (1822-1904).” Geraadpleegd op 7 mei, 2022.

<http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Fleischacker>

Museum Boijmans van Beuningen. “Portret van Aernoudina Elisabeth van Westreenen, echtgenote van de stichter van het museum Frans Boijmans van Beuningen.” Geraadpleegd op 20 juni, 2022.

<https://www.boijmans.nl/collectie/kunstwerken/135103/portret-van-arnoudina-elisabeth-van-westreenen-echtgenote-van-de-stichter-van-het-museum-frans-boijmans>.

Navorscher, Nederlands archief voor genealogie en heraldiek. “Geslacht Baymans, Boeymans of Boymans. Geraadpleegd op 20 juni, 2022.

<https://play.google.com/books/reader?id=8YBEAAAcAAJ&pg=GBS.PA282&hl=nl>.

Nederlandse raad voor het Spiritisme. “Over NRSP.” Geraadpleegd op 7 mei, 2022.

<https://nrsp.nl/over-nrsp/>.

Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (NNBW). “Lindo (Mark Prager).”

Geraadpleegd op 31 mei, 2022.

http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nnbw/#source=3&page=392&view=imagePane&accessor=accessor_index&size=1066.

Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (NNBW). “Lindo (Philip Moraviev).”

Geraadpleegd op 31 mei, 2022,

<http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nnbw/#source=8&page=537&view=imagePane>

Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (NNBW) deel 7: 1108. “Schiotling.”

Geraadpleegd op 4 mei, 2022.

http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nnbw/#source=7&page=559&accessor=accessor_index.

Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (NNBW) deel 4: 1232. “Schlegel, Hermann.” Geraadpleegd op 21 juni, 2022.

http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nnbw/#source=4&page=622&view=imagePane&accessor=accessor_index&size=1067.

NPO Start. “Drie koningen van Oranje in de klas: Koning Willem II.” Geraadpleegd op 5 juli, 2022.

https://www.npostart.nl/drie-koningen-van-oranje-in-de-klas/08-04-2014/NPS_1243744.

NS. “Lang leve de Koning!” Geraadpleegd op 5 juli, 2022.

<https://www.ns.nl/over-ns/wie-zijn-wij/geschiedenis/leve-de-koning.html>.

Onderzoeksinstituut Egodocument en Geschiedenis. “Gedrukte egodocumenten en reisverslagen 1813-1914.” Geraadpleegd op 15 januari, 2022.

<http://resources.huygens.knaw.nl/egodocumenten>.

Onderzoeksinstituut Egodocument en Geschiedenis. “Egodocumenten tot 18114.” Geraadpleegd op 15 januari, 2022.

<http://www.egodocument.net/egodocumententot1814.html>.

Protestantse Theologische Universiteit. “De Bijbel een mannenboek?” Geraadpleegd op 18 november, 2022.

<https://www.pthu.nl/bijbelblog/2018/06/de-bijbel-een-mannenboek/>.

Tijdschrift Filter: Over vertalen. “De corrigerende tik van een Engelse Nederlander: Over Mark Prager Lindo.” Geraadpleegd op 31 mei, 2022.

<https://www.tijdschrift-filter.nl/jaargangen/2007/143/de-corrigerende-tik-van-een-engelse-nederlander-76-87/>.

Universiteit Leiden: Hortus botanicus Leiden. “Caspar Georg Carl Reinwardt.” Geraadpleegd op 15 oktober, 2022.

<https://hortusleiden.nl/de-hortus/historie/caspar-georg-carl-reinwardt>.

University of Wolverhampton. “British Travel Writing: Women’s Travel Writing, 1780-1840.” Geraadpleegd op 15 januari, 2022.

<https://btw.wlv.ac.uk/>.

Utrechts Geveltekenfonds. “Boothstraat 12.” Geraadpleegd op 20 juni, 2022.

<https://ugtf.nl/wp/listing/boothstraat-wapen-van-westreenen/#>.

Van Dale Online. “Betekenis reizen.” Geraadpleegd op 21 januari, 2022.

<https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/reizen#.Yfv5cf7MJPa>.

Verken je geest. “De meester-knechtdialectiek van Hegel.” Geraadpleegd op 24 januari, 2022.

<https://verkenjegeest.com/de-meester-knechtdialectiek-van-hegel/>.

Afbeeldingen

Afbeelding 1:

Vue du Père Lachaise. A gauche, monument du Général Foy. Datering: 1829. Schilder: Christophe Civeton. Bron: Gallica, Bibliothèque nationale de France. Departement Estampes et photographie RESERVE FOL-VE-53(E). Geraadpleegd op 15 juni 2022.
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b103028275.item#>.

Afbeelding 2:

Familiewapen Cau. Bron: CBG Familiewapens. “Cau, Registratiecode HDATNL003784.” Geraadpleegd op 5 mei, 2022.
<https://cbgfamiliewapens.nl/zoeken?search=cau&collection=Familiewapens>.

Afbeelding 3:

Familiewapen Temminck. Bron: CBG Familiewapens. “Temminck, Registratiecode: HDATNL016793.” Geraadpleegd op 5 mei, 2022.
<https://cbgfamiliewapens.nl/zoeken?search=temminck&collection=Familiewapens>.

Afbeelding 4:

Portret Coenraad Jacob Temminck. Datering onbekend. Schilder: vermoedelijk Charles Howard Hodges. Bron: Lynden-de Bruïne, van A.M. *In vogelvlucht door Europa: De reisjournalen van Dionysia Catharina Temminck-Cau [1807-1824]*. Zutphen: Walburg Pers, 2001.

Afbeelding 5:

Portret Dionysia Catharina Temminck-Cau. Datering onbekend. Schilder: vermoedelijk Charles Howard Hodges. Bron: Lynden-de Bruïne, van A.M. *In vogelvlucht door Europa: De reisjournalen van Dionysia Catharina Temminck-Cau [1807-1824]*. Zutphen: Walburg Pers, 2001.

Afbeelding 6:

Le Jardin des Plantes 1820. Datering: onbekend. Maker: onbekend. Bron: La France pittoresque Lieux d'Histoire. "Jardin des Plantes (Le) à Paris: lieu de tout temps à la mode." Geraadpleegd op 5 mei, 2022.

<https://www.france-pittoresque.com/spip.php?article9455>.

Afbeelding 7:

Caatjes reisjournalen. Datering: onbekend. Maker: onbekend. Bron: Lynden-de Bruïne, van A.M. *In vogelvlucht door Europa: De reisjournalen van Dionysia Catharina Temminck-Cau [1807-1824]*. Zutphen: Walburg Pers, 2001.

Afbeelding 7:

Portret van Arnoudina Elisabeth van Westreenen, echtgenote van de stichter van het museum Frans Boijmans. Datering: 1788. Schilder: Hendricus Johan Antonius Baur. Bron: Museum Boijmans van Beuningen. Geraadpleegd op 25 mei, 2022.

<https://www.boijmans.nl/collectie/kunstwerken/135103/portret-van-arnoudina-elisabeth-van-westreenen-echtgenote-van-de-stichter-van-het-museum-frans-boijmans>.

Afbeelding 8:

Portret van Frans Jacob Otto Boijmans (1767-1847). Datering: 1788. Schilder: Hendricus Johan Antonius Baur. Bron: RKD Images. Geraadpleegd op 25 mei, 2022.

<https://rkd.nl/nl/explore/images/62820>.

Afbeelding 9:

Portret van Johannes Diederik Kruseman (1794-1861). Gedateerd 1855. Schilder: Cornelis Kruseman. Privécollectie J.D. Kruseman. Bron: RKD images. Geraadpleegd op 25 mei, 2022.

<https://rkd.nl/en/explore/images/148858>.

Afbeelding 10:

Portret van Anna Maria Ross (1808-1877). Gedateerd 1855. Schilder: Cornelis Kruseman. Privécollectie J.D. Kruseman. Bron: RKD images. Geraadpleegd op 25 mei, 2022.

<https://rkd.nl/en/explore/images/148861>.

Afbeelding 11:

Familiewapen Kruseman. Bron: CBG Familiewapens. “Kruseman, Registratiecode: HDATNL010431.” Geraadpleegd op 25 mei, 2022.

<https://cbgfamiliewapens.nl/zoeken?search=kruseman&collection=Familiewapens>.

Afbeelding 12:

Portret van Hermann Schlegel. Datering: 1842. Maker Johan Heinrich Neuman. Bron: Google Arts & Culture. Geraadpleegd op 25 mei, 2022.

<https://artsandculture.google.com/asset/portret-van-hermann-schlegel-johan-heinrich-neuman/IAEq5sgdkJh1wA>.

Afbeelding 13:

Vogels PL 16. Datering: 1854. Maker Hermann Schlegel. Bron: *De vogels van Nederland: beschreven en afgebeeld door H.Schlegel*. Leiden: P.W.M. Trap, 1854.

Afbeelding 14:

Portret van de letterkundige en rijksambtenaar Mark Prager Lindo met handtekening in facsimile. Datering: ca.1870. Maker: Dirk Jurriaan Sluyter. Bron: Haags Gemeentearchief. Geraadpleegd op 7 mei, 2022.

<https://haagsgemeentearchief.nl/mediabank/beeldcollectie/detail/2e225397-a6ef-42bf-9a26-0c00f24fb45e/media/faec8892-d415-4596-b63f-c91a34195f2a?mode=detail&view=list&q=Kruseman&rows=1&page=9>

Afbeelding 15:

Mark Prager Lindo. Datering: onbekend. Maker: onbekend. Bron : Begraafplaats Groenesteeg, Artikel Lindo. Geraadpleegd op 7 mei, 2022.

https://www.begraafplaatsgroenesteeg.nl/N_B_personen/Artikel%20Lindo.pdf.

Afbeelding 16:

Portret van Elise van Calcar-Schiotling. ca. 1853. Maker: Adrianus Johannes Ehnle. Drukker: P. Blommers. Objectnummer: RP-P-1900-A-22077.

Bron: Rijksmuseum, Amsterdam. Geraadpleegd op 7 mei, 2022.

<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.107789>

Afbeelding 17:

De heer en mevrouw van Calcar op hun gouden huwelijksfeest, 6 mei 1903. Fotograaf: J.W. van der Hulst, Den Haag. Bron: Sikemeier, J.H. *Elise van Calcar-Schiotling: haar leven en omgeving, haar arbeid, haar geestesrichting.* Haarlem: Tjeenk Willink, 1921. Blz. 869.

Afbeelding 18:

Elise van Calcar op 64-jarige leeftijd. 1886. Fotograaf: Visser van Weeren. Bron: Sikemeier, J.H. *Elise van Calcar-Schiotling: haar leven en omgeving, haar arbeid, haar geestesrichting.* Haarlem: Tjeenk Willink, 1921. Blz. 490.

Afbeelding 19:

Horrible Assasinat de S.A.R.M.gr Le Duc de Berry. Datering: onbekend. Maker: Louis-François Charon. Bron: Gallica, Bibliothèque Nationale de France. Collection de Vinck RESERVE-QB-370 (77)-FT4. Geraadpleegd op 15 juni 2022.
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6955888w/>.

Afbeelding 20:

Paris daguerréotypé No 53, Le Palais Royal. Datering: 1840. Maker: M. Ch. Philipon. Bron: Paris et ses environs, reproduit par daguerréotype. BE_PRI_HEM287. Geraadpleegd op 15 juni, 2022.
http://www.daguerreobase.org/fr/browse/indeling/detail/start/34?q_searchfield=Paris&language=fr-FR.

Afbeelding 21:

Père Lachaise. Datering: onbekend. Maker: onbekend. Bron: Kruseman, Maria. *Mijn reisverhaal en dagboek.* Rotterdam: J.L.C. Jacob, 1834.

Afbeelding 22:

Boulevard du Temple. Les Théâtres de l'Ambigu et de la Gaité. Datering: onbekend. Maker: onbekend. Bron: Schlegel, Hermann. *Opmerkingen over Parijs.* Leiden: Du Mortier en Zoon, 1839.

Afbeelding 23:

Sceaux. Datering: onbekend. Maker: onbekend. Bron: Prager-Lindo, Mark. *Losse schetsen in en om Parijs in den zomer van 1852*. Arnhem: D.A. Thieme, 1853.

Afbeelding 24:

De Toren van St. Jaques. Datering: onbekend. Maker: onbekend. Bron: Calcar-Schiotling, Elise van. *Wat Parijs mij te zien en te denken gaf*. Haarlem: A.C. Kruseman, 1859.

Archiefbronnen

Archieven.nl. "Huwelijksakte Johannes Schiotling en Anna Carolina Fleisch Haker 28-02-1828, toegangsnummer 358.6-91." Geraadpleegd op 4 mei, 2022.

<https://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&miadt=0&mizig=310&miview=tbl&milang=nl&micols=1&mip3=Schiotling&mip1=Johannes&mip5=Amsterdam&mibj=1793&miej=1844>.

Gelders archief. "Dooop Anna Maria Ross, 12-6-1808, toegangsnummer 0176." Geraadpleegd op 20 mei, 2022.

https://www.geldersarchief.nl/bronnen/personen?mivast=37&miadt=37&mizig=128&miview=tbl&milang=nl&micols=1&mizk_alle=Helena%20Wilhelmina%20van%20Fokkenberg

Gelders archief: Burgerlijke stand Gelderland. "Huwelijk Johanna Nijhoff en Mark Prager Lindo, 24-07-1844." Geraadpleegd op 31 mei, 2022.

https://www.geldersarchief.nl/bronnen/archieven?mizig=236&miadt=37&miaet=54&micode=0207_152&minr=5307086&miview=ldt.

Gemeente Amsterdam Stadsarchief. "Inventaris van het Archief van de Familie Kruseman." Geraadpleegd op 20 mei, 2022.

<https://archief.amsterdam/inventarissen/details/807/keywords/kruseman/withscans/0/start/0/limit/25/flimit/5/section/fond/path/1>.

Haags Gemeentearchief: archief Leidschendam-Voorburg. "Overlijdensakte Anna Maria Ross." Geraadpleegd op 20 mei, 2022.

<https://haagsgemeentearchief.nl/archieven-mais/overzicht?mizig=782&miadt=59&miaet=54&micode=0335-01.1322&minr=6885463&miview=ldt>.

Haags Gemeentearchief: archief Leidschendam-Voorburg. "Overlijdensakte Jeronimus Justinus Cornelis Kruseman." Geraadpleegd op 20 mei, 2022.

<https://haagsgemeentearchief.nl/archieven-mais/overzicht?mizig=782&miadt=59&miaet=54&micode=0335-01.1226&minr=11461148&miview=ldt>.

Haags Gemeentearchief: archief Leidschendam-Voorburg. "Overlijdensakte Johannes Diederik Kruseman." Geraadpleegd op 20 mei, 2022.

<https://haagsgemeentearchief.nl/archieven-mais/overzicht?mizig=782&miadt=59&miaet=54&micode=0335-01.1271&minr=6778904&miview=ldt>.

Het Utrechts Archief. “Dooop op 28 september 1788 te Utrecht.” Geraadpleegd op 20 juni, 2022.

<https://www.openarch.nl/hua:08977DAA-8192-7BDD-E053-4701000A4B62>.

Open Archieven. “Helena Wilhelmina van Fokkenberg.” Geraadpleegd op 20 mei, 2022.

https://www.openarch.nl/search.php?top&name=Helena+Wilhelmina+van+Fokkenberg&nummer_show=10&sort=1&start=0

Open Archieven. “Johannes Didericus Kruseman: Doop op 14 september 1828 te Waalre.” Geraadpleegd op 20 mei, 2022.

<https://www.openarch.nl/bhi:e6308bfd-9b6a-a2cd-aa11-376f36948078>.

Open Archieven. “Notariële akte op 31 maart 1802.” Geraadpleegd op 20 juni, 2022.

<https://www.openarch.nl/hua:609C5BC1-1757-4642-E053-4701000A17FD>.

Open Archieven. “Overlijden op 20 februari 1832 te Valkenswaard: Johanna Diderika Ross.” Geraadpleegd op 20 mei, 2022.

<https://www.openarch.nl/bhi:2fd54d98-6885-ac9e-c91b-1492df609d19>.

Open Archieven. “Overlijden op 30 oktober 1834 te s-Gravenhage: Otto Willem Johan Ross.” Geraadpleegd op 20 mei, 2022.

<https://www.openarch.nl/gld:51965D25-230A-4736-BA91-6E3E1E3837E8>.

Open Archieven. “Overlijden op 12 juni 1838 te Leiden: Jacob Hendrik Rofs.” Geraadpleegd op 20 mei, 2022.

<https://www.openarch.nl/elo:17329133-50d4-3396-c330-a3f87a3c7c8d>.

Open Archieven. “Overlijden (overlijdensakte) op 12 maart 1835 te Den Haag: doodgeboren kind Kruseman (vrouwelijk).” Geraadpleegd op 20 mei, 2022.

<https://www.openarch.nl/rzh:a2e1eaad-2e36-4a70-ad94-10f04ffa79d1>.

Open Archieven. “Overlijden (overlijdensakte) op 10 juni 1831 te Den Haag: Henrietta Augusta Kruseman.” Geraadpleegd op 20 mei, 2022.

<https://www.openarch.nl/rzh:da6c94ec-660a-4215-bd17-17f3dec5e872>.

Rijksarchief België. “Huwelijk op 6 maart 1818 te Sint-Jans-Molenbeek (Belgie).” Geraadpleegd op 20 juni, 2022.

<https://www.openarch.nl/abb:359040ce-d1d7-bc3b-0b0a-4e4965254aac>.

Stadsarchief Breda. “Bevolkingsregister Princenhage 1850-1859 deel 1: Geregistreerde Mark Prager Lindo.” Geraadpleegd op 1 juni, 2022.

<https://stadsarchief.breda.nl/collectie/archief/genealogische-bronnen/persons?ss=%7B%22q%22:%22Mark%20Prager%20Lindo%22%7D>.

Kranten

Algemeen Handelsblad 4-12-1844. “J.L.C. Jacob, Boekhandelaar te ’s Gravenhage is door aankoop eigenaar geworden van de volgende belangrijke werken.” Geraadpleegd op 20 mei, 2022.

https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=%28kruseman+ross%29&cql%5B%5D=%28date+_gte_+%2201-01-1808%22%29&cql%5B%5D=%28date+_lte_+%2231-12-1877%22%29&redirect=true&maxperpage=10&page=3&identifier=ddd:010074987:mpeg21:a0035&resultsidentifier=ddd:010074987:mpeg21:a0035&rowid=10.

Algemeen Handelsblad 23-09-1834. “Nieuw uitgekomen boeken.” Geraadpleegd op 20 mei, 2022.

https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=%28mijn+reisverhaal+en+dagboek%29&cql%5B%5D=%28date+_gte_+%2201-01-1834%22%29&cql%5B%5D=%28date+_lte_+%2231-12-1834%22%29&redirect=true&maxperpage=10&identifier=ddd:010069892:mpeg21:p004&resultsidentifier=ddd:010069892:mpeg21:a0025&rowid=1.

Algemeen Handelsblad 17-1-1861. “Advertentien.” Geraadpleegd op 20 mei, 2022.

https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=%28johannes+Diederik+kruseman%29&cql%5B%5D=%28date+_gte_+%2213-01-1861%22%29&cql%5B%5D=%28date+_lte_+%2231-01-1861%22%29&redirect=true&maxperpage=10&identifier=ddd:010136608:mpeg21:a0113&resultsidentifier=ddd:010136608:mpeg21:a0113&rowid=1.

Dagblad van ’s Gravenhage 9-3-1835. “Bij J.L.C. Jacob, Boekhandelaar te Rotterdam, is onlangs uitgegeven en alom verkrijgbaar gesteld.” Geraadpleegd op 20 mei, 2022.

https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=%28kruseman+ross%29&cql%5B%5D=%28date+_gte_+%2201-01-1808%22%29&cql%5B%5D=%28date+_lte_+%2231-12-1877%22%29&redirect=true&maxperpage=10&page=2&identifier=ddd:010055681:mpeg21:a0005&resultsidentifier=ddd:010055681:mpeg21:a0005&rowid=1.

Dagblad van ’s Gravenhage 10-10-1834. “Nederlanden.” Geraadpleegd op 20 mei, 2022.

https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=%28mijn+reisverhaal+en+dagboek%29&cql%5B%5D=%28date+_gte_+%2201-01-1834%22%29&cql%5B%5D=%28date+_lte_+%2231-12-1834%22%29&redirect=true&maxperpage=10&identifier=ddd:010055616:mpeg21:a0003&resultsidentifier=ddd:010055616:mpeg21:a0003&rowid=3.

Dagblad van ’s Gravenhage 9-12-1835. “Nederlanden.” geraadpleegd op 20 mei, 2022.

https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=%28anna+maria+kruseman%29&cql%5B%5D=%28date+_gte_+%2201-01-1808%22%29&cql%5B%5D=%28date+_lte_+%2231-12-1877%22%29&redirect=true&maxperpage=10&identifier=ddd:010055799:mpeg21:a0011&resultsidentifier=ddd:010055799:mpeg21:a0011&rowid=5.

De opregte Haagse courant 2-9-1854. “Dezelfde uitgever debiteert met succes.”

Geraadpleegd op 18 oktober 2022.

https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=%28losse+schetsen+in+en+om+Parijs+Lindo%29&page=1&cql%5B%5D=%28date+ _gte_ +%2201-04-1852%22%29&cql%5B%5D=%28date+ _lte_ +%2231-12-1858%22%29&coll=ddd&redirect=true&maxperpage=10&identifier=ddd:010514990:mpeg21:a0019&resultsidentifier=ddd:010514990:mpeg21:a0019&rowid=1.

Oprechte Haarlemssche Courant 19-05-1832. “Vier mei 1832.” Geraadpleegd op 20 juni, 2022.

https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?cql%5B%5D=%28date+ _gte_ +%2201-01-1788%22%29&cql%5B%5D=%28date+ _lte_ +%2225-12-1847%22%29&query=Johannes+Andreas+boymans&coll=ddd&redirect=true&maxperpage=10&identifier=ddd:010516241:mpeg21:a0018&resultsidentifier=ddd:010516241:mpeg21:a0018&rowid=1.

Trouw. “Veel vrouwen kunnen niet schrijven, veel mannen ook niet.” Geraadpleegd op 21 februari, 2022.

<https://www.trouw.nl/nieuws/veel-vrouwen-kunnen-niet-schrijven-veel-mannen-ook-niet~b2d110fc/>.

Zondagsblad van Het Nieuws van den Dag: kleine courant, zondag 18 maart 1877. “Dr. Mark Prager Lindo.” Geraadpleegd op 20 juni, 2022.

https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=%28Mark+Prager+Lindo%29&page=1&maxperpage=10&cql%5B%5D=%28date+ _gte_ +%2201-01-1841%22%29&cql%5B%5D=%28date+ _lte_ +%2231-12-1877%22%29&coll=ddd&redirect=true&identifier=ddd:010060983:mpeg21:a0001&resultsidentifier=ddd:010060983:mpeg21:a0001&rowid=1.

Bijlage I: Waarnemingsinstrument

Hoofdvraag: *Welke verschillen en overeenkomsten zijn er in de reismotivatatie, reisbeleving en reisverslagen van Nederlandse mannen en vrouwen die tussen 1820 -1858 naar Parijs gingen?*

1. Welke reismotivatatie hadden de reizigers?
 - a. Was de reismotivatatie van de zes Nederlandse reizigers:
 - i. educatief?
 - ii. beroepsmatig?
 - iii. vrijetijdsbesteding?
 - iv. gezondheidsredenen?
 - v. een combinatie van deze motieven?
2. Welke verwachtingen hadden de reizigers van hun verblijf in Parijs en waar zijn deze verwachtingen op gebaseerd?
 - a. Welke verwachtingen hadden de reizigers van:
 - i. de Parijse bevolking
 - ii. de architectuur en stedenbouw?
 - iii. de accommodaties, het eten en de gebruiken?
 - iv. de kunst en cultuur?
 - v. politiek en wetenschap?
 - b. Waar waren hun verwachtingen op gebaseerd? Waren deze verwachtingen gebaseerd op:
 - i. eerder bezoek aan Parijs?
 - ii. informatie van familie en vrienden?
 - iii. informatie uit reisgidsen?
 - c. Zijn de verwachtingen van de reizigers uitgekomen?
3. Welke (toeristische)activiteiten ondernamen de reizigers?
 - a. Bezochten de reizigers de ‘reguliere’ toeristische bezienswaardigheden?
 - b. Hadden de reizigers een lijst met *must sees*?
 - c. Lieten de reizigers zich leiden door reisgidsen?
 - d. Bleven de reizigers op de gebaande paden?

4. Is er in de reisverslagen sprake van *othering* ?
 - a. Is er sprake van *othering* in de eerste betekenis; het herkennen en benadrukken van cultuurverschillen?
 - b. Is er spraken van *othering* in de tweede betekenis; het herkennen, benadrukken en negatief benoemen van cultuurverschillen.

5. Zijn er in de reisverslagen aanwijzingen van opgelegde gendernormen?
 - a. Schrijven de auteurs over mannelijke onderwerpen zoals geschiedenis, wetenschap en politiek?
 - b. Schrijven de auteurs over vrouwelijke onderwerpen zoals de huiselijke sfeer en het gevoelsleven?
 - c. Is er sprake van een objectieve of subjectieve schrijfstijl?
 - d. Is er sprake van een verontschuldiging?

